

Дмитро Кудінов

СУМСЬКА
І ЖІНОЧА
ГІМНАЗІЯ:
МІКРОІСТОРИЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Суми
ТРИТОРІЯ
2024

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Дмитро Кудінов

СУМСЬКА
І ЖІНОЧА
ГІМНАЗІЯ:
МІКРОІСТОРИЧНЕ
ДОСЛІДЖЕННЯ

Монографія

УДК 94(477.52)''1863/1919'':373.5-055.25

К88

*Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка
(протокол № 12 від 19.06.2024)*

Рецензенти:

Дегтярьов Сергій Іванович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Сумського державного університету

Капелюшний Валерій Петрович — доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Клочко Оксана Миколаївна — кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки, спеціальної освіти та менеджменту Комунального закладу Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

Магась В'ячеслав Олегович — доктор історичних наук, доцент, професор кафедри суспільних наук Житомирського військового інституту ім. С. П. Корольова

Терес Наталія Володимирівна — кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Кудінов Д.В.

К88 Сумська І жіноча гімназія: мікроісторичне дослідження : монографія. Суми : Триторія, 2024. 282 с.

ISBN 978-617-7971-31-2

Досліджено минуле першого жіночого закладу загальної середньої освіти в Сумах. Висвітлені перипетії його створення як жіночого училища 2-го розряду, набуття ним статусу прогімназії та гімназії, перетворення останньої на радянську школу. Розкриті питання матеріально-технічного та фінансового забезпечення гімназії, організації її управління, здійснення керівництвом кадрової політики, влаштування навчально-виховного процесу, статусу та грошової винагороди викладачів, професійного вибору випускниць. Акцентована добродійна діяльність благодійників, спрямована як на підтримку школи, так і малозабезпечених чи хворих учениць. Описана участь гімназисток і випускниць гімназії в опозиційному русі.

ISBN 978-617-7971-31-2

© Д.В. Кудінов, 2024 р.
© ТОВ «Триторія», 2024 р.

Дорогі друзі, 2024 рік є знаковим для Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка. Нині колектив вишу, його випускники та всі небайдужі до долі університету особи відзначають сторіччя з

моменту заснування нашої *alma mater*. Це вельми солідний термін, гідний того аби досвід багатьох поколінь педагогів і науковців, керівництва та всього трудового колективу закладу вищої освіти був узагальнений в академічному науковому виданні. Кроками до цього слугують дослідження наших науковців у царині історії освіти.

Представлена книга професора кафедри історії України СДПУ імені А. С. Макаренка Дмитра Кудінова присвячена минулому навчального закладу, яке також у 2024 році має круглу дату від часу свого народження — виповнюється 160 років Сумському закладові загальної середньої освіти I–III ступенів №2 Сумської міської ради. У 1864 році здійснило перший набір учениць на навчання Сумське жіноче училище, майбутня Сумська I жіноча гімназія і в подальшому — сумська школа №2. Характерно, що саме на базі жіночої гімназії вперше планувалося в Сумах відкрити педагогічний інститут, що робить обрану автором тему також вагомою в контексті історії педагогічної освіти на Сумщині.

Важливим акцентом видання є наголошення на наступності педагогічного досвіду, нагальній потребі його вивчення та актуалізації для сучасного освітнього процесу, що, власне, і є одним із пріоритетних завдань наукових студій нашого університету, який є флагманом педагогічної освіти Сумської області. Припускаємо, що поданій у монографії матеріал не залишить вас байдужим до історії м. Суми, освіти України і, можливо, надихне вас до обрання однієї з найважливіших для людства професій і навчання в найстаршому закладі вищої освіти м. Суми.

З повагою,
ректор Сумського державного
педагогічного університету
імені А. С. Макаренка

Юрій ЛЯННОЙ

ЗМІСТ

Перелік умовних позначень	6
Передмова	8
Розділ I. Історіографія, джерельна база та методи дослідження	13
Розділ II. Заснування навчального закладу. Матеріальні та фінансові засади функціонування гімназії	25
2.1. Заснування та розвиток Сумського жіночого училища 2-го розряду.....	25
2.2. Будівля гімназії	36
2.3. Фінанси гімназії та матеріальна допомога педагогам і ученицям	45
Розділ III. Адміністративний, педагогічний та учнівський склад закладу.	71
3.1. Керівництво навчальним закладом	71
3.2. Педагогічні працівники та лікарі гімназії	79
3.3. Кількість та соціальний склад гімназисток	99
Розділ IV. Особливості організації освітнього процесу та профорієнтація	110
4.1. Навчальний процес	110
4.2. Дисципліна та виховна робота	129
4.3. Доля випускниць гімназії	150
Розділ V. Участь гімназисток в суспільно-політичному русі	161
Післямова	176
Список використаних джерел та літератури	186
Додатки	204

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

Білбалтлаг — Біломорсько-Балтійський виправно-трудоий табір

в. о. — виконуючий (а) обов'язки

д. с. р. — дійсний статський радник

ДАРФ — Державний архів Російської Федерації

ДАСО — Державний архів Сумської області

ДАХО — Державний архів Харківської області

ЗСО — заклад(и) середньої освіти

КЗ СОППО — Комунальний заклад Сумський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти

КН — книга надходжень

МВС — Міністерство внутрішніх справ

МНП — Міністерство народної освіти

н. р. — навчальний рік

ОБЛВНО — Обласний відділ народної освіти

ПАГ — Приватний архів Сергія Гуцана

ПАТ — Приватний архів Віктора Токарева

ПАЧ — Приватний архів Анни Чернишової

ПНС — Партія народної свободи

ПРР — Перша російська революція

ПСВ — Перша світова війна

ПСР — Партія соціалістів-революціонерів

разд. паг. — раздельная пагинация (рос.) / роздільна пагінація

РСДРП — Російська соціал-демократична робітничка партія

РТЧХ — Російське товариство Червоного Хреста

СЖГ — Сумська жіноча гімназія, Сумська І жіноча гімназія

СКК — Сумський кадетський корпус

СМД — Сумська міська дума

СМУ — Сумська міська управа

СОГ — Сумська Олександрівська гімназія, Сумська класична гімназія, Сумська чоловіча гімназія

СОКМ — Сумський обласний краєзнавчий музей

СПЗЗ — Сумське повітове земське зібрання

СПЗУ — Сумська повітова земська управа

СПУ — Сумське повітове училище

СРУ — Сумське реальне училище

СТМЛ — Сумське товариство мистецтва та літератури

УСРР — Українська Соціалістична Радянська Республіка

ХГЖУ — Харківське губернське жандармське управління

ХГЗУ — Харківська губернська земська управа

ХНО — Харківський навчальний округ

ЦДІАК України — Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ПЕРЕДМОВА

Ретроспективний погляд на середню освіту, особливо на її становище в Російській Імперії, неможливий без гендерної складової. Відмінності між освітою хлопчиків і дівчаток виявляються ще більш помітними, якщо обмежити пошуки рамками якогось регіону або населеного пункту. А оскільки міністерські жіночі заклади середньої освіти з'явилися лише в другій половині ХІХ ст., локальність набуває не лише просторових, а й часових меж, надаючи тим самим предмету дослідження — феномену жіночої середньої освіти — конкретики в контексті т. зв. «толстовської системи».

Вивчення окремо взятого навчального закладу — це не лише підкреслення його освітньої специфіки та визнання права на власне минуле. У післяреформений період кількісний склад жіночих закладів середньої освіти став непропорційно більшим на користь повітових за адміністративно-територіальним положенням гімназій. Це не тільки уможливило географічно розширити освітній класицизм за межі столичних і губернських міст, а й сформувати місцеву провінційну педагогічну культуру, зміцнити вчительські кадри та значною мірою вплинути на розширення місцевої інтелігенції. Особливо виразно це можна простежити на прикладі конкретної школи середньої ланки освіти, підпорядкованої, з одного боку, загальним правилам, а з іншого, і властивим саме їй організаційним та педагогічним традиціям, певній морально-психологічній атмосфері та відчутним впливам суспільного життя. Певний навчальний заклад — наче окремий світ зі своїми правилами, нормами, характером відносин. Водночас, він є зліпком стандартних рис, проблем і досягнень провінційної школи. З цієї точки зору дослідникові допустимо дотримуватися мікроісторичного підходу — шукати своєрідне, несхоже, унікальне, притаманне виключно об'єкту наукових студій, що разом із

тим дозволить чіткіше формулювати типове, «вловити конкретне обличчя глобальної історії»¹. Такий спосіб контрастує з макроісторичним аналізом, націленим на узагальнення й оптимізацію саме типових рис. Слабкою стороною останнього є виключення чи мінімізація атипового, аномального, індивідуального. Потреба охоплювати одразу велику кількість об'єктів неодмінно веде до «ковзання» по матеріалу, вибіркового включення інформації у канву оповідання, переваги сухої статистичної інформації перед іншими її більш «живими видами», підбором фактів під задалегідь визначені ідеологеми. Натомість показати минуле поглядом, розумінням та почуттями сучасника означає максимально відсторонитися від нав'язування позитивних чи негативних оцінок діям індивідів, групи чи організацій. Історику варто вчиняти навпаки — наближати характеристики та почування акторів, дотичних до досліджуваного середовища (у нашому випадку, — саме жіночої гімназії), приймати «їхню версію подій», ілюзії, бачення справедливості та інтерпретації реальності, в якій вони перебувають. Звісно, при цьому слід ураховувати соціально-культурні норми, котрими вони керувалися, а також «нестерильність» джерел інформації, підданих самоцензурі, індоктринації панівної ідеології, культурним моделям спілкування й, нарешті, слідуванню «своїй правді» («джерела містять у собі претензії на істину та легітимність», С. Черутті)².

«Мале масштабування» історіописання та акцент соціального чи індивідуального досвіду причетних до життя гімназії осіб не виключає повністю загальноімперський контекст розвитку жіночої середньої освіти. Зміни, відчутні в статистиці закладу освіти або в конкретних рішеннях, нерідко

---

¹ Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. № 4. С. 161.

² Черутті С. Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? С. 6, 14–15. URL: www.orbis-medievalis.ru

слугували відлунням реформаторських зусиль Міністерства народної освіти, трансформацій міського середовища Сум чи, навіть, подій глобальної історії (наприклад, Першої світової війни, викликаного нею потоку біженців із заходу на схід чи Лютневої революції). Це змушує час від часу відновлювати макроісторичне бачення й реконструювати тло змін в освітній царині аби згодом поновити «вузьке» історичне оповідання, націлене на заглиблення в минуле окремо взятої школи. Це так зване чергування «крупних» і «близьких планів», мікро- та макроісторії, набуття останньою нової якості завдяки повідомленню їй нових подробиць із досягнутого мікрокосму. Таким чином, струмок конкретної ситуації в провінційній жіночій гімназії спрямовується в річище загальних освітніх процесів, після чого оповідання знов повертає нас до різномірності та варіативності подій і процесів у локальному світі школи³.

Звісно, просторова локалізація об'єкту дослідження дозволяє на нього дивитися не лише з боку мікроісторії, але й з історико-краєзнавчої точки зору. Дійсно, для поповнення скарбниці регіональної історії важливо дізнатися (і популяризувати) досвід сум'ян у справі створення навчального закладу й дбання про його добробут, з'ясувати обстановку в освітній діяльності гімназії, познайомитися з її обличчями, висвітлити цікаві моменти в її бутті, окреслити спільність історії гімназії та розвитку міста. Утім, тут суто краєзнавчий інтерес поєднаний із авторським бажанням включити освітній заклад у глобальний освітній простір, відсторонитися від фрагментарного бачення на користь цілісності, повноти осмислення різних процесів, урахування багатьох впливів та мотивацій. А отже, звуження фокусу аналізу до окремо взятого закладу

---

³ Гинзбург К. Мифы-эмблемы-приметы: Морфология и история. Сборник статей. М.: Новое издательство, 2004. С. 306; Медик Х. Микроистория. *Thesis*. 1994. Вып. 4. С. 200.

освіти зовсім не мінімізує наукові зусилля. У нашому випадку це спосіб через поглиблення в світ певної установи зробити осягненим і більш зрозумілим життя тодішньої середньої школи взагалі. Іншими словами, показати її невід'ємною частиною цілого механізму, мікрокосмом із унікальними та водночас повторюваними рисами в інших локаціях. Таким чином, навіть пізнання минулого однієї школи уможливорює відтворення процесів організаційного, управлінського та педагогічного характеру, притаманних різним жіночим закладам середньої освіти, що, власне, й збігається з метою монографії — найповніше розкрити процеси формування та розвитку Сумської I жіночої гімназії, визначити унікальність її педагогічного та учнівського середовища. Остання розкривається завдяки наступним завданням:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, систематизувати та схарактеризувати основні групи джерел;
- розкрити особливості заснування та початку функціонування навчального закладу;
- схарактеризувати стан матеріального забезпечення гімназії протягом всієї історії її існування;
- виявити типові та специфічні риси управління закладу освіти;
- відтворити професійні характеристики працівників гімназії;
- визначити кількісну та соціальну структуру учнівського контингенту навчального закладу;
- з'ясувати особливості організації навчально-виховного процесу в гімназії;
- обґрунтувати вибір переважно педагогічної професії її випускницями;
- окреслити участь учениць та випускниць гімназії в суспільно-політичному громадському русі під час Першої російської революції та в період Української революції.

Реалізація вище зазначених завдань суголосна науковій новизні допису, яка, на мою думку, полягає в комплексному дослідженні окремо взятого навчального закладу — Сумської І жіночої гімназії, у з'ясуванні характеру матеріального забезпечення гімназії й участі в цьому органів місцевого самоврядування та добровольців, виявленні специфічних рис організації навчально-виховного процесу, окресленні характеру взаємовідносин у соціумі гімназії, обґрунтуванні її іміджу як корисної освітньої установи для всебічного розвитку особистості дівчини, встановленні зв'язку між здобутими в стінах навчального закладу освітніх і професійних компетенцій та подальшого професійного вибору, в розкритті участі гімназисток у суспільно-політичному житті м. Суми.

Основний текст книги доповнений 54-ма додатками, в тому числі, спогадами викладача гімназії Павла Васильовича Ляхова. Вони не лише репрезентують різні аспекти становлення та розвитку школи, окремі життєві історії особистостей, пов'язаних із нею, але й слугують своєрідним запрошенням читача скласти на основі опублікованих документів власне уявлення про середовище закладу освіти, її керівників, педагогів, учениць і добровольців, про змістовність навчання, раціональність методів виховання та контролю за дітьми тощо. Зрештою, нове прочитання джерел спонукає інтерпретувати їх по-своєму, сформулювати особисте уявлення про минуле гімназії, бодай і відмінне від візії автора даної книги.

Розділ I. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження в галузі минулого освіти вимагають між-дисциплінарного підходу, а тому його теоретичні засади мають ґрунтуватися як на історичній, історико-правовій, так і на педагогічній науковій літературі. Автором використана низка робіт, що узагальнює правову та організаційну основу функціонування закладів освіти, а також розвиток педагогічних ідей того часу. Їх можна сконцентрувати за історіографічними періодами — праці дожовтневого, радянського та сучасного (пострадянського) етапів.

З робіт, виданих до 1917 року, перш за все, слід виокремити ґрунтовну працю О. Лихачової «Матеріали для історії жіночої освіти в Росії», у четвертому томі якої розкрито особливості та тенденції розвитку освіти жінок від 1850-х років до кінця XIX ст. Авторка зібрала чималий фактичний матеріал, в якому знайшлося місце й Сумському вищому жіночому училищу, та його наступниці — жіночій гімназії (нюанси боротьби сумської громади за створення навчального закладу на засадах проєкту, який вона запропонувала та обставини його відкриття; виділення коштів на зведення будівлі гімназії)⁴. У стислому вигляді загальні проблеми формування та розвитку жіночої середньої освіти в 1860–1870-ті роки висвітлені в книзі В. Овцина «Розвиток жіночої освіти: історичний нарис»⁵, а стосовно всієї другої половини XIX ст. — в перші роки XX ст. — у виданні Департаменту народної освіти⁶.

⁴ Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. XI, 647 с.

⁵ Овцын В. Развитие женского образования: исторический очерк. СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1887. 42 с.

⁶ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения: 1858–1905. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. 139 с.

Окремі аспекти заходів МНП щодо жіночої освіти в пореформений період схарактеризовані в працях ліберальних критиків освітньої політики уряду С. Григор'єва та С. Рождественського⁷.

Серед праць радянських учених варті уваги роботи Ш. Ганеліна та М. Константинова, які на значній фактологічній основі проаналізували характер реформ у галузі освіти, кількісне зростання навчальних закладів, виокремили базові проблеми тодішньої середньої школи. Утім, основна увага науковців була сконцентрована на процес реформування системи освіти, а також на діяльність чоловічих ЗСО, тоді як розвиток жіночої освіти віднайшов на сторінках їхніх праць лише побіжне та неглибоке висвітлення⁸.

Сучасне уявлення про розвиток жіночої освіти на території Слобожанщини формують дисертаційні дослідження М. Рижкової та О. Клочко. Науковець М. Рижкова узгодила питання розвитку середньої жіночої освіти в регіоні з усім попереднім етапом еволюції едукації жінок. При цьому про систему останньої, на думку авторки, слід стверджувати починаючи з освітніх реформ, котрі провадив уряд російської імператриці Катерини II. Нагальність становлення середньої ланки жіночої освіти науковець пов'язала зі зростанням суспільної потреби в цьому, утягуванням жінок у професійну сферу діяльності, а також сформованістю громадської думки стосовно права жінок на освіту. Марія Сергіївна звернула увагу на особливості впровадження середньої жіночої освіти на Харківщині на тлі загальноросійських тенденцій. Утім, аргументація

⁷ Григорьев С. С. Средняя школа по нашим законам: Исторический очерк. СПб.: Тип. В. Киршбаума, 1900. 96 с.; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. СПб.: Изд. МНП. 1902. 785 с.

⁸ Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. М.: Учпедгиз, 1954. 304 с.; Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до февр. революции 1917 г. М.: Учпедгиз, 1956. 247 с.

фактами, наведеними дисертанткою, стосувалася здебільшого обмеженого кола навчальних закладів, до якого переважно не потрапили ЗСО нинішньої Сумщини⁹. Натомість, у дисертації О. Ключко бачимо акцентуацію саме навчальних закладів Сумщини, а паче сумських жіночих гімназій, оскільки авторка в своєму науковому доробку спиралася на профільні фонди ДАСО. Варті уваги й розлогі роз'яснення дослідниці стосовно організації та механізму функціонування системи освіти на місцевому рівні, участі в цьому окремих родин благодійників, економічних причин становлення мережі жіночих гімназій, обґрунтування етапів розвитку середньої жіночої освіти, а також детальний розгляд форм та змісту навчального процесу. При цьому Оксані Миколаївні вдалося у своїй праці зберегти баланс між макроісторичним баченням та розглядом локальних процесів на рівні окремих навчальних закладів¹⁰.

Загальні питання організації управління системою освіти на рівні навчальних округів, закладів середньої освіти, встановлення громадського контролю за їхньою діяльністю в пореформений період у підросійській Україні докорінно розкриті в працях В. І. Милька. Зокрема, цінними для даного дослідження виявилися зауваження науковця про специфіку впровадження жіночої освіти у Наддніпрянщині в 1860-х роках, реальні компетенції педагогічних рад гімназій, еволюцію позиції очільників МНП щодо стану дисципліни в середній школі, упровадження батьківського врядування в ЗСО та спроб його обмеження на початку ХХ ст.¹¹

⁹ Рижова М. С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина ХІХ — початок ХХ століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2012. 222 арк.

¹⁰ Ключко О. М. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. 288 арк.

¹¹ Милько В. І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2017. Вип. 26. С. 195–209; Милько В. І. Компетенція і діяльність

Незважаючи на відсутність окремих публікацій стосовно історії СЖГ, її минуле висвітлювалося в низці наукових історико-регіоналістичних і краєзнавчих видань. Зокрема, найзагальніші свідчення про заснування гімназії, соціальний і національний склад учениць, педагогів навчального закладу містяться в книгах сумського краєзнавця М. О. Манька «Суми та сумчани у документах сучасників» (книга 1 — 2005, книга 2 — 2010)¹². Такі сторони минулого гімназії як утворення жіночого училища-попередника гімназії, її фінансова підтримка приватними особами, кадровий склад гімназії частково розкриті у статтях І. В. Стародубцевої, Т. В. Тронько, А. А. Тонояна¹³. Найповніше фактичний матеріал, що охоплює різні роки існування СЖГ, представлений у брошурі краєзнавця Л. П. Сапухіної «Навчальні заклади дореволюційних Сум». Авторка стисло схарактеризувала постановку навчально-

---

педагогічних рад у системі освітніх закладів України (XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 257–270; Милько В. І. Нормативно-правове регулювання громадського контролю за діяльністю навчальних закладів України (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2017. Вип. 27. С. 217–227; Милько В. Управління навчальними округами Російської імперії у 1880-х рр. *Міждисциплінарні гуманітарні студії.* 2014. № 1. С. 111–120; Милько В. І. Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 77–91.

¹² Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. Кн. 1. 388 с.; Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Суми: ВВП «Мрія-1», 2010. 516 с.

¹³ Стародубцева І. В. Формирование педагогической интеллигенции в Харьковской губернии во второй половине XIX — начале XX в. (на примере учителей средних учебных заведений). *Матеріали шостої Сумської історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: В. В. Турков та ін.* Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. С. 229–233; Тоноян А. А. Сумщина на матеріалах журналу «Основа» (1861–1862). *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми).* Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 304–309; Тронько Т. В. Жіночі навчальні заклади Сумщини в другій половині XIX століття. *Матеріали п'ятої Сумської історико-краєзнавчої конференції (20–21 листопада 2003 р.).* Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. Ч. II. С. 97–100.

виховної роботи (навчальні дисципліни, вимоги до поведінки учениць), навела статистичні дані відносно кількості гімназисток за різними роками початку ХХ ст., а також розкрила в низці кількісних даних питання утримання гімназії¹⁴. Окремі аспекти навчального життя, виховання та дисципліни в СЖГ, а також участі гімназисток у суспільно-політичному русі в регіоні показані в наукових і публіцистичних статтях автора даної праці¹⁵.

Варто зазначити, що всі вказані видання, не охоплюючи цілком усіх сторін минулого Сумської І жіночої гімназії, вирізняються лапідарністю у викладі матеріалу та фактичною фрагментарністю, що, в свою чергу, спонукало мене описати більш повно та ґрунтовно історію названого навчального

¹⁴ Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: Б. в., 2000. 30 с.

¹⁵ Кудинов Д. «Душа учителя должна всегда оставаться молодой»: из воспоминаний педагога Павла Ляхова о работе в Сумской I-й женской гимназии. *Ваш шанс*. 2016. №13. С. 16а–17а; Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №5. С. 18 а; Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №6. С. 18 а; Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №7. С. 18 а; Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №8. С. 18 а; Кудинов Д. Краткий очерк истории Сумской I-й женской гимназии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 2016. № 3. С. 103–132; Кудинов Д. Профессиональный состав педагогов Сумской I-й женской гимназии. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, 8 грудня 2016 року: у 3 ч.* Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. Ч. 3. С. 27–34; Кудінов Д. В. Дисциплінарні вимоги до учнів середньої школи в пореформений період. *Інноваційні освітньо-виховні стратегії в сучасному світі: змістовний та технологічний аспект. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (17–18 листопада 2010 року, м. Суми)*. Суми: РВВ СОІППО, 2010. С. 67–69; Кудінов Д. В. Суспільно-політична діяльність вчителів і учнів у Сумах під час революції 1905–1907 років. *Сумська старовина: Науковий журнал*. 2009. № XXVI–XVII. С. 129–143; Кудінов Д. В. Творчий автопортрет педагога за спогадами вчителя Сумської I-ї жіночої гімназії П. Ляхова. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.)* / Ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. Суми: СумДУ, 2016. Ч. 1. С. 63–70.

закладу, спираючись на наявні джерела інформації. Попри те, що мікроісторичний підхід не передбачає обов'язкове охоплення істориком їхньої великої кількості, а натомість націлює на надання переваги саме унікальним і рідкісним ресурсам¹⁶, заглиблення в тему вимагало, насправді, добору максимальної кількості джерел аби не упустити нагоди роздивитися в подробицях гімназійне життя, які можна було б підняти на поверхню усвідомлення. Тож, навіть побічне згадування Сумської І жіночої гімназії, потрапляло в об'єктив уваги дослідника. Цим і зумовлюється достатньо велика кількість позицій у списку використаних джерел та літератури монографії. Джерельна база дослідження, за виключенням узагальнюючих наукових праць, представлена наступними групами: 1) матеріали фондів архівів і музеїв, документи з приватних архівів; 2) журнали засідань Сумського повітового земського зібрання та доповіді Сумської повітової земської управи; 3) статистична та довідкова інформація; 4) циркуляри по Харківському навчальному округу; 5) опубліковані джерела нормативно-правового характеру; 6) періодичні видання; 7) мемуари.

Значна частка використаних в роботі фактичних даних взята з документів із фондів Центрального державного історичного архіву України в м. Київ, Державного архіву Сумської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Російської Федерації. Низка матеріалів представлена документами з фонду Сумського обласного краєзнавчого музею, а також із приватних колекцій Віктора Токарева та Анни Чернишової. Звісно, вагому цінність має фонд Сумської І жіночої гімназії ДАСО (Ф. 347). У ньому містяться списки викладачів і учениць, відомості про успіхи гімназисток, журнал обліку уроків. На жаль, до нашого часу у даному ресурсі збереглися справи лише за останні роки існування навчаль-

¹⁶ Верменич Я. В. Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. №4. С. 160.

ного закладу, що робить його недостатньо інформативним. Відомості про гімназію суттєво доповнюють документи про її біжучий стан функціонування (кошторис, статистичні дані, відомості про стипендіальні капітали) з фондів Сумської міської думи (Ф. 354), Сумської міської управи (Ф. 1) та Сумської повітової земської управи (Ф. 2). Процес трансформації гімназії у радянську школу багато в чому висвітлений на основі актів Сумського повітового революційного комітету (Ф. Р-2340) і Сумського повітового відділу народної освіти (Ф. Р-416). Долю деяких колишніх гімназисток в радянський час вдалося відстежити завдяки документам з фондів Сумського обласного відділу народної освіти (Ф. Р-3552) та Сумської міської ради (Ф. Р-6).

Суттєво розширюють уявлення про діяльність СЖГ акти Державного архіву Харківської області. Зокрема, з фонду Дирекції училищ Харківської губернії (Ф. 266) використана справа про призначення начальницею жіночої прогімназії М. К. Шмідт. Фонд Харківської губернської земської управи (Ф. 304) містить справи, в яких указується кількість учениць, підіймаються питання фінансового забезпечення гімназії, обрання осіб до складу попечительної ради гімназії, а також зазначається характер взаємовідносин між батьками учениць та начальницею закладу О. М. Штрик. Нарешті, проблема втягування гімназисток або випускниць гімназії в революційний рух висвітлена в одній зі справ фонду Канцелярії харківського губернатора (Ф. 3).

Тема громадянської активності сумських учнів і дівчат-гімназисток старших класів, зокрема, під час Першої російської революції, багато в чому розкривається завдяки зверненню до матеріалів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ (Ф. 366: Харківське губернське жандармське управління) та Державного архіву Російської Федерації (Ф. 102: Департамент поліції).

Розрізнені за змістом, але вельми цікаві документи з учнівського життя гімназісток представлені колекцією матеріалів (квитанції про сплату за «правонавчання», свідоцтва про успіхи в навчанні, зошити) з фондів Сумського обласного краєзнавчого музею. Персональні свідчення щодо окремих гімназісток початку ХХ ст. віднаходимо в приватних архівах В. Токарева (медична довідка, атестат, програма літературно-музичного відділення річного акту СЖГ) та А. Чернишової (світлини, свідоцтва про успіхи в навчанні Лариси та Зої Товстолужських).

Важливі для представленої праці дані про будівництво, ремонт, матеріальне забезпечення та фінансування гімназії взяті з журналів засідань Сумського повітового земського зібрання та збірок доповідей Сумської повітової земської управи. Крім того, в цих виданнях містяться й свідчення про кількість вихованок в ті чи інші навчальні роки. Статистична та довідкова література в списку використаних джерел представлена, передусім, щорічником «Харківський календар», з якого можна довідатися персональний склад викладачів гімназії, а також її керівництва. В якості окремої групи джерел представлені Циркуляри по Харківському навчальному округу, що видавалися з 1861 по 1916 роки (у 1860-ті роки 24 номери на рік, пізніше — щомісячно). «Циркуляри» — вельми інформативні видання, без яких важко було б реалізувати мету монографії, ураховуючи недостатність архівних джерел. У них віднаходимо дані щодо кадрових змін (призначення, звільнення, переведення) у навчальних закладах і СЖГ, зокрема, пропуску уроків викладачами, призначення стипендій, надання матеріальної допомоги педагогам та членам їхніх родин, висловлення подяк за адрес на ім'я монарха тощо. Крім того, цінними є публікації в «Циркулярах» розпоряджень по МНП, роз'яснень, наказів, навчальних програм з предметів та інших актів, обов'язкових до виконання

навчальними закладами. Подібна інформація міститься й в збірниках нормативно-правових документів, що регламентували шкільне життя. Серед них — «Повне зібрання законів Російської імперії» (1874, Т. 46), «Правила випробувань при вступі учениць в жіночі гімназії та прогімназії» (1876), «Збірник діючих постанов і розпоряджень по жіночим гімназіям та прогімназіям» (1884), «Положення про чоловічі та жіночі гімназії та прогімназії» (1906), «Збірник постанов і розпоряджень по жіночим гімназіям і прогімназіям» у трьох частинах (1912).

У значній мірі внутрішнє життя гімназії (проведення культурно-просвітницьких заходів, здійснення випускних іспитів, вшанування пам'яті того чи іншого педагога або його прижиттєве віншування) реконструюється завдяки матеріалам періодичної преси. При цьому події та процеси останньої третини ХІХ ст. відтворюються на шпальтах харківських газет — «Харьковские губернские ведомости» та «Южный край». На початку ХХ ст. до них додаються губернські видання «Харьковский листок» і «Утро», а також сумська преса: «Сумской голос», «Сумской листок» «Сумской вестник». Проблеми, з якими стикалася СЖГ під час Української революції (недофінансування, матеріальна незабезпеченість гімназисток), а також дотичність закладу до влаштування благодійних акцій і громадського життя тієї епохи, відображені також у тогочасних місцевих ЗМІ «Луч» і «Наш голос».

Живий голос минулого, особисте бачення сучасником гімназійного буття чи відтворення ним окремих епізодів, пов'язаних із діяльністю гімназії чи життям її вихованок, репрезентоване джерелами особового походження. Особливо слід виокремити спогади колишнього учителя СЖГ у 1912–1916 рр. Павла Васильовича Ляхова, котрі повністю подані в додатках книги. Незважаючи на те, що мемуарній літературі властивий певний суб'єктивізм, деяка націленість

автора на власне буття, рукопис педагога надзвичайно цінний для історика освіти і досі багато в чому вимушеного задовольняти дослідницький інтерес сухими за змістом офіційними документами. Чимало свідчень, наведених П. В. Ляховим, відсутні в інших джерелах (наприклад, внутрішнє розташування кабінетів і класів, соціально-психологічний портрет колективу і навіть опис зовнішності педагогів). Більше того, притаманна мемуарам суб'єктивність — це важлива сторона, котра уможлиблює нашу здатність більш-менш повно відтворити професійний, творчий і психологічний портрет викладача гімназії початку минулого століття. Значимість спогадів сумського педагога посилюється завдяки наявності в них «джерела в джерелі». Мемуарист наводить просторові цитати з листа своєї учениці Ольги Коровкіної, яка, в свою чергу, ділилася з ним власними враженнями минулого. Це дозволяє поєднати сприйняття однієї й тієї ж ситуації, про яку говорили адресати, як з позиції учителя, так і з боку учениці, а також доповнити картину дійсності важливими деталями (власне, саме цю мету й переслідував мемуарист, припускаючись переповідання слів своєї колишньої вихованки)¹⁷.

Надруковані чи рукописні спогади інших авторів, націлені на більш широке або просто інше коло питань із минулого, не володіють такою важливістю для обраної теми як мемуари П. В. Ляхова. Утім, окремі епізоди, згадувані сучасниками, містять певну цінність, як-от відтворення сумського періоду свого життя російською революціонеркою Вірою Кареліною, яка повідомила про залучення до протиурядової діяльності гімназисток Гаврилович¹⁸. Перехід гімназисток молодших класів до сумської «Нової школи» зафіксувала ко-

¹⁷ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. 66 л.

¹⁸ Карелина В. На заре рабочего движения в С.-Петербурге. *Красная летопись*. 1922. №4. С. 12–20.

лишня її вихованка Ірина Літкевич¹⁹. Враженнями про останню начальницю гімназії О. П. Чурилову поділилася сумський педагог-новатор 1900–1920-х років Віра Бирченко²⁰. Спомини гімназисток-сестер Товстолужських, з яких можна дещо дізнатися про дисципліну в СЖГ та розваги дівчат у позаурочний час, подані в книзі їхнього нащадка сум'янки Анни Чернишової²¹.

Репрезентативність джерел та міжпредметні дослідницькі завдання визначили вибір наукових методів: конкретно-історичний, історико-ситуаційний, логіко-аналітичний, статистичний, описовий, ретроспективний. Також, у роботі з мемуарами автор звертався до методу фактографії (виявлення конкретних знань, визначення спогадів як джерела суспільних процесів і відносин) та історико-джерелознавчого методу (з'ясування ідейних установок мемуариста, в яких відбилися суспільно-політичні настрої за промайнули від часу споминів роки). У випадку відсутності достатніх даних для висновків чи суджень я прибігав до гіпотез і припущень, що в цілому виправдане з точки зору мікроісторичного підходу²². То ж по тексту час від час застосовуються слова «припустимо» й «вірогідно». Натомість історик свідомо уникає використання методу аналогії, оскільки в даному випадку, прагнення до об'єктивності здатне порушити наголос на своєрідних рисах існування гімназії. Єдине, аналогія застосовувалася в описі покрою форми гімназисток на прикладі однострою Охтирської жіночої гімназії, що можна пояснити доволі типовими

---

¹⁹ Детский сад и Новая школа. Г. Сумы. 1911–1922 гг. «Воспоминания» Иры Литкевич-Лаврентьевой: рукопись. Харьков, 1988. 18 лл.

²⁰ Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Суми: ВВП «Мрія-1», 2010. Книга 3. С. 432–439.

²¹ Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панасенко И. Н., 2016. 184 с.

²² Гинзбург К. Мифы-эмблемы-приметы: Морфология и история. Сборник статей. М.: Новое издательство, 2004. С. 302.

вимогами до вбрання та зовнішності здобувачок середньої освіти.

Наявний комплекс джерел у цілому уможливило виконання дослідницьких завдань. За півтора століття нагромадилася значна кількість теоретичних праць, що узагальнюють основні напрямки розвитку середньої освіти, особливості функціонування жіночих навчальних закладів середньої ланки освіти, здійснення державою кадрової політики, фінансування гімназій, специфіки навчально-виховної діяльності в жіночих освітніх установах тощо. Локальна історія жіночої освіти Сумщини й м. Суми, зокрема, відображена в низці краєзнавчих робіт. Міцній науковій базі відповідає доступне коло джерел. Не зважаючи на вузькість архівної бази фонду Сумської І жіночої гімназії ДАСО, брак інформації з архівних сховищ компенсуються іншими даними — матеріалами органів місцевого самоврядування, місцевої преси, а також завдяки спогадам, що передають «емоційну», особисто пережиту історію гімназії, психологічні образи її викладачів та вихованок. Особливе значення автор надає виданню Циркулярів по Харківському навчальному округу, в яких фіксуються основні зміни, що відбувалися в діяльності Сумської І жіночої гімназії та інших середніх шкіл зазначеного округу. Потребі роботи з багатьма фактами, необхідності вибудувувати їх у струнку систему знань, робити судження на основі інформації з різних груп джерел підпорядковані вказані вище методи дослідження.

Розділ II. ЗАСНУВАННЯ НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ. МАТЕРІАЛЬНІ ТА ФІНАНСОВІ ЗАСАДИ ФУНКЦІОНУВАННЯ ГІМНАЗІЇ

2.1. Заснування та розвиток Сумського жіночого училища 2-го розряду

Відомо, що початок жіночій освіті в Сумах поклали приватні школи та пансіони для дівчаток, що виникли в першій половині XIX століття. Переважно це були станові установи, в яких навчалися, здебільшого, представниці привілейованих верств населення і які вже у перше десятиліття післяреформеного періоду були нездатні задовольнити зростаючі потреби суспільства в освіті. До того ж висока плата за навчання залишалася недосяжною для більшості містянок. Наприклад, у пансіоні А. А. Іванової, що існував у 1858–1869 рр. (давав знання за програмою повітового училища «з додаванням начал французької та німецької мов»; також у ньому відбувалося навчання музиці, танцям і рукоділлю; «за розвитком же загальним дівчата старшого віку не нижче учнів 3-го класу повітового училища», — резюмував директор училищ Харківської губернії Є. Крупков), вартість навчання становила спочатку 30–50 руб., а пізніше коливалася в межах 50–150 руб. на рік, залежно від проживання вихованки в пансіоні чи за його межами. Звісно, висока вартість освітніх послуг відбилася на обмеженій кількості пансіонерок — 28 у 1861 р. і 25 всередині 1860-х років²³.

Альтернатива приватним установам громадськістю вбачалася в заснуванні жіночих шкіл, доступних демократичним колам населення. Реалізації цьому сприяли зміни в сфері

²³ Воронцов А. Учебные заведения в г. Сумах. СПб.: тип. Ф. С. Сущинского, 1865. С. 75; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1861, 30 апреля. №8. С. 13; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1861, 30 сентября. №18. С. 88; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1863, 31 декабря. №24. С. 244.

правового регулювання жіночої освіти. Зокрема, в 1855 р. імператор Олександр II ухвалив єдиний Статут Відомства імператриці Марії, заклади якого мали на меті розвивати своїх підопічних у моральному та фізичному сенсах. 22 березня 1858 р. був затверджений Наказ ради навчальних закладів відомства Імператриці Марії про заснування Маріїнських жіночих училищ — безстанових відкритих навчальних закладів для жінок. А 30 травня 1858 року обнародуване перше «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти». Нарешті, 10 травня 1860 року зі змінами його затвердили знову. Згідно «Положення» обох редакцій, жіночі середні навчальні заклади поділялися на два типи: училища 1-го (з шестирічним терміном навчання) та 2-го розрядів (з трирічним терміном навчання). Їхньою метою проголошувалося впровадження релігійного, морального й розумового виховання для дівчат-майбутніх матерів і дружин. Виховання доповнювалося отриманням корисних знань в училищах 2-го розряду з таких предметів: Закон Божий, скорочена російська граматики, російська історія та скорочений курс географії, перші чотири правила арифметики над простими числами, чистописання і рукоділля. Жіночі училища формувалися саме як громадські навчальні заклади, котрі створювалися та утримувалися за кошти місцевих жителів, міст і товариств. Це позначилося на тому, що в «Положення» було закладене право громади, приватних осіб чи товариств, що фінансували заклад, визначати учениць для безкоштовного навчання в межах квоти, вказаної керівництвом навчального округу. Управління навчальним закладом перебувало в руках членів попечительної та педагогічної рад. Попечительна рада опікувалася загальними питаннями розвитку навчального закладу, передусім, його сталим фінансуванням та матеріально-технічним забезпеченням, а також кадровим добором педагогічного персоналу. До її складу мали входити п'ять постійних (попечительниця учи-

лища, повітовий предводитель дворянства, директор училища або гімназії (в разі відсутності — штатний наглядач повітового училища), міський голова, начальниця училища) і два виборних члени (обиралися попечительною радою серед дворян та купців). Навчально-виховна діяльність — царина саме педагогічної ради, що складалася з усіх педагогів училища під головуванням очільника місцевого повітового училища або чоловічої гімназії²⁴.

На початку 1859 р. губернське керівництво Харківщини на хвилі руху за розвиток жіночої освіти запропонувало Сумській міській думі започаткувати жіноче училище, що, звісно, зустріло палку підтримку з боку містян. Припустимо до групи ініціаторів створення цього закладу, окрім впливових купців, як-от міській голова Д. І. Суханов, І. Г. Харитоненко, входив і протоієрей Спасо-Преображенського собору о. Василь Нікольський, ім'я якого пізніше в пресі фігурувало в якості «засновника початкової школи для дівчат, що нині виросла в жіночу гімназію»²⁵.

Одразу з моменту ухвалення рішення щодо заснування школи було розпочато збирання коштів від приватних осіб на відкриття і забезпечення цього закладу: протягом наступних п'яти років купці 1-ї гільдії мусили вносити щороку по 15 руб., 2-ї — 10 руб., а 3-ї — 3 руб.; міщани та цехові — по 7 і 5 коп., відповідно, з ревізької душі. За короткий час сум'янам вдалося зібрати суму в 500 руб. Попечитель майбутнього закладу мав щороку жертвувати до 400 руб. Крім того, підписка

²⁴ Милько В. І. Нормативно-правове регулювання громадського контролю за діяльністю навчальних закладів України (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2017. Вип. 27. С. 221–222; Ключко О. М. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX — на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. Арк. 112–113; Рижкова М. С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX — початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2012. Арк. 115–117.

²⁵ Суми. *Харківський листок*. 1903, 27 листопада. С. 3.

разового збору принесла ініціаторам ще 1000 руб. Зрештою, був складений проєкт училища, що передбачав збирання плати з учениць дворянського та купецького походження в розмірі 15 руб., а з інших станів — 10 руб. Міська громада мала обрати начальницю закладу, якій наказувалося у вихованні, передусім, «прибігати до засобів напучення, а також таким, що діють на почуття сорому». Крім того, від неї вимагалось ставитися однаково до дітей та їхніх батьків, незалежно від їхньої станової належності та «маючи перед собою велику мету освіти, бути найпривітнішою до тих батьків, котрі за своїм становищем у суспільстві ще вважають освіту для своїх дітях або висотою, що важко досягається, або надзвичайною дивиною». У випадку відсутності кандидатки на посаду начальниці товариство мало звернутися до директора народних училищ. Воно ж мало обрати попечительницю з числа «почесних осіб жіночої статі», готових матеріально сприяти існуванню училища, а також попечителя на тих самих умовах. Якщо останній буде обраний із дворян, то він дістає права та обов'язки почесного наглядача, а якщо з купців — почесного блюстителя. Попечительна рада під головуванням попечителя училища та в складі попечительниці, начальниці, штатного наглядача й педагогів мала управляти як навчальною, так господарською частинами. Їй надавалося право обирати викладачів, призначати їм зарплату, вносити поточні зміни в управління навчальним закладом. Усі розпорядження по училищу мали доповідатися через попечителя міській думі, на обговорення якої виносилися пропозиції, що вимагали погодження з боку міської влади. Також передбачалося скорочення обсягу навчальних дисциплін у порівнянні з програмою повітового училища.

Зрештою, у липні 1860 р. губернське керівництво запропонувало предводителю дворянства Сумського повіту В. А. Савичу сформувати попечительну раду училища, обрати

начальницю та приступити до створення навчального закладу. При цьому знехтуваним залишився проєкт училища, складений міською громадою. Останній дещо виходив за межі «Положення», на що й указав при його розгляді Учений комітет головного правління училищ при МНП. Крім того, передбачалася кооптація до складу названої ради трьох представників дворянства, котре, здебільшого, не мало ніякого відношення до фінансування проєкту. Усе це разом обурило містян. Міський голова Д. І. Суханов заявив, що без згоди громади не приступить до створення училища на нових умовах й ініціював проведення нових зборів. Чекаючи дозволу харківського губернатора довелося півроку. Коли ж нарешті міський форум було дозволено провести, то виявилось, що його учасники відмовилися передавати свої пожертви «в розпорядження осіб, які не захотіли брати участь в їхній справі»²⁶.

Попри невдачу з першої спроби відкрити жіночу школу, ідея її створення міцно прищепилася громадськості. Не будучи підтриманими очільником Харківського навчального округу, містяни звернулися по допомогу до міністра народної освіти О. В. Головніна, який усе ж таки дослухався до аргументів сум'ян. На початку 1863 р. Учений комітет МНП ухвалив проєкт сумського товариства з умовою достатнього матеріального забезпечення існування училища. У свою чергу, на поступки пішла й сумська громада, котра 10 липня 1863 р. уклала новий приговор, яким внесла корективи в свій присуд чотирирічної давнини. Зокрема, було погоджено не включати всіх педагогів навчального закладу до його попечительної ради. Остання мала складатися з міського голови (Д. І. Су-

²⁶ Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 72–73; Тоноян А. А. Сумщина на матеріалах журналу «Основа» (1861–1862). *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 305; Училища, образованные на Юге в последнее время. *Основа*. 1861. №6. С. 83–85.

ханов), блюстителя (І. Г. Харитоненко), штатного наглядача (П. Г. Андреев) та начальниці училища (М. М. Єфтимович / М. Бенкевич). Раді доручалося управляти навчальною та господарською частинами, обирати учителів, призначати їм заробітну платню. Натомість повітовий предводитель дворянства й виборні представники станів дворянства та купецтва, попри §8 «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти» до складу названої ради не вводилися, ураховуючи факт того, що сумське дворянство відмовилося фінансово підтримати училище²⁷. Зрештою, міністр освіти дозволив відкрити школу 27 вересня 1863 року²⁸. Набір учениць і початок занять було здійснено вже наступного року.

Новозасноване училище розміщувалося в найманому мурованому будинку з річною платою 325 руб. Кошторис закладу складався з наступних статей грошових надходжень: стягнення плати за навчання (500 руб.), допомога міської управи (400 руб.), пожертви почесного блюстителя, цукрозаводчика І. Г. Харитоненка (400 руб.). У перший рік існування школи з'ясувалося, що відпущеної суми від міста було замало, тож до кінця 1864/65 н. р. вона зросла до 872 руб. 50 коп. При цьому можливість навчатися в училищі була надана лише мешканцям міста, що можна розцінити як наслідок конфлікту сумського купецтва з дворянством Сумського повіту. Утім, двері навчального закладу не закривалися перед дворянськими дітьми. Щоправда, як і зазначалося вище, їхнім батькам, так само як і міським підприємцям, приходилося сплачувати більшу суму за «правонавчання» своїх чад: «за навчання з дочок дворян і купців вирішено брати по

²⁷ Рижкова М. С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX — початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2012. Арк. 100; Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1865. Т. 3: Царствование императора Александра II, 1855–1864. Стлб. 1076–1077.

²⁸ Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 73.

15 рублів на рік, а з інших станів по 10 рублів». Бідні та сироти могли прийматися до школи на безоплатній основі (цій нормі суголосна констатація зі звіту директора училищ Харківської губернії: «Це училище складає благодіяння для сумського товариства, особливо для бідних сімей»).

Училище розвивалося доволі динамічно: у 1864 р. був здійснений перший набір дівчат як до першого й другого класів, так і на підготовче відділення: 4 учениці навчалося в 2-му класі, 17 — у 1-му, 26 — у підготовчому (разом — 47 вихованок). У 1865/66 н. р. із завершенням повної комплектації закладу в три класи в ньому перебувало 75 учениць. У порівнянні з приватними пансіонами соціальний склад вихованок училища був демократичнішим. У першому році існування училища з 47 дівчат 31 належала до міщан та «інших міських станів», тоді як дітей дворян нараховувалося 7, священнослужителів — 3, почесних громадян і купців — 6. Примітно, що до школи допускалися не лише ті дівчата, які належали до державної церкви; деякі вихованки дотримувалися юдейського віросповідання²⁹.

²⁹ Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 72–73; Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. СПб.: Тип. В. А. Рогальского и К^о, 1865. С. 502; Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / Сост. Я. Голяховский. Харьков: Универ. Тип., 1868. С. 225–227; Рижкова М. С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX — початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2012. Арк. 117; Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 25; Тронько Т. В. Жіночі навчальні заклади Сумщини в другій половині XIX століття. *Матеріали п'ятої Сумської історико-краєзнавчої конференції (20–21 листопада 2003 р.)*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. Ч. II. С. 98; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1866, 15 сентября. №17. С. 165.

Першою начальницею училища була призначена колишня власниця приватної школи в Охтирці, вдова, «титулярная советница» М. М. Єфтимович. Натомість, вона займала цю посаду лише кілька місяців, звільнившись через нездоров'я, і вже влітку 1864 р. черговою очільницею була призначена колишня класна дама Харківського інституту благородних дівичь Мавра Бенкевич (перебувала на цій посаді до грудня 1869 р.). Вона ж викладала в училищі російську мову. Законовчителем став вище зазначений о. Василь Ніколький. У 1865/66 н. р. панотець також був призначений учителем російської мови. У 1868 р. на цій посаді його змінив учитель СПУ П. Сахаров. Серед педагогів також відомі викладачки підготовчого класу — донька підполковника, дівича, домашня вчителька Аделаїда Бенкевич (припустимо, донька начальниці закладу), Лідія Мілевська, викладач арифметики та географії, штатний наглядач повітового училища, колезький асесор Петро Гаврилович Андрєєв, викладач російської мови, історії та географії Микола Авакумович Ткаченко (основне місце роботи — Сумське повітове училище). У 1865/66 н. р. його замінила на цій посаді А. Бенкевич. Наступного навчального року вона також була затверджена на посаді помічниці начальниці закладу, а в 1867 р. отримала свідоцтво про звання домашньої наставниці³⁰. Освітня програма передбачала оволодіння дітьми як обов'язкових дисциплін (Закон Божий, російська

³⁰ Прибавление к №8 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, 30 апреля 1864 года. С. 1; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1864, 31 марта. №6. С. 67; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1864, 15 июля. №13. С. 125; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1864, 15 сентября. №17. С. 151; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1865, 30 декабря. №24. С. 223–224; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1866, 15 марта. №5. С. 1; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1866, 15 октября. № 19. С. 182; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1867, 31 мая. №10. С. 50; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1868, 15 сентября. №17. С. 97; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1869, декабрь. №12. С. 13; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1870, февраль. №2. С. 11, 15–16.

мова, географія, історія, арифметика), так і необов'язкових (французька та німецька мови).

Здобутки училища за перший рік його існування були зафіксовані в звіті директора народних училищ Харківської губернії, який відмічав гарну підготовку дівчат підготовчого і першого класів та, водночас, посередні знання учениць 2-го класу. Останнє можна віднести до складності адаптації дівчат до навчання за програмою старшого курсу. Натомість вихованки підготовчого та 1-го класу демонстрували хороші знання зі Священної історії, Нового Заповіту, уміння швидко читати та логічно переповідати прочитаний текст, грамотно писати, декламувати байки, пояснювати причинність кліматичних явищ, уміння швидко віднаходити рішення в математичних завданнях, говорити й писати французькою мовою. «Загалом, це училище формує найприємніше враження; — підкреслював чиновник, — на обличчях дітлахів написані радість і довіра до викладачів; тут простота спілкування дітей та вихователів поєднані з теплотою родинного почуття. Странністю дівчат, їх лагідністю й слухняністю задоволені всі, як начальниця та викладачі, так і батьки». «Головними винуватцями» цієї картини директор училищ назвав блюстителя, начальницю та штатного наглядача школи³¹.

Відмічу, що для міста з населенням у понад 13 тис. жителів зазначений вище штат учениць виявився нікчемним порівняно із завданнями масової освіти. Так, 1866 року в Сумах налічувалося 504 учні обох статей (1 на 31 жителя міста або 3,12% від усього населення). У повіті ситуація спостерігалася ще гірша — 1493 особи або 1,38% від усього населення. Навіть на тлі цих малих цифр частка училища виявляється вельми скромною (14,9% від усієї кількості учнів містян або 5% учнів повіту), а за кількістю випускниць і поготів (1867 року його закінчили всього 7 учениць). Незадовільний стан жіно-

³¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1866, 15 сентября. №17. С. 165.

чої освіти позначався на низькому рівні грамотності населення повіту, не кажучи вже про освітній ценз — у 1866 р. тільки 3,45% мешканок регіону вміли читати і писати. З огляду на зростання кількості грамотних дівчат за 1860-ті роки цей відсоток у віковій рамці 1-18 років теж не був втішним — 4,65%³². Він міг і зменшитися в зв'язку із закриттям жіночого приватного пансіону після смерті його засновниці Г. А. Іванової в 1869 р., що загрожувало десяткам дівчат залишитися без освіти³³.

Подібне становище не йшло ні в яке порівняння з потребами жіночої освіти в регіоні, що швидко зростали у роки реформ, і вимагало негайного втручання з боку громадськості. Поштовхом до змін стало ухвалене 24 травня 1870 року «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти». ЗСО для жінок, згідно «Положення», мали підпорядковуватися попечителю навчального округу; директор училища або повітовий наглядач обиралися членами попечительної ради та головами педагогічної ради, але не були керівниками цих закладів. Безпосередньою керівницею гімназії ставала начальниця гімназії, яка обиралася попечительною радою. До останньої входили представники тих станів, які взяли на себе зобов'язання щодо фінансування школи³⁴.

---

³² Народное образование в Харьковской губернии в 1874 году. *Харьковские губернские ведомости*. 1875. 12 марта. С. 1; Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / Сост. Я. Голяховский. Харьков: Универ. Тип., 1868. С. 224–226, 234–235.

³³ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 483. 2 арк.; Кудінов Д. В. Пансіон Ганни Іванової в Сумах: нотатки до історії жіночої освіти. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матер. XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 28 травня 2024 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін.* Суми: Сумський державний університет, 2024. С. 172.

³⁴ Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 34–36.

Неодмінною залишалася й мета середньої жіночої освіти — підготовка дівчат до виконання функції дружини, матері та господині, в межах якої вони зможуть застосовувати набуті знання та вміння під час навчання та виховання вже власних дітей³⁵.

Ідея перетворення училища на прогімназію визріла доволі швидко і виявила підтримку з боку повітового земства. Саме завдяки його клопотанню, а також «за згодою попечителя Харківського навчального округу» та сприяння міністра народної освіти графа Дмитра Андрійовича Толстого, в 1870 р. у Сумах на основі училища було відкрито жіночу прогімназію, перетворену, врешті-решт, через три роки (дозвіл на перетворення прогімназії на гімназію очільник ХНО надав 31 травня 1873 р.) на заклад повної середньої освіти³⁶.

Сумське жіноче училище постало в час піднесення громадського життя на тлі реформ модернізації та широкої громадської дискусії стосовно різних сфер суспільного життя, в тому числі, розвитку освіти. Власне, зародок громадянського суспільства проявився у відстоюванні сумською громадськістю, а паче її заможною верхівкою, права на заснування жіночої школи на своїх правилах. Уможливлення цього продемонструвало силу підприємницького класу. Фактично перед нами виявляється картина справжнього бунту сумських буржуа, які десятиліття до того накопичували в своїх руках економічну міць, проти місцевих дворян-поміщиків, звиклих до адміністрування, але відтепер через занедбання своєї господарств неспроможних захистити свій привілейований статус фінан-

³⁵ Ключко О. Становлення та розвиток жіночої гімназійної освіти в Сумщині (друга половина XIX — початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2017. № 1. С. 10–11.

³⁶ Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1865. Т. 3: Царствование императора Александра II, 1855–1864. Стлб. 1076–1077; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1873, июнь. №6. С. 21.

совою участю в міських проєктах. Вражає принциповість учорашніх принашкних перед обличчям начальства гендлярів, які використали різні способи виборювання свого — від клопотань до масового висловлення незгоди з рішенням чиновників вищого рангу на громадських зборах. Саме в цьому контексті й слід розглядати тяганину довкола статутних правил і наполягання сум'ян на їх відмінності від «Положення». У результаті, постала доволі демократична за своїм складом (здебільшого, орієнтована на містян «середнього достатку») нова школа, якій судилося невдовзі перетворитися на повноцінний заклад середньої освіти. Деякі позитивні аспекти організації навчально-виховної роботи, закладені в ній у 1860-ті роки, зрештою були успадковані жіночою гімназією. У цьому варто вбачати правильну постановку освітнього процесу в училищі з боку його досвідчених очільників, а також чуйне ставлення до потреб школи зі сторони громадськості й особисто благодійника І. Г. Харитоненка. Зрештою, підприємницький клас, якому після моральної перемоги над дворянством треба було на прикладі свого дітища — жіночої школи — не падати обличчям і всіляко підтримувати навчальний заклад, і надалі зберіг панівне становище в контролі за його діяльністю.

2.2. Будівля гімназії

Вочевидь, у перші роки існування прогімназія / гімназія розміщувалася в приміщенні колишнього жіночого училища. Утім, разом зі збільшенням числа учениць дедалі актуальнішим ставало питання про нову, більш простору будову навчального закладу. Ініціативи влади щодо проєкту спорудження корпусу гімназії підкріплювалися фінансовими зобов'язаннями (відповідно до ст. 3 «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти»), жіночі гімназії мали відкриватися з дозволу попечителів навчальних округів у містах, «де тільки з'явиться можливість

забезпечити їхнє існування через громадські чи приватні пожертвування»). У проханні Харківським губернським земським зборам 1869 року сум'яни зобов'язалися спрямувати на будівництво споруди гімназії 20 тис. руб. повітових сум і сповістили про збір ще 15 тис. руб. приватних пожертвувань³⁷. У 1874 р. сумське земство на потребу будівництва перевело ще 20 тис. руб. з коштів, призначених спочатку для зведення будинку реального училища (навзаєм таку ж суму для СРУ виділило Харківське губернське земське зібрання)³⁸. У цілому, процес нагромадження коштів зайняв багато часу — лише наприкінці 1872 р. СПЗУ виявила готовність приступити до спорудження будови гімназії й направила Сумській міській управі запит щодо виділення нею «зручного дворового місця», яким виявилася ділянка вільної міської землі на східному відтинку колишнього міського замку, де на той момент розташовувався дерев'яний театр міського обивателя Михайла Бабичева (існував у 1865–1875 рр.). Клопотання було задоволене СМД лише у лютому 1875 р. (за спогадами товариша власника театру П. А. Чугуєвця, злам храму Мельпомени спровокував передчасну смерть Бабичева)³⁹.

³⁷ Журнал Сумской городской думы. Заседание 18 июля 1874 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1874, 3 августа. С. 2; Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 253; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 33; Харьковский календарь на 1876 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1875. С. 199.

³⁸ Народное образование в Харьковской губернии в 1874 году. *Харьковские губернские ведомости*. 1875, 16 марта. С. 2.

³⁹ Журнал Сумской городской думы. Заседание 13 февраля 1873 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1873, 18 марта. С. 1; Журнал Сумской городской думы. Заседание 5 февраля 1875 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1875, 1 марта. С. 1; Кудинов Д. Театромания Михаила Бабичева. *Ваш шанс*. 2019. №27. С. 17а; Кудинов Д. В. «І букети, і солоні огірки»: до історії першого стаціонарного театру в м. Суми. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.)*. У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 160.

Корпус гімназії був побудований за рішенням повітових земських зборів від 15 січня 1876 р. на вулиці Великій Московській (нині Соборній) «на земському місці» (виділене земству за рішенням міської думи для будівництва гімназії 5 лютого 1875 р. з умовою «доти, доки на цій садибі існуватиме гімназія, а у разі, коли гімназію буде закрито, садиба ця повинна перейти назад місту») «проти міського саду» за проєктом харківського архітектора К. О. Толкунова (?–1883) у 1876–1877 роках (освячення і закладка будівлі — 12 травня 1876 р., введення в експлуатацію — 27 вересня 1877 р.). Підрядником виступив купець 2-ї гільдії І. Г. Козаченко; контроль за будівництвом здійснювали гласні повітових земських зборів І. Д. Кондратьєв, М. К. Алчевський і технік управи І. Я. Бондарєв. У роботах зі зведення та оздоблення будівлі було задіяно 150 робітників. Первинна сума проєкту в 35 тис. руб. поступово зросла до 50 тис. руб. «з лишком», причому 15 тис. руб. із цих коштів пожертвував І. Г. Харитоненко, за що МНП висловило йому подяку (крім того, сумській мільйонер також на свої кошти облаштував сквер в партері будинку гімназії), понад 5 тис. руб. виділили інші заможні жителі повіту, а 30 тис. руб. — повітове земство⁴⁰. З архітектурної

⁴⁰ Журнали очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. С. 25; Журнали очередного и чрезвычайного Сумских уездных земских собраний, бывших 10, 11, 12, 13, 14, 15 и 16 сентября, 7, 8 и 9 октября 1878 года и 22 апреля 1879 года: С прил. Харьков: Тип. Окружн. штаба, 1879. С. 394–397, 425–428, 432; Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 2–6 октября 1901 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1902. С. 77; Народное образование в Харьковской губернии в 1877 году. *Харьковские губернские ведомости*. 1878, 26 августа. С. 1–2; Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. / Сост. М. А. Городенский. Сумы: Изд. Сум. уезд. зем-ва, 1895. С. 226; Сумские злобы. *Харьковский листок*. 1903, 19 сентября. С. 4; Харьковский календарь на 1876 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1875. С. 162; Харьковский календарь на 1877 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1876. С. 221; Харьковский календарь на 1879 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1878. С. 342; Сумские злобы. *Харьковский листок*. 1903, 19 сентября. С. 4.

точки зору споруда гімназії належить історичному стилю неоготики. Будівля двоповерхова, на підвалі, цегляна, тинькована, з коридорним двобічним розплануванням, з трьома неглибокими ризалітами на обох фасадах. Ритмічне розчленування фасадів підкреслене на ризалітах пілястрами та аттиками із зубцями, вежами, тощо⁴¹.

Недоліки в конструкції будівлі (спочатку влаштування гімназії планувалося в іншому місці; з його зміною правки до креслень вносили без відома архітектора), використання неякісних матеріалів, врешті-решт, ділова непорядність забудовника відбилися на фізичному стані споруди та призвели до необхідності надалі виділяти додаткові кошти на позаплановий ремонт і перебудови. Уже у квітні 1879 р. земські збори ухвалили асигнувати на «виправлення» в будівлі гімназії 400 руб. (переробка печі, карнизів усередині кімнат, влаштування парасольок і ремонт даху)⁴². Наступного року заново ремонтувалися цинкові коробки, баки і труби у ватерклозетах. Але насправді, зазначала управа, матеріали сантехніки були настільки ненадійні, що туалети потребували фактично щомісячного ремонту. Унаслідок цього управа 1884 року порушила питання про заміну цинкових частин свинцевими, на що потрібно було виділити понад 400 рублів, а загалом на ремонт гімназії наступного 1885 року земство асигнувало 1246,70 руб. Ще через вісім років будівля СЖГ знов опинилася в критичному стані — дах протікав, через що обвалювалася штукатурка й руйнувалася стеля («одна стеля навіть

⁴¹ Скибицька Т. Жіноча гімназія (перша), 1877 (архит). Вул. Соборна, 39. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область* / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К.: б. в., 2017. С. 171.

⁴² Журнали очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. С. 300; Журнали очередного и чрезвычайного Сумских уездных земских собраний, бывших 10, 11, 12, 13, 14, 15 и 16 сентября, 7, 8 и 9 октября 1878 года и 22 апреля 1879 года: С прил. Харьков: Тип. Окружн. штаба, 1879. С. 462, 478.

провалилася, ледь не притиснувши члена земської управи в той час, коли він оглядав будинок»), порушилася ізоляція будинку від клозетів, які отруювали воду у водогоні та поширювали нестерпний запах⁴³. З початком навчання в стінах новозбудованої гімназії позначилася і незручність внутрішнього планування — навчальному процесу заважали колони і перегородки, встановлені прямо посеред класів. Проте, до переробки робочого простору приступили лише 1909 року, коли зазначені конструкції були замінені металевими балками⁴⁴.

Коли у 1890-ті роки будівля гімназії опинилася в передаварійному стані, було вирішено піддати її експертизі. Архітектор губерньського земства М. І. Ловцов, оглянувши споруду СЖГ, відзначив недоліки, що сміливо можна адресувати до совісті забудовника: 1) вузький поперечний переріз балок, через що прогиналися мостини на другому поверсі; 2) тріщинами вкрилися віконні та дверні перемички; 3) руйнація зовнішніх стін від вологи й морозу через кладку «цегли-недопалу» (1896 року управа у своїй доповіді зазначала, що «цегла вивірюється, падає і може заподіяти нещастя, не кажучи вже про шкоду, яка підточує міцність будівлі»), а в 1901 р. доповідала наступне: «цегла на лицьовій стороні така стара, що будівлю необхідно обкласти новою»); 4) відхилення бічних зовнішніх стін внаслідок нерівномірного осідання будівлі; 5) фізичний знос ватерклозетів. Крім цього, земська управа відзначала істотний недолік вентиляції, через що в будівлі під час занять відчувалося сперте повітря⁴⁵.

⁴³ Сумы. Южный край. 1894, 31 марта. С. 3.

⁴⁴ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября — 4 октября 1909 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. С. 175.

⁴⁵ Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1897. С. 337; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 21–24 сентября 1900 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1901. С. 19, 169–170; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2–6 октября 1901 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1902. С. 3.

Зазначені фізичні недоліки будівлі укупі зі зростанням кількості учнів з необхідністю поставили питання про розширення навчального закладу, який через тісноту змушений був відмовляти у вступі багатьом охочим, зокрема й тим, хто успішно витримував вступні іспити (у 1899 р. адміністрація СЖГ відхилила прохання 40 кандидаток; таке становище зберігалося аж до 1903 р.). І навіть за таких обмежувальних заходів «будівля настільки мала та незручна, — зазначала управа, — що від цього страждає здоров'я учнів». Через ущільнення гімназія була позбавлена приймальної адміністрації, учительської, роздягальні, музичної кімнати, тоді як приймальною лікаря, малювальну, музичну кімнати та бібліотеку розмістили в одній кімнаті. Мінералогічний кабінет слугував одночасно вчительською, канцелярією і навіть залом для засідання попечительної ради. Нарешті, під курилльне приміщення був пристосований кабінет фізики.

У 1900 р. земство, місто і приватні особи досягли угоди про ремонт і добудову гімназії. Нове крило будівлі, зведене наступного року (через перебудову початок нового навчального року було відтерміновано до 20 вересня), повторювало архітектурну композицію «старого» корпусу. В останньому, за пропозицією Михайла Івановича Ловцова, замінили матеріали, що стали непридатними; всю будівлю зовні вкрили цементною шубою, а північну бічну стіну укріпили металевими зв'язками. Спочатку дума і земство планували виділити на ремонт гімназії 15163 руб., на переробку вентиляції — 2 тис. руб., а на прибудову — 28412 руб. Під час реалізації проєкту суми змінювалися. Зокрема, прибудова земству обійшлася всього в 6978 руб.⁴⁶

⁴⁶ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 492–493; Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 4, 5, 6, 7 и 8 октября 1899 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1900. С. 16–20, 37–39, 215–216, 307–311; Первое десятилетие существования Сумской 2-й женской гимназии. 24-ое октября 1903 г. — 24-го октября 1913 г. Сумы: Электротпечатня А. Е. Чернобрывенченко, 1913. С. 3–4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1901, октябрь. №10. С. 716.

Незважаючи на проведений капітальний ремонт, гімназія продовжувала потребувати регулярного оновлення. Уже в 1904 р. земство виділило на ці потреби 2615 руб.⁴⁷ Фінансувалися й окремі доопрацювання, як, наприклад, влаштування 1909 року другого ходу з виходом у гімназійний сад, а також перепланування всередині класів, про що зазначалося вище⁴⁸. У 1903 р. на території гімназії було викопано абіссінський колодязь (вартість робіт — 500 руб.), що скоротило річні витрати зі споживання води на 300 руб. А в 1911 р. будівлю було підключено до міського водопроводу, на що земство субсидювало 280,05 руб.⁴⁹

У 1911 р. попечительна рада гімназії знову порушила питання про прибудову до гімназії, тепер уже з північного боку. У ній мали розміститися кабінет фізики, гімнастичний, «рукодільний», педагогічний, підготовчий класи, їдальня і кухня. Однак повітові земські збори, зважаючи на значні витрати (35 тис. руб.), вважали за краще «залишити вирішення цього питання до більш сприятливого часу»⁵⁰. Останній, однак, так і не настав, через що будівля досі залишається архітектурно незавершеною в плані.

У цілому, в 1900–1910-х роках будівля СЖГ відповідала стандартним вимогам МНП стосовно наявності та функціо-

---

⁴⁷ Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 9, 10, 11 и 12 сентября 1903 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1904. С. 212–213.

⁴⁸ Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25–29 сентября 1908 года: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1909. С. 37; Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября — 4 октября 1909 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. С. 175.

⁴⁹ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 2. Арк. 412; Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 апреля 1910 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. С. 15; Смета расходов и доходов Сумского уездного земства с приложением раскладок уездного и губернского земского сбора на 1913 год. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1913. С. 37.

⁵⁰ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября 2–4-го октября 1911 года: С прил. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. С. 77, 489.

нальності приміщень жіночих гімназій: вісім класних кімнат (кожна не менше 56 м²), рекреаційна (актова) зала, гімнастична зала (не менше 182 м²), фізичний клас і кабінет для приборів при ньому, клас для малювання, клас для рукоділля, фундаментальна та учнівська бібліотека площею у $\frac{2}{3}$ класу, їдальня, кабінети начальниці, лікаря, приймальня, учительська, канцелярія, архів, кухня⁵¹.

Про те, який вигляд мала гімназія після всіх будівельних перетворень, як було розподілено її внутрішній простір, можемо скласти уявлення завдяки детальному опису П. В. Ляхова: «Двоповерхова будівля виходила фасадом на тиху вулицю позаду гарного скверу, а по інший бік будівлі розкинувся великий тінистий гімназійний сад із широкими алеями і просторим гімназійним майданчиком. Усі учениці гімназії повинні були в обов'язковому порядку під час великої перерви, що тривала півгодини, виходити в цей сад, а в кожному класі на цей час відчинялося велике вікно для провітрювання приміщення. У напівпідвальному приміщенні будівлі містилися квартири обслуги й кухня для приготування гарячих сніданків. На першому поверсі по коридору, ліворуч від парадного входу, розташовувався великий кабінет начальниці гімназії, що приликав безпосередньо до її квартири з двох великих світлих кімнат. Навпроти кабінету був розташований ... старший підготовчий клас. Праворуч від входу містилися I, II, III і IV класи, тож нижній поверх нібито надано було для чотирикласної прогімназії... На першому поверсі займався також молодший підготовчий клас. Парадним входом користувалися вчителі, батьки учнів і всі сторонні відвідувачі, а для учнів існував окремий вхід наприкінці правого крила будівлі ... на обох поверхах були розташовані дві роздягальні, де учні знімали свій верхній одяг і калоші. Тут же був і санвузол. Прямо проти парадних входних дверей розташовані широкі сходи, що ведуть

⁵¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, август. №8. С. 26–28.

на другий поверх. Нагорі — такий самий наскрізний коридор уздовж усієї будівлі, як і внизу. Ліворуч по коридору розташовані були V, VI, VII і VIII класи, праворуч містився доволі пристойний на той час фізичний кабінет, поруч із ним — музична кімната, в якій стояв рояль... За музичною кімнатою знаходилася приймальня шкільного лікаря... Посередині коридору великі двері, що виходили на сходовий майданчик, вели до великої та світлої актової зали, вона ж і спортивна зала... Зліва до актової зали прилягало приміщення VII класу, де двері, які відкривалися до актової зали, розкривалися під час гімназійних вечорів і балів. Цю кімнату відводили під буфет... Праворуч до актової зали примикала невелика класна кімната, з'єднана з нею дверцятами, що відчинялися, і це було дуже зручно для всілякого роду підготувань до виступів під час літературних вечорів і шкільних спектаклів, концертів. За цією невеликою кімнатою знаходилася вчительська, де на перервах збиралися вчителі... До вчительської примикало невелике приміщення, де зберігалися наочні посібники»⁵². Загалом, зазначав мемуарист, гімназія справляла враження добре укомплектованого закладу, з продуманим місцем розташування структурних елементів.

Нині корпус гімназії — визначна архітектурна пам'ятка м. Суми. Зберегти її до нашого часу виявилось вельми складно, ураховуючи низьку якість будівельних матеріалів та монтажних робіт. Прикладом занехаяння та фактичної втрати подібного об'єкту є руйнівне становище колишнього Сумського реального училища. Своєчасні заходи посилення конструкції споруди дозволили стабілізувати її та розширити. Десятки років удосконалення внутрішнього простору та оздоблення інтер'єру за сприяння органів місцевого самоврядування уможливили підтримку гімназії на належному матеріальному рівні,

⁵² Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 7–15.

раціоналізацію використання її приміщень. Казкова зовнішність споруди закладу відповідала його високому просвітницькому призначенню — навчати та виховувати памолодь.

2.3. Фінанси гімназії та матеріальна допомога педагогам і ученицям

Численні перебудови та ремонти свідчать про значні фінансові кошти, що відпускалися на утримання гімназії. СЖГ існувала на власні кошти, а також на субсидії повітового земства та міської громади «з щорічною допомогою від скарбниці, розмір якої щоразу визначається п. попечителем Харківського навчального округу»⁵³. Спочатку міністерські гроші покривали значну частину кошторису навчального закладу. Зокрема, у 1876/77 н. р. МНП витратило на потреби гімназії 2000 руб. (максимально можлива одноразова допомога за «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії МНП» (далі — «Положення») у 1870-х роках; ця сума становила 16,7% кошторису СЖГ, що на понад 4% перевищувало середньоросійський показник, або складала 9,5% від суми кредиту, виділеного міністерством на потреби Харківського навчального округу). Водночас від сумського земства на її рахунок надійшло 3200 руб., а від міської управи — 1083 руб.⁵⁴

⁵³ Журнали очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. С. 24–25.

⁵⁴ Журнали очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. С. 116–119; Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 252; Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 40, 112.

Надалі, одночасно зі скороченням міністерської допомоги, спостерігалося зростання комерційної дохідної частини гімназії. Уже в 1877/78 н. р. МНП виділило на 200 руб. менше, а гімназія, навпаки, збільшила дохід на 303,5 руб. У 1878/79 н. р. розмір міністерської допомоги скоротився до 1500 руб., що перекривало 12% потреб СЖГ при 18,9% в середньому державної субсидії міністерським гімназіям⁵⁵. Починаючи з цього навчального року, згідно з найвищою затвердженою думкою Державної Ради 22 жовтня 1878 р. про обов'язковість для земств і міст відпускати щороку раз призначену допомогу, встановилася тверда постійна сума, яку надавали земство та міське товариство і яка становила 4000 та 1000 руб. відповідно (без урахування додаткових коштів, що асигнувалися на ремонт, будівництво та озеленення), яка практично не змінювалася аж до 1917 р. (час від часу повітове земство знижувало ставку; так, на 1911 р. СЖГ було виділено лише 1000 руб.). Слід уточнити, що ці допомоги в зазначеному розмірі встановилися навіть раніше. Якщо в перший рік існування СЖГ повітова земська управа асигнувала на її утримання 1500 руб., то в 1874–1875 рр. 3000 руб. щорічної допомоги, а з 1876 р. довільно збільшила цю суму ще на тисячу рублів⁵⁶. У 1880–1890-х роках стабілізувалася і щорічна

⁵⁵ Журнали очередного и чрезвычайного Сумских уездных земских собраний, бывших 10, 11, 12, 13, 14, 15 и 16 сентября, 7, 8 и 9 октября 1878 года и 22 апреля 1879 года: С прил. Харьков: Тип. Окружн. штаба, 1879. С. 130; Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 290.

⁵⁶ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 125–126; ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 26; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 6; ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 15; Журнали очередного и чрезвычайного Сумских уездных земских собраний, бывших 10, 11, 12, 13, 14, 15 и 16 сентября, 7, 8 и 9 октября 1878 года и 22 апреля 1879 года: С прил. Харьков: Тип. Окружн. штаба, 1879. С. 130; Корреспонденции. *Утро*. 1910. 1 декабря. С. 7; Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 261; Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. / Сост. М. А. Городенский. Сумы: Изд. Сум. уезд. зем-ва, 1895. С. 226; Смета расходов и доходов Сумского уезд-

субсидія МНП, що не перевищувала 600 руб. за встановленого 1893 року максимуму у 2000 руб.⁵⁷ Час від часу міністерство навіть «пропускало» свою участь у фінансуванні навчального закладу (нульова субсидія), як у 1898/99 н. р., але вже у 1900-х роках воно знову долучилося до його утримання, що було пов'язано із задоволенням клопотання відомства Державною Радою 27 березня 1900 р., а також «думкою» Ради щодо збільшення допомоги жіночим гімназіям і прогімназіям на 125 тис. руб. із коштів державної скарбниці. Уже в 1905–1906 рр. МНП виділило на розвиток СЖГ 2111,71 руб., що становило щонайменше 10% видаткових сум по Харківському навчальному округу або 52,8% від гранично можливого розміру допомоги⁵⁸. Відповідно до правил 1874 р. і циркулярної пропозиції МНП 1893 р., кошти гімназії мали зберігатися в місцевих казначействах або розміщувалися безстроковими внесками у відділеннях державного банку чи в казенних ошадних касах⁵⁹.

Поступово інфляція і природне зростання витрат гімназії скорочували бюджетну частину міністерських, земських

ного земства с приложением раскладок уездного и губернского земского сбора на 1913 год. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1913. С. 24; Харьковский календарь на 1876 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1875. С. 199; Харьковский календарь на 1878 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1877. С. 176.

⁵⁷ Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1897. С. 342-344; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 393.

⁵⁸ Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения: 1858–1905. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. С. 20, 122; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания с 10 по 14 октября 1907 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1908. С. 186; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. СПб.: Изд. МНП. 1902. С. 720; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 42.

⁵⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, август. №8. С. 15.

і міських субсидій. Якщо в 1876/77 н. р. гімназія з власних коштів, які поповнювалися переважно за рахунок плати за навчання (до 4500 руб. на рік), покривала трохи більше ніж 38% матеріальних потреб гімназії при 45,2% у середньому по Росії, то в 1895/96 н. р. — майже 60%, а в 1906 р. — 71,7%. Частка субсидій на цьому тлі мала такий вигляд — 52,4%, 28,3% і 28,1% відповідно. Частина витрат, що залишилася, компенсувалася за рахунок залишку з минулого навчального року, відсотків із капіталів та адресної допомоги приватних осіб і організацій. Серед усіх приватних жертводавців найбільшу матеріальну допомогу гімназії надавала родина сумських цукрозаводчиків Харитоненків. Її голова і засновник «Торгового дому І. Г. Харитоненко з сином» у 1873 р. пожертвував 5 тис. руб. для основного фонду гімназії. Цей «недоторканий капітал» зберігався при Сумському міському громадському банку. У 1890–1900-х роках відсотки з нього приносили щорічний дивіденд у сумі 275 руб. У 1876/77 н. р. І. Г. Харитоненко виділив на потреби навчального закладу одноразової допомоги в 1000 руб. ($\frac{1}{12}$ видаткової частини). У 1890-ті роки «Торговий дім І. Г. Харитоненко з сином» надавав додаткову допомогу гімназії в розмірі 1400–1500 руб. Постійно кошти на потреби закладу виділяла його попечителька В. А. Харитоненко, за що отримувала подяки від МНП⁶⁰. З коштів фірми частково утримували VIII клас, оплачували працю вчитель-

⁶⁰ Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1897. С. 338–339; Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 13, 14, 15, 16 и 17 сентября 1898 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1899. С. 189–191; Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 4, 5, 6, 7 и 8 октября 1899 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1900. С. 199–200; Лихачева Е. Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. С. 290; Народное образование в Харьковской губернии в 1877 году. *Харьковские губернские ведомости*. 1878, 26 августа. С. 2; Харьковский календарь на 1879 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1878. С. 342; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1883, март. № 3. С. 7.

ки танців і однієї класної наглядки, а також забезпечували «правоучение беднейших учениц». Крім цього, Харитоненки брали на себе і деякі інші витрати. Наприклад, у 1901 р. попечителька гімназії В. А. Харитоненко виділила 375 руб. на придбання нагородних книг і медалей (розмір нагород нерідко обмежувався наявними грошовими ресурсами закладу або можливостями родини медалістки на придбання нагороди). Її чоловік П. І. Харитоненко виплачував пенсію колишній начальниці гімназії О. М. Штрик у розмірі 600 руб. на додаток до казенної допомоги в 500 руб.⁶¹

Допомога, яка надавалася гімназії з боку Віри Андріївни Харитоненко, здійснювалася окремо від кошторисів «Торгового дому І. Г. Харитоненко з сином», яким керувала чоловіча половина сім'ї заводчиків. Вказівку на це виявляємо в чіткому розмежуванні коштів жертводавця та її свекра або чоловіка. Зокрема, голова Сумської повітової земської управи В. В. Де-Коннор 1884 року відзначав «корисну діяльність і живу участь до інтересів закладу» саме В. А. Харитоненко, яка щорічно витратила на потреби гімназії до 3 тис. руб.⁶² За підрахунками її попечительної ради, В. А. Харитоненко за 28 років перебування на посаді попечительки (1879–1907 рр.) асигнувала на потреби СЖГ понад 130 тис. руб., у т. ч. на навчання вихованок обов'язковим і необов'язковим предметам — 75 тис. руб. Тільки в 1906/07 н. р. вона пожертвувала гімназії 3610 руб. — внесок за бідних учениць на «правонавчання». Крім того, дарувальниця виділила того ж навчального року гімназії також 1946 руб. на утримання VIII класу, а на

⁶¹ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 413–414; Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября — 4 октября 1909 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. С. 55, 207; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, июль. №7. С. 18.

⁶² Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 года и чрезвычайного 20 октября 1884 года: С прил. Харьков.: Тип. губ. правл., 1885. С. 27.

оплату праці тапера, класної наглядачки, на купівлю та переплітання нагородних книг, придбання похвальних листів і медалей ще 374,5 руб.⁶³ Нарешті, наступного навчального року В. А. Харитоненко зробила ще більш щедрий внесок: відрахувала на потреби гімназії 2067,62 руб., а в якості плати за незаможних учениць — 2668 руб.⁶⁴ І це при тому, що Віра Андріївна також мала фінансові зобов'язання й перед Тимською жіночою прогімназією в Курській губернії, де вона також перебувала членкинею попечительної ради.

Зрозуміло, благодійна діяльність Харитоненка не могла бути не відзначеною керівництвом гімназії — у 1908 р. «на основі Височайшого повеління дозволено поставити портрет дружини д. с. р. В. А. Харитоненко в актовому залі Сумської 1-ї жіночої гімназії на ознаку її продуктивної діяльності в час, коли вона була попечителькою цієї гімназії та особливо щедрих пожертвувань на користь гімназії та її учениць»⁶⁵. А в 1911 р. воно замовило портрети Павла Івановича та Віри Андріївни Харитоненків, витративши на це 600 руб.⁶⁶ Крім того, у 1908 р. колишня попечителька була нагороджена золотою медаллю «За усердие» для носіння на шиї на Андріївській стрічці⁶⁷.

Відзначаючи фінансову участь Харитоненка в житті гімназії, було б неправильним не згадати імена інших її жертводавців. Відомо, що член попечительної ради та гласний СМД В. І. Ткаченко в 1876/77 н. р. виділив на потреби гімназії 200 руб., голова її педради М. В. Сибільов у 1897/98 н. р. на

---

⁶³ Журнали Сумского очередного уездного земского собрания с 10 по 14 октября 1907 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1908. С. 183–187, 205–207.

⁶⁴ Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25–29 сентября 1908 года: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1909. С. 160.

⁶⁵ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, ноябрь. №11. С. 99.

⁶⁶ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 17.

⁶⁷ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, март. №3. С. 4.

утримання VIII класу — 500 руб, власниця маєтку в с. Кияниця М. М. Лещинська 1902 року пожертвувала для видачі допомоги недостатнім ученицям 300 руб., за що отримала подяку від попечителя ХНО, 1906 року — 200 руб. на поїздку вихованок до Києва та купівлю двох образів, а 1912 року — 200 руб. на лікування учениць у Старому Криму. Того ж року від гуртка любителів драматичного мистецтва на користь бідних учениць гімназії надійшло 78,75 руб.⁶⁸

Найбільш значущою статтею доходу гімназії була плата за «правонавчання», розмір якої поступово змінювався в бік збільшення. У 1889/90 н. р. з учениць I–VII класу стягувалася сума в 25 руб. за рік навчання з обов'язкових предметів і 25 руб. за навчання необов'язковим дисциплінам. Загальна сума в 50 руб. зберігалася і далі після зміни коефіцієнта оплати — 40 руб. за обов'язкові та 10 руб. за додаткові курси⁶⁹. Відповідно зростанню кількості учениць вбачаємо поступове збільшення прибуткової частини за статтею «збір за правонавчання»: у 1905 р. він становив 15297 руб.⁷⁰

Тривалий час названі суми залишалися незмінними доти, доки попечителькою СЖГ залишалася В. А. Харитоненко, яка з власних коштів покривала дефіцит бюджету закладу. З моменту її відходу від справ (8 січня 1908 р. згідно з проханням Віри Андріївни вона була звільнена великою княгиною Марією Павлівною з посади почесної попечительки) попечи-

⁶⁸ Журнали очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. С. 116; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 13, 14, 15, 16 и 17 сентября 1898 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1899. С. 189; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 9, 10, 11 и 12 сентября 1903 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1904. С. 212; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания с 10 по 14 октября 1907 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1908. С. 186; Ученическая поездка на дачу-колонию. *Сумской вестник*. 1913, 12 мая. С. 2.

⁶⁹ Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1890 года: С прил. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1891. С. 191.

⁷⁰ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 62.

тельна рада підвищила плату за навчання, що було зустрінуте уїдлигим зауваженням місцевої ліберальної газети «Сумской листок»: у той час як міністр народної освіти заявляє про необхідність прагнути до загальнодоступної освіти, «наші “батьки” — попечительна рада І-ї жіночої гімназії — в цей момент додає, як це видно з оголошення, розісланого за підписом В. І. Краснянського [гласний міської думи, колишній міський голова — авт.], плату за правонавчання в гімназії до 75, навіть 100 руб. загалом! Ну як не згадати з цього приводу слів покійного міністра народної освіти Шишкова: “Науки корисні тільки тоді, коли як сіль вживаються і викладаються помірно, зважаючи на стан людей і за потребою, яку всяке знання в них має. Навчати грамоти весь народ або невідповідну його чисельності кількість людей, принесло б більше шкоди, аніж користі”»⁷¹. Утім, вартість навчання зросла не вдвічі, як передбачалося, а на 50%: у підготовчому класі — з 20 до 30 руб., у I–VII класах — з 40 до 60 руб. і у VII класі — з 60 до 80 руб. на рік. Така розцінка залишалася чинною і надалі. Так, у 1910/11 н. р. батьки учениць у середньому вносили в касу гімназії 60 руб. за обов’язкові та 15 руб. за необов’язкові предмети. При цьому названі цифри відповідали витратам на одну ученицю: протягом 1906–1909 рр. ця стаття бюджету зросла з 60,31 руб. до 70 руб.⁷² Унесені батьками чи опікунами учениць кошти записувалися в особливі квитанційні книги. Гроші передавалися безпосередньо в гімназію, висилалися поштою або рахунком казенних відомств чи благодійних організацій. Платники отримували від інспектора закладу кви-

⁷¹ Журналы Сумского очередного уездного земского собрания с 10 по 14 октября 1907 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1908. С. 205–207; Местная хроника. *Сумской листок*. 1908. 1 июня. С. 3.

⁷² Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25–29 сентября 1908 года: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1909. С. 161; Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября — 4 октября 1909 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. С. 104; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, февраль. №2. С. 75–77.

танцію, розписуючись у названій книзі (при передачі готівки з рук до рук)⁷³.

Загалом, динаміка витрат гімназії була відповідною збільшенню штату учнів і педагогів, а також зростанню внесків за «правонавчання»: у 1876/77 н. р. видаткова частина бюджету гімназії становила 11980,82 руб., у 1891/92 н. р. — 17166,90 руб., у 1895/96 н. р. — 19765,92 руб., а в 1910/11 н. р. — 29574,5 руб.⁷⁴ Цікаво, що на засіданнях земських зборів — органу, що контролював фінансову частину гімназії, причини збільшення витрат (крім питань про виділення коштів на ремонт і будівельні роботи), переважно, не дебатовали. Єдине, у доповіді повітової управи, вміщеній у журналах земських зборів за 1900 рік, зазначено, що «кошторис на утримання жіночої гімназії в прийдешньому навчальному році обчислено в сумі 21592 руб., тобто на 1126 [рублів — авт.] більше, ніж у попередньому році. Збільшення кошторису викликано тим, що в курсі VIII спеціального класу введено на два роки викладання історії та географії з метою дати можливість продовжувати в Сумській же гімназії свою освіту ученицям, які закінчили сім класів і обирають спеціальне вивчення цих предметів»⁷⁵.

Незважаючи на поступове збільшення дохідної частини гімназії, повітове земство розцінювало бюджет СЖГ як «досить скромний». Попечительна рада 1890 року скаржилася на

⁷³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, декабрь. №12. С. 8–9.

⁷⁴ Журналы очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. С. 119; Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1892 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1893. С. 313; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1897. С. 338; Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября 2–4-го октября 1911 года: С прил. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. С. 253–25..

⁷⁵ Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 21–24 сентября 1900 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1901. С. 154.

дефіцит коштів і на неможливість два роки поспіль повернути позику І. Г. Харитоненка всього в 1 тис. руб.⁷⁶ Ця ж причина не дозволяла запроваджувати додаткові надбавки до окладу вчителів, що залишалися довгий час незмінними, або преміальні. Наприклад, зарплата начальниці гімназії з 1874/75 н. р. не змінювалася протягом тридцяти років (становила 750 руб. із надбавкою, встановленою попечительною радою до окладу в 500 руб.). Подібна статистика спостерігалася і зі ставками викладачів. Наприклад, у 1878/79 н. р. зарплата вчителя французької мови за тижневого навантаження в 26 годин становила 1040 руб. У 1896/97 н. р. і в 1902/03 н. р. виявляємо таку саму суму нарахування. Загалом міністерське нормування 1903 року визначало штатний річний оклад викладача гімназії за 12 «нормальних» уроків у перші п'ять років служби в 750 руб. і в 900 руб. для тих хто працює понад п'ять років, що відповідало окладам чоловічих ЗСО, відповідно, першого та другого розрядів. При цьому в перші три місці роботи при первинному влаштуванні в гімназію з викладача стягували третину платні (від 1876 р.). У 1900-ті роки до окладів була призначена добавка: 90 руб. педагогам, які перебували на навчальній службі понад п'ять років (750 руб. + 90 руб. = 840 руб.), 90 руб. — до 10 лет (900 руб. → 990 руб.), 180 руб. для працюючих 10–15 років (900 руб. → 1080 руб.), і понад 15 років — 360 руб. (900 руб. → 1260 руб.); викладачі, які мали оклад в 1250 руб. за 12 нормальних уроків отримували прибавку в 90 руб.⁷⁷ Указані цифри стосувалися, звичайно, оплати праці викладачів-чоловіків. Лише закон «Про випробування осіб жіночої статі на

---

⁷⁶ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. арк. 412; Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1890 года: С прил. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1891. С. 211.

⁷⁷ Сучков И. В. Социальный и духовный облик учительства на рубеже XIX–XX веков. *Отечественная история*. 1995. №1. С. 68; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, ноябрь. №11. С. 3–4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, январь. №1. С. 15–16.

знання курсу вищих наук та про порядок набуття ними вчених ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів» (11 грудня 1911 р.) визначав рівні права на винагороду осіб, які набули звання вчительки середніх навчальних закладів, із викладачами-чоловіками. Це стосувалося, передусім, окладів, які відтепер в жіночих гімназіях для вказаної категорії викладачок ставали відповідними оплаті праці викладачів чоловічих гімназій, пенсійного забезпечення з обмовкою «без права отримання цих пенсій на службі, а також без збільшення їх п'ятирічними прибавками»⁷⁸.

Розмір оплати праці предметників залежав від кількості годин та освітнього цензу. Помічниці начальниці гімназії в 1870-ті роки тарифікувалися 40 руб. за «річний урок». На початку ХХ ст. випускники університетів і вищих жіночих курсів, які мали звання вчителів середніх навчальних закладів, тарифікувалися за вищим розрядом — 60 руб. за «річний урок» за умови поурочної винагороди. Учителі, які мали домашню освіту, а також закінчили курс восьмого педагогічного класу або інституту шляхетних дівчат, — 50 руб. Пізніше встановлювали такі нарахування — після 5 років навчальної служби за 12 уроків (за решту годин оплату здійснювали за попереднім тарифом) 75 руб. для викладачів зі званням учителів середніх навчальних закладів і 60 руб. — для домашніх наставниць і вчительок (ті, хто працювали за наймом, отримували менше за штатних вчителів — 60 руб.).

У 1910-ті роки за кожні п'ять років педстажу штатний учитель на річному окладі без вищої освіти отримував надбавку в 200 руб., а з вищою — 400 руб. за умови збереження ставки. Наприклад, учителька О. Краузе, маючи тижневе навантаження лише 8 годин, могла претендувати тільки на надбавку в 533 руб., хоча працювала в СЖГ з 1892 р., тобто понад 4 п'ятиріччя. Праця

⁷⁸ Приложение к № 3 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, март 1912 года. С. 5–8.

класних наглядчонок оцінювалася нижче — вони мали право на надбавку лише в 90 руб. за п'ятиріччя служби. Підвищення оплати праці виховательок стало можливим зі збільшенням внеску за «правонавчання». У 1910-ті роки також було підвищено ставку начальниці гімназії (з 750 до 1000 руб.) і діловода (з 240 до 340 руб.), але залишено без надбавок оклади бібліотекаря і лікаря.

Години педагогів, які викладали «приготовишкам», оплачувалися додатково. Наприклад, у 1913 р. законовчителю СЖГ у підготовчому класі було виплачено платню 80 руб., учителю — 480 руб., викладачеві-керівникові — 180 руб., учителю співу — 50 руб. (усі виплати — за навчальний рік). Фіксованою була і річна зарплата класних наглядчонок: у 1880–1890-х роках вона становила 300–400 руб, напередодні та в роки Першої світової війни — 450–500 руб. Водночас знецінення заробітку педагогів у зв'язку з інфляцією компенсувалося з боку МНП «за височайше затвердженим мненієм Державної Ради» від 10 червня 1900 р., згідно з яким підвищували оклади пенсій та одноразову допомогу.

Відрахування на заробітну плату штату СЖГ у 1913 р. склалися з таких статей: голова педагогічної ради — 600 руб., начальниця гімназії — 1000 руб., викладачам Закону Божого православного сповідання — 1030 руб., інославних сповідань — 160 руб., російської мови та методики — 1760 руб., педагогіки — 270 руб., математики та методики математики — 1800 руб., історії та географії — 2060 руб., фізики та природничої історії — 600 руб., німецької мови — 1040 руб., французької мови — 1490 руб., підготовчого класу — 500 руб., рукоділля — 560 руб., співів — 350 руб., чистописання — 240 руб., малювання — 560 руб., танців і гімнастики — 640 руб., наглядчокам — 3320 руб., бібліотекарю — 120 руб., лікареві з уроками гігієни — 850 руб., секретарю педради і переписувачу — 500 руб., діловоду — 340 руб., завідувачам навчальних посібників — 120 руб., таперу при танцях і гім-

настиці — 200 руб., платня прислузі, сторожу і кочегару — 1578 руб. Усього — 21688 руб.

Незважаючи на економію платні, ця частина кошторису, як і раніше, займала більшу частину видатків гімназії, хоча і поступово зменшувалася в коефіцієнті з іншими витратними сумами. Так, у 1877/78 н. р. до фонду заробітної плати вчителям відраховували 86,75% бюджету, 1895/96 н. р. — 81,83%, а в 1906 р. — 65,8%. Водночас збільшувалася частка оплати праці технічного персоналу (за 1877–1913 рр. з 407 до 1578 руб.), відрахування на опалення, освітлення та інші господарські видатки (за 1877–1906 рр. з 836,66 до 1889,91 руб.). На початку 1900-х років тільки на підтримання будівлі гімназії в чистоті й порядку щорічно відраховувалося до 1000 руб. Час від часу гімназійне керівництво розпоряджалося і видатками на влаштування заходів, як, наприклад, у 1896 р. на святкування «священного коронування їхніх імператорських величностей» (485,50 руб.)⁷⁹.

⁷⁹ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 412; ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2–9; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 22–23; Журнали очередного и чрезвычайного Сумских уездных земских собраний, бывших 10, 11, 12, 13, 14, 15 и 16 сентября, 7, 8 и 9 октября 1878 года и 22 апреля 1879 года: С прил. Харьков: Тип. Окружн. штаба, 1879. С. 139; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1897. С. 342–345; Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. СПб.: Изд. МНП. 1902. С. 720; Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 238; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 87, 129; Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. / Сост. М. А. Городенский. Сумы: Изд. Сум. уезд. зем-ва, 1895. С. 227; Стародубцева И. В. Формирование педагогической интеллигенции в Харьковской губернии во второй половине XIX — начале XX в. (на примере учителей средних учебных заведений). *Матеріали шостої Сумської історико-краєзнавчої конференції /*

Окрім зарплати, учителі або члени їхніх сімей могли розраховувати й на виплату соціальної допомоги. Так, у випадку втрати чоловіка працівниці гімназії надавали матеріальну підтримку з боку держави. Зокрема, у 1884 р. викладачка російської мови Олександра Павлівна Одолламська отримала одноразову виплату в розмірі 600 руб. по смерті свого чоловіка, викладача Олександрівської гімназії та за сумісництвом — жіночої гімназії⁸⁰. По смерті ж чоловіка-викладача гімназії допомога призначалася його родині. Так, у червні 1886 р., за розпорядженням товариша міністра народної освіти, було сплачено вдові померлого учителя математики в СОГ і СЖГ Марії Муретовій 600 руб. разової допомоги. А наступного місяця — рішенням імператора, урахуваючи те, що на піклуванні вдовиці залишилося троє дітлахів, їй було призначено й «посилену пенсію» в річному розмірі 600 руб.⁸¹ Подібна ситуація стосувалася й дружини учителя давніх мов СОГ і викладача СЖГ П. П. Безсонова Зінаїди, яка залишилася вдовою з двома малолітніми доньками. Родині померлого педагога в 1907 р. була призначена річна пенсія в розмірі 500 руб.⁸² Без допомоги держави не залишалися й звільнені з причин нездоров'я викладачі гімназії. Зокрема, учителька історії та географії І. Константинович, яка звільнилася через «тяжку невиліковну хворобу» наприкінці 1888 р., розпорядженням товариша міністра народної освіти отримала право на річну пенсію розміром 160 руб.⁸³ Її колежанці О. Селітренниковій, яка залишила гімназію з подібної

Редкол.: В. В. Турков та ін. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. С. 232; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, ноябрь. №11. С. 7; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, ноябрь. №11. С. 20; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, май. №5. С. 9; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, ноябрь. №11. С. 3–4.

⁸⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, август. №8. С. 2–3.

⁸¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, июль. №7. С. 21; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, август. №8. С. 10–11.

⁸² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, май. №5. С. 22.

⁸³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, август. №8. С. 54.

причини в 1893 році, натомість призначалася набагато менша за розміром пенсія — 106 руб. 66 коп., що не давала змоги жінці утримувати себе на достатньому рівні⁸⁴. Нарешті, підтримку отримували й діти померлих учителів, якщо вони були нездатні себе утримувати. Зокрема, у 1908 р. Микола II розпорядився призначити пенсію в розмірі 180 руб. повнолітній важкохворій доньці колишнього учителя німецької мови Р. Ф. Горн Олександрі⁸⁵. У тому ж 1908 році дістали пенсійне забезпечення й невиліковно хворі діти померлого торік законовчителя Василя Нікольського Олена та Софія в розмірі 120 руб. кожна⁸⁶.

Зауважимо, що соціальна допомога призначалася із запізненням до 6–8 місяців від моменту виходу працівника на відпочинок. Пенсійне забезпечення колишніх педагогів було впорядковане в 1900 р. — відповідно до імператорського розпорядження «Про пенсійні права службовців у жіночих гімназіях і прогімназіях»: начальницям гімназій призначалася річна пенсія в 500 руб., учителькам, наглядачкам і вихователькам, котрі мали звання домашньої наставниці чи учительки й мали навантаження не менш як шість годин на тиждень, — 300 руб. При цьому на емеритуру педагоги заробляли самі — для цього їм вираховували 2% з жалування в державну скарбницю. Пенсію в повному розмірі призначали й заздалегідь, якщо викладачка втрачала працездатність через хворий стан, як, зокрема, у випадку вище зазначеної О. П. Одолламській, яка покинула службу в гімназії в зв'язку із «важкою, невиліковною хворобою»⁸⁷. Права на пенсію позбавлялися педагоги-чоловіки, які мали звання домашнього наставника чи учителя, що, власне, робило їхню присутність

⁸⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, октябрь. №10. С. 20.

⁸⁵ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, август. №8. С. 17.

⁸⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, ноябрь. №11. С. 29.

⁸⁷ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, сентябрь. №9. С. 506–508;
Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, октябрь. №10. С. 591–592;
Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, май. №5. С. 20.

у жіночій гімназії в якості штатних працівників здебільшого явищем тимчасовим⁸⁸.

До форм соціальної підтримки педагогів слід також віднести міністерський дозвіл на безкоштовне навчання їхніх дітей за умов, якщо вони прослужили в навчальних закладах МНП не менше десяти років. Таке ж право надавалося й представникам технічного персоналу закладу, які прослужили в ньому не менш як десять років і можуть надати довідку про бідність. Звісно, дана норма діяла за умов навчання доньок педагогів та інших працівників саме в гімназії, де вони служили. Також, у 1913 р. начальницям жіночих гімназій і прогімназій дозволялося навчати безоплатно своїх синів у чоловічих гімназіях і реальних училищах, «незалежно від того, дають вони уроки у відповідному закладі, чи таких не мають», а учителькам — синів у реальному училищі⁸⁹. На випадок скорочення учителі гімназій виводилися «за штат» при збереженні грошового утримання до моменту призначення на нове місце (наглядачкам і вчителькам призначалося у такому випадку річне жалування в 300 руб.)⁹⁰.

Відпустка педагогів СЖГ була набагато меншою за їхніх сучасних колег. МНП наказувало головам педрад «звільняти у відпустку» учителів жіночих гімназій у вакаційний час терміном не більш як на 29 днів. Наглядачки відправлялися у відпустку після узгодження голови педради з начальницею гімназії. У свою чергу, останні йшли на відпочинок за розпорядженням попечителя ХНО⁹¹.

⁸⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, сентябрь. №9. С. 9.

⁸⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, март. №3. С. 21–22; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, январь. №1. С. 15; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, октябрь. №10. С. 19; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, сентябрь. №9. С. 60; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913, август. №8. С. 7; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913, ноябрь. №11. С. 11.

⁹⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, апрель. №4. С. 11–12.

⁹¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, май. №5. С. 2.

Окрему статтю витрат становило харчування гімназисток. На жаль, не збереглися дані про вартість стандартного гарячого сніданку в СЖГ або про закупівлю продуктів для закладу. За спогадами сестер Товстолужських (Толстолужських), уживання їжі відбувалося в їдальні. Дівчата сідали за столи, діставали взяті з дому серветки, які розстиляли перед собою. Кухарка, яка приносила на розносах порції «другого», хліб, чай або компот, пиріжки чи булки, випечені в кухні гімназії, ставила тарілки саме на серветки⁹².

У роки Першої світової війни фінансове становище гімназії значно похитнулося. Її загальний бюджет у 1916 р. зріс до 99977,74 руб. При цьому суми, виділені губернським і повітовим земствами, а також міським товариством залишилися незмінними з довоєнного часу. Витрати на утримання гімназії збільшило лише МНП (понад 7 тис. руб.). Сумська міська дума в 1917 р. погодилася виділити на утримання закладу лише 1600 руб. Водночас практично припинився приплив добровільних пожертвувань. Наприклад, за весь 1916 р. на рахунок гімназії надійшло тільки одне таке надходження від офіцера-вихователя Сумського кадетського корпусу підполковника В. З. Бояровського (відрахування від організації футбольного матчу). Через недофінансування СЖГ на кінець 1917 р. мало дефіцит у понад 13,5 тис. руб. Тому аби компенсувати нестачу фінансів адміністрація СЖГ змушена була вдаватися багато в чому до нетипових для себе способів. Наприклад, влаштовувати лотереї-алегро на користь сиріт загиблих воїнів, благодійні концерти на підтримку нужденних учениць, розважальні заходи разом із музикальним училищем. Зокрема, на підготовленому батьківським комітетом у театрі «Люкс» (будинок Громадського зібрання) вечорі 20 листопада 1918 р. на користь незабезпечених учениць було зібрано 2380 руб., а

⁹² Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панасенко И. Н., 2016. С. 11.

також речі й продукти. Гроші на потребу закладів освіти збиралися й союзом батьківських комітетів. Його уповноважений П. Д. Хомовський восени 1917 р. передавав ці кошти школам. Причому найбільшу суму (100 руб.) видавали Сумській І жіночій гімназії як «самій чисельній та небагатій». Найраціональнішим засобом досягти платоспроможності установи виявилось подорожчання вартості освітніх послуг — плата за рік збільшилася на 25 руб., що дало приріст від зборів за «правонавчання» більш ніж на 60%. Але водночас зросла й заборгованість з оплати (за перше півріччя 1917/18 н. р. учениці «заборгували» гімназії 6280 руб., «чого ніколи не спостерігалося в попередні роки»). Як наслідок — найгостріший дефіцит коштів (понад 13500 руб.). Під загрозою опинилося забезпечення нормального навчального процесу. У цій ситуації Сумська культурно-освітня комісія змушена була просити земство асигнувати на утримання гімназії в 1918 р. 21000 руб. замість стандартних 4000 руб. (керівництво ж навчального закладу просило субсидію в 18 тис. руб., мотивуючи прохання «вкрай скрутним матеріальним становищем, яке переживає І-а жіноча гімназія в даний час»). У свою чергу, земство виявилось нездатним задовольнити фінансовий попит СЖГ, оскільки не отримало належні земські збори (на середину 1918 р. недоїмка становила майже 900 тис. руб.). В умовах частих змін влади гімназія не могла сподіватися й на підтримку з боку держави. Так, МНП Української Держави восени 1918 р. відмовило СЖГ у будь-якому фінансовому сприянні, пояснюючи це тим, що включення гімназії до переліку закладів, що субсидуються міністерством «ішло б проти законних установлень»⁹³.

⁹³ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 4, 17–28, 35, 39; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917, 23 септября. С. 4; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917, 16 декабрия. С. 4; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1918, 10 декабрия, С. 4; Местная жизнь. *Луч*. 1918, 5 октябрия. С. 4; Местная жизнь. *Луч*. 1918, 14 ноябрия. С. 4; Объявление. *Наш голос*. 1918, 11 февраля. С. 2; Обращение Сумской уездной земской управы. *Наш голос*. 1918, 9 февраля. С. 4.

Особливу статтю в бюджеті гімназії становили капітали на її рахунках у вигляді безстрокових внесків на виплату стипендій ученицям (окрім разових сплат допомоги нужденним вихованкам). У положеннях про стипендії чітко прописувалися вимоги до стипендіаток: в якості універсальної вимоги — добрі показники в навчанні та поведінці; диференційно — сирітство, бідність, належність до того чи іншого стану, віросповідання, роду, місця проживання чи народження тощо. Переважно грошова допомога видавалася ученицям, батьки або опікуни яких не мали достатніх коштів на їхнє утримання. Однак серед претенденток на стипендію можна знайти й імена учениць, чиє матеріальне становище було цілком достатнім. Наприклад, стипендіатками з капіталу Карпова могли бути винятково родички благодійника, а 1916 року одну стипендію отримувала донька почесного громадянина Катерина Чікіна. Оригінальністю відзначалося «Положення про стипендію імені дворянина Володимира Івановича Краснянського» на кошти Товариства взаємного страхування майна від вогню в м. Суми, яке визначало право отримання стипендії переважно тими дівчатами, чиї батьки страхували своє майно в названій організації. На відміну від інших положень, що визнавали за педрадою право призначати грошову допомогу, дане «Положення» надавало його особисто Краснянському або, за його відсутності, загальному зібранню членів Товариства⁹⁴.

Одна з найперших стипендій гімназії — імені Ганни Олександрівни Степурської — почала виплачуватися в 1883 р. Уже в 1888 році стипендії надавалися з двох капіталів: 1) капітал пожертвований померлим генералом І. М. Карповим у розмірі 3575 руб. (вочевидь, на допомогу ученицям виділялися кошти з щорічних відсотків (250 руб.)); 2) капітал пожертвований священиком Олександром Степурським — 2000 руб., з якого щорічний відсоток становив 100 руб. Депозит Карпова зберігався в Сумському міському громадському банку, а кошти Степурсько-

⁹⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, август. №8. С. 30–31.

го були представлені облігаціями східного займу 3-го випуску. У 1895 р. з капіталу, пожертвованого відставним полковником Іллею Федоровським, було засновано три стипендії — імені Симеона, Пелагеї Федоровських і Марфи Мельникової. У 1906 р. почала виплачуватися й стипендія вдови купця О. І. Ткаченко, а в 1911 р. — стипендія дворянина В. І. Краснянського. Станом на 1911 р. гімназія користувалася капіталами Федорівських і Мельникової (6000 руб.), Семена і Пелагеї Федорівських (2100 руб.), генерал-майора І. М. Карпова (3675 руб.), О. Степурського (2300 руб.), Ткаченкової (1500 руб.), Цветкова (300 руб.), Краснянського (2600 руб.), капіталом стипендії ім. І. Г. Харитоненка (2000 руб.) і капіталом на утримання VIII класу СЖГ (500 руб.).⁹⁵

Чисельність стипендіаток могла варіюватися, але не перевищувати встановленої кількості претенденток на один фонд. Так, 1911 року допомогу з капіталу Федорівських і Мельникової отримували п'ять дівчаток: Надія Ястремська (VIII кл.) — 37,2 руб., Євгенія Басова (VIII кл.) — 37,2 руб., Олександра Ушкалова (IV кл.) — 94,2 руб., Людмила Карпова (II кл.) — 57 руб., Ксенія Поллак (II кл.) — 57 руб. Тобто всього на фінансове заохочення ученицям із зазначеного фонду було витрачено 282,6 руб. Того ж року з капіталу І. Г. Харитоненка виплачувалася стипендія тільки одній учениці в розмірі 92,95 руб.⁹⁶ Як видно з наведених даних, розмір стипендій

⁹⁵ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 62; ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 23–24; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 18–20, 25–33; Ключко О. Становлення та розвиток жіночої гімназійної освіти в Сумщині (друга половина XIX — початок XX століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2017. №1. С. 10; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1883, июнь. №6. С. 7; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, апрель. №8. С. 46; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, ноябрь. №11. С. 9–10; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, февраль. №2. С. 55–56; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, январь–март. №1–3. С. 68–69; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, август. №8. С. 30–31.

⁹⁶ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 23–24; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 18–20, 25–33.

навіть у межах одного капіталу міг бути різним. У 1916 р. ця нерівномірність за всіма групами стипендій варіювалася від 11 до 210 руб. річних виплат.

Від приватних жертводавців не відставали й органи місцевої влади. Зокрема, повітова земська управа 1902 року затвердила в СЖГ для дітей своїх службовців дві стипендії в розмірі 200 руб. кожна. При цьому у виборі претенденток земство керувалося бажанням допомогти найнужденним дівчаткам. Зокрема, однією з перших стипендіаток стала учениця VIII класу Олександра Пушкарьова, «дочка одного з найбідніших жителів платників земських податків Сумського повіту». З тих самих міркувань 1904 року стипендіаткою було обрано ученицю V класу Антоніну Аршинову, доньку земського фельдшера Хотенської волості, селянина за походженням і людину «без сумніву, бідного становища». Спочатку в гімназії призначалися дві стипендії земської управи, але з відкриттям 1903 року жіночої прогімназії в СЖГ була залишена одна земська стипендія⁹⁷.

У 1911 р. «в ознаменування тридцятирічної безкорисливої і шляхетної службової діяльності гласного Сумського повітового земства Володимира Івановича Краснянського» земством було засновано ще одну стипендію в розмірі 200 руб., «з тим, щоб ця сума щорічно вносилася до кошторису, а кандидатку на цю стипендію вибирав особисто Краснянський», а в разі його смерті — повітова земська управа⁹⁸. Згідно з §5 «Положення про стипендію імені В. І. Краснянського», обрана гімназистка володіла правом «користуватися стипендією впродовж усього часу навчання в гімназії до закінчення повного курсу». Однак «у разі малоуспішності або несхваль-

⁹⁷ Журнали Сумського очередного уездного земского собрания 9, 10, 11 и 12 сентября 1903 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1904. С. 37, 205–206.

⁹⁸ Журнали Сумського уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября 2–4-го октября 1911 года: С прил. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. С. 78.

ної поведінки» її могли позбавити допомоги «тією юридичною особою, якій на даний час належатиме право обирати стипендіатку»⁹⁹. Поступово ствердилася практика розділяти зазначену суму на рівні частини для виплати двох допомог. У 1916 р. стипендію ім. Краснянського отримували учениця VIII класу Корепанова Ніна та учениця VII класу Євграфова Тетяна¹⁰⁰.

Міське товариство встановило дві свої стипендії 1904 р. за пропозицією в. о. харківського губернатора В. М. Азанчевського-Азанчєєва для учнів, чиї батьки загинули в Російсько-японській війні. Претенденткам виплачували 120 руб. кожній «при допомозі від скарбниці в тій самій сумі з тим, щоб згаданими стипендіями діти померлих воїнів користувалися в зазначених закладах під час продовження кожним усього курсу»¹⁰¹. Ба більше, з ініціативи імператора від сплати навчання на період 1904/05 н. р. звільнялися діти учасників цієї війни з розрахунку в понад 10% норми з числа «зовсім недостатніх». Також на 1905/06 н. р. установлювалося правило, за яким діти військових діючої армії на Далекому Сході приймалися до ЗСО поза конкурсом¹⁰². Нарешті, у 1905 р. розпорядженням імператора була надана одна вакансія на безкоштовне навчання в СЖГ для нащадка ветерана оборони Севастополя під час Кримської війни¹⁰³.

⁹⁹ Журнали Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 29 ноября 1911 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1912. С. 42.

¹⁰⁰ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 23.

¹⁰¹ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Д. 12. Арк. 15.

¹⁰² Положение о мужских и женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения с циркулярными разъяснениями Министерства народного просвещения / Сост. М. Ошанин. Ростов: тип. А. Х. Оппель, 1906. С. 13–14; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 402; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, сентябрь. №9. С. 9–10.

¹⁰³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, октябрь. №10. С. 19.

Прикметно, що навіть у роки Великої війни керівництво гімназії, стурбоване відсутністю достатніх коштів на підтримання нормального функціонування навчального процесу, забезпечувало справну виплату стипендій. У 1916 р. їх отримували 12 дівчаток¹⁰⁴. Але, як і в передвоєнні роки, коли кількість стипендіаток була значно більшою, їхня частка не перевищувала 5% від загальної кількості учениць.

У тому випадку, коли стипендіальної підтримки для малозабезпечених дівчат не вистачало, громадськість могла прибігати й до інших методів утримання учениць. Перші відомості про благодійні акції на підтримку малозабезпечених учнів відносяться до весни 1874 р., коли місцевими «любителями драматичного мистецтва» (вочевидь, мається на увазі аматорський театр М. Ф. Бабичева) було зібрано від двох спектаклів 452 руб. допомоги незаможним сумським гімназістам і гімназісткам. Удруге аматори пожертвували гроші на користь вихованців сумських гімназій наприкінці того ж року. Відомий ще один внесок на ті самі цілі з боку вже інших «любителів сценічного мистецтва» — 125 руб. 70 коп. — виручка з благодійної вистави 5 березня 1889 р.¹⁰⁵ Гроші на допомогу незаможним гімназісткам надавали й члени Сумського громадського зібрання¹⁰⁶. На початку ХХ ст. до доброчинності залучалися й діячі Сумського товариства мистецтва та літератури (статут організації затверджений 1902 року; серед засновників СТМЛ була й начальниця гімназії О. М. Штрик), котрі влаштовували благодійні вечори, збори з яких надходили на потреби навчання фінансово неспроможних вихова-

¹⁰⁴ ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Д. 27. Арк. 17–25.

¹⁰⁵ Кудинов Д. Театромания Михаила Бабичева. *Ваш шанс*. 2019. №27. С. 17а; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1874, май. №5. С. 28; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1875, январь. №1. С. 55; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, май. №5. С. 28.

¹⁰⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, апрель. №4. С. 23; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, май. №5. С. 32.

нок СЖГ (їхня кількість особливо зросла після підвищення в 1908 р. вартості освітніх послуг). При цьому самі гімназистки за статутом товариства, що ставило за мету «надати можливість своїм членам влаштовувати драматичні вистави, літературні та музичні вечори у сенсі естетичному», не могли ставати його членкинями¹⁰⁷. У даному сенсі показовим є спектакль і танцювальний вечір, даний аматорами Товариства 14 листопада 1909 р. на користь «недостатніх» учениць гімназії. Зокрема, була продемонстрована комедія в трьох діях С. В. Сабурова «Кавалерійська атака». Автор кореспондентського нарису до газети «Южный край» відзначив «докладання чималих зусиль», «гарну декорованість приміщень, чудово влаштовану електричну ілюмінацію під особистим керівництвом Е. Л. Кайданського [сумський підприємець, власник місцевої електростанції — авт.]», «кіоск, де продавалися квіти, конфетти, серпантин тощо». Танці супроводжувалися живою музикою сурмачів 10 Новгородського драгунського полку, що квартирувався в Сумах. Результат зборів із заходу цілком задовольнив організаторів — було зібрано понад 350 руб. Більшість цієї суми спрямовувалася на плату за «правонавчання» 21 гімназистки, батьки яких не мали достатніх коштів на утримання своїх доньок у навчальному закладі¹⁰⁸.

Певні зусилля на підтримку матеріального становища вихованок здійснювало Товариство допомоги ученицям першої жіночої гімназії. Утім, на жаль, маємо лише фрагментарні відомо про його діяльність, яка, вочевидь, об'єднувала фінансові зусилля місцевих органів влади та приватних осіб. Відомо, що влітку 1912 р. Товариство оплатило поїздку 14 малозабезпеченим ученицям на «дачу-колонію» Старий Крим у Таврійській губернії (подібні заходи почали влаштовуватися

¹⁰⁷ СОКМ. КН-21649. Дв. 4574. Арк. 1; Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1901, 24 апреля. С. 4.

¹⁰⁸ Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1909, 19 ноября. С. 6.

в імперії від 1882 р.), виділивши разом із приватною допомогою 715 руб. на цей захід¹⁰⁹.

Фінансові труднощі періоду військового лихоліття хоча й суттєво ускладнювали функціонування гімназії, але нездатні були самі по собі зупинити її діяльність. Існуванню СЖГ поклала край постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 27 січня 1919 р., за яким колишні заклади початкової та середньої освіти перетворювалися на радянські єдині трудові школи. Тимчасове перебування денікінців у Сумах в серпні–листопаді 1919 р. лише на час перервало процес перетворення колишньої жіночої гімназії на радянську школу другого ступеню №2 (прикметно, що в цей період сум'яни продовжували в заявах на прийом дітях до закладу звертатися до педради СЖГ, як-от О. Є. Роденко 9 липня 1919 р. з проханням допустити її доньку до вступних випробувань у гімназії). На початку 1920 р. навіть саме приміщення гімназії було передане в розпорядження військової санчастини. Експімназистки тимчасово розмістилися в будівлі дотеперішнього реального училища, де займалися в другу зміну. Багато хто з них перейшов до Нової школи — навчального закладу, що існував від 1915 року та діяв на засадах експериментальної педагогіки. Зрештою, улітку 1920 р. постановою наркому освіти України окремі жіночі школи ліквідовувалися або перетворювалися на семирічні навчальні заклади змішаного типу з учнями обох статей¹¹⁰. Саме тоді колишня гімназія остаточно втратила свою самобутність і була реформована в типову радянську школу.

¹⁰⁹ Ученическая поездка на дачу-колонию. *Сумской вестник*. 1913. 12 мая. С. 2.

¹¹⁰ ДАСО. Ф. Р-2340. Оп. 2. Спр. 18. Арк. 7; ДАСО. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 7. 15 арк.; Детский сад и Новая школа. Г. Сумы. 1911–1922 гг. «Воспоминания» Иры Литкевич-Лаврентьевой: рукопись. Харьков, 1988. СЛ. 14–15; Ключко О. М. Развитие жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX — на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. Арк. 128; Рижкова М. С. Развитие освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX — початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2012. Арк. 79.

Як і більшість жіночих гімназій імперії СЖГ фінансувалася за змішаним принципом, отримуючи кошти на своє існування від казни, органів місцевого самоврядування, благодійних внесків, а також від сплати за «правонавчання». Остання стаття складала основу кошторису гімназії. Однак її матеріальний добробут в цілому забезпечувався комбінацією всіх грошових доходів. Значний період історії закладу особливо суттєву допомогу йому надавала родина Харитоненків. Утім, не варто применшувати значення й потоку дрібних внесків, особливо під час Великої війни, коли вигадливість батьків гімназисток і небайдужих осіб до їхньої долі буквально рятувала школу від колапсу.

Правильно поставлене фінансування гімназії забезпечувало стабільну оплату праці її працівникам, а також її зростання коли це ставало можливим. Примітною є й увага центральних органів влади до конкретних потреб педагогів і членів їхніх родин у випадку втрати працездатності чи смерті. Важливе значення посідала й матеріальна підтримка нужденних учениць. Зокрема, у вигляді виплати стипендії, що мала, в першу чергу, перекривати потреби сплати за навчання. Це певною мірою дозволяло найбіднішим і здібним ученицям його продовжувати та мати надію в прийдешньому нарешті вирватися зі злиднів завдяки своєму старанню та зусиллям.

Розділ III. АДМІНІСТРАТИВНИЙ, ПЕДАГОГІЧНИЙ ТА УЧНІВСЬКИЙ СКЛАД ЗАКЛАДУ

3.1. Керівництво навчальним закладом

Означений у попередній частині книги поступ у розвитку гімназії багато в чому залежав від зусиль її проводу, а також від сприяння осіб, причетних до функціонування школи. Загальний напрямок діяльності гімназії зосереджувався в руках її керівництва — попечительної і педагогічної рад. При цьому завданням першої було «сприяти успішному з боку суспільства розвитку гімназії» (на відміну від попечительних рад жіночих училищ подібні органи в жіночих гімназіях були позбавлені контролю за добром вчительських кадрів), особливо щодо фінансової підтримки закладу, а другої — управляти навчально-виховним процесом.

Детальніше в обов'язки попечительної ради, згідно з «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», входило наступне: обрання попечительки та начальниці, пошук коштів на утримання закладу, складання його щорічного кошторису, визначення розміру оплати праці начальниці та іншим посадовим особам, нагляд за витратами, визначення розміру плати за навчання, звільнення незаможних учениць від оплати за навчання, патронат над здібними, але бідними вихованками, піклування про порядок та добробут гімназії чи прогімназії. Попечительна рада, чисельний склад якої не обмежувався жодними вимогами, обиралася «станами і товариствами, що утримують за власний рахунок гімназію»¹¹¹. Тому до неї входили представники земства та

---

¹¹¹ Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 35–376.

міської громади. Наприклад, його склад поповнювали гласні СМД та СПЗЗ, які обиралися до ради на підставі того, що міська дума та земство виділяє кошти на утримання навчального закладу. Зокрема, членами попечительної ради СЖГ в 1885–1887 рр. були гласні міської думи П. Комовський, Д. Суханов, В. Ткаченко, І. Коптєв, у 1887–1889 рр. — І. Харитоненко, В. Де-Коннор, П. Комовський, Д. Суханов, І. Коптєв, М. Скубенко; у 1889 р. до складу ради кооптований міський голова В. І. Краснянський; у 1892–1895 гг. її поповнили П. І. Харитоненко, В. І. Краснянський, І. І. Коптєв, П. С. Гриненко (усі четверо — від міської думи), Л. Зборомирський, Л. Владиславлевич, М. Савич, В. Нікольський, М. Скубенко, на триріччя 1896–1898 рр. були обрані П. І. Харитоненко, В. І. Краснянський, П. С. Гриненко й М. І. Скубенко (від міста), В. В. Нікольський, В. В. Де-Коннор, А. А. Ріхтер, І. Д. Траскін, Л. М. Зборомирський, О. О. Линтварьов. На 1899–1902 рр. членами попечительної ради були обрані П. М. Линтварьов, О. О. Линтварьов, П. І. Харитоненко, П. С. Гриненко, М. І. Скубенко, В. М. Золотарьов, В. І. Краснянський, А. А. Ріхтер, М. М. Єфремов, М. Й. Лещинський. У 1902–1904 рр. в складі названого органу СЖГ були затверджені керівником ХНО дворяни П. М. Линтварьов, О. О. Линтварьов, М. М. Єфремов, М. С. Крамаренко, В. І. Краснянський, спадковий почесний громадянин М. Й. Лещинський і В. А. фон Лоретц-Еблін (від земства), а також П. І. Харитоненко (голова ради), П. С. Гриненко, М. І. Скубенко та В. М. Золотарьов (від міської думи). У цілому цей склад попечительної ради зберігався до 1906 р., коли унаслідок репресій проти П. М. Линтварьова, який відкрито поринув у опозиційну політичну діяльність, він був відсторонений від виконання накладених на нього перед СЖГ обов'язків. У 1908–1911 рр. членами ради перебували І. Д. Траскін, В. І. Краснянський, М. Й. Лещинський, М. М. Петрищев, О. Д. Ігнат'єв, О. О. Линтварьов, М. І. Скубенко й П. С. Гриненко. Здебіль-

шого ці ж особи й поповнили склад попечительної ради на 1911–1914 рр.: І. Д. Траскін, В. І. Краснянський, М. Й. Лещинський, М. М. Петрищев, О. Д. Ігнат'єв, О. О. Линтварьов, П. І. Харитоненко, В. М. Золотарьов, М. М. Єфремов і М. І. Скубенко¹¹².

Першим головою попечительної ради був мировий суддя 2-ї ділянки, гласний повітових земських зборів В. В. Де-Коннор (до 1879 р.). Почесним членом попечительної ради тривалий час залишався І. Г. Харитоненко. Від 1872 р. була запроваджена посада й попечительки закладу (до неї нерідко додавалося означення «почесна»). Першою її посіла дружина сумського повітового предводителя дворянства Марія Сергіївна Кондратьєва. У березні 1879 р. її заступила на цій посаді жінка «сина комерції радника», спадкоємця «Торгового дому І. Г. Харитоненко з сином» Віра Андріївна Харитоненко¹¹³.

Спочатку функції попечительки зводилися переважно до вирішення фінансових справ гімназії, надання соціальної допомоги ученицям чи педагогам, сприяння працевлаштуванню випускницям. У 1907 р. уряд дозволив їй бути присутньою на засіданнях педради, а також відвідувати заняття, що ознаменувало

¹¹² ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 11–12; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, март. №3. С. 28; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, июнь. №6. С. 33; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, июль. №7. С. 29; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1892, январь. №1. С. 22; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1892, февраль. №2. С. 35; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, апрель. №4. С. 28; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, февраль. №2. С. 49; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, август. №8. С. 70; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1899, январь. №1. С. 41; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1899, июль. №7. С. 313; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, февраль. №2. С. 65; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, май. №5. С. 42; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, февраль. №2. С. 64; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, май. №5. С. 33; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, июнь. №6. С. 44; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, январь–март. №1–3. С. 87, 106.

¹¹³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1872, февраль. №2. С. 24; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1879, апрель. №4. С. 17.

посилення впливу попечительки й на саму постановку освітнього процесу¹¹⁴. Засідання попечительної ради визнавалися чинними за умов присутності на них не менш як двох неодмінних та двох виборних членів, включно з головою; останній володів перевагою свого голосу під час вотування рішення радою¹¹⁵.

До компетенції педагогічної ради входили наступні питання: прийом та переведення учениць із класу в клас, видання атестатів, а також свідоцтв на звання домашніх наставниць і учительок, визначення нагород вихованкам, які вирізняються поведінкою, старанністю та успіхами, обрання секретаря ради та бібліотекаря з числа викладачів, складання правил зберігання та видачі книг із бібліотеки, розгляд річного звіту з навчальної роботи, ухвалення правил щодо покарання вихованок, лімітація обсягів домашніх завдань. Крім того, педрада мала подавати керівництву навчального округу чи МНП на затвердження свої рішення стосовно вибору навчальних підручників і книг, схвалення навчальних програм, щодо змін у навчальній роботі гімназії. У жіночих гімназіях головою педагогічної ради, згідно ст. 17 «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», урядом призначався директор чоловічої гімназії, а у випадку відсутності такого навчального закладу в місті, — директор місцевого реального училища, учительського інституту, семінарії. У інших випадках очільник педради обирався розпорядженням попечителя навчального округу з числа штатних наглядачів повітових училищ, інспекторів міських училищ або навіть з-поміж «кращих учителів середніх навчальних закладів відомства Міністерства народної освіти»¹¹⁶. Це пояс-

¹¹⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, январь. №1. С. 3.

¹¹⁵ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, апрель. №4. С. 8; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, июль. №7. С. 16.

¹¹⁶ Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 37–39.

нює різноманіття статусу голови педагогічної ради СЖГ, що обирався серед освітян — педагогічну раду поперемінно очолювали керівники чоловічої гімназії та реального училища: М. В. Сибільов (директор СОГ; призначався на цю посаду двічі з перервою), В. А. Коноров (директор СОГ), І. В. Посадський-Духовської (директор СРУ), О. С. Грицай (директор СРУ), І. І. Цветков (директор СОГ; у 1901 р. водночас із педагогічною радою очолив і попечительну раду СЖГ), М. Є. Архангельський (інспектор СОГ), М. О. Лащенков (інспектор СОГ), С. Т. Неделька (законовчитель СЖГ), П. П. Веретенников (інспектор СРУ), М. П. Дробязко (директор СРУ). Не маючи журналів засідання педагогічної ради СЖГ, ми можемо припустити, що коло питань, котрі вона розглядала була приблизно такою, якою її описав В. І. Милько за зведеними статистичними даними: оцінка успішності та поведінки учнів, переведення їх у вищі класи, видача атестатів зрілості, заохочення та дисциплінарні покарання, звільнення від оплати за навчання дітей з незаможних родин та призначення їм матеріальної допомоги, участь в екзаменуванні кандидаток на отримання звання вчительки чи наставниці¹¹⁷.

Із часом виникла потреба в узгодженні дій обох рад. У вересні 1901 р. на засіданні попечительної ради було порушене питання про введення до складу педагогічної ради з правом вирішального голосу трьох членів попечительної ради від повітового земства (мотивувалося як потребою відстоювати інтереси батьків членами попечительної ради, так і вирішувати нагальні економічні питання гімназії). Дана пропозиція дістала підтримку повітового та губернського земства. Утім, вочевидь, вона не була схвалена МНП¹¹⁸. При цьому це

¹¹⁷ Милько В. І. Компетенція і діяльність педагогічних (на)рад у системі освітніх закладів України (XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 269.

¹¹⁸ ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 535. 7 арк.

не вплинуло на обмеження, що накладалися на начальниць гімназій. Останні не відігравали роль «першої скрипки» в адмініструванні: не приймали на роботу й не звільняли з неї працівників, не могли автономно розпоряджатися коштами гімназії й навіть не мали бути присутніми на засіданнях місцевих органів влади, які розглядали клопотання, порушені педагогами, адміністрацією закладу чи безпосередньо ними самим¹¹⁹. Зрештою, практично всі рішення педрад, як-от щодо правил про дисциплінарні стягнення чи правил збереження і видачі бібліотечних книг, затверджувалися попечителем навчального округу¹²⁰.

За всі роки існування гімназія змінила трьох начальниць: з 1870 р. до 1888 р. СЖГ очолювала М. К. Шмідт (у 1870 р. також короткий час була начальницею Сумського жіночого училища), з 1888 р. до 1908 р. — О. М. Штрик, з 1909 р. — О. П. Чурилова. Певна бідність матеріалу не надає змоги повно і, головне, об'єктивно судити про управлінські та професійні якості керівниць гімназії. Окремі фрагменти джерел дозволяють оперувати лише вельми загальними формулюваннями.

Так, про Марію Карлівну Шмідт (1828–1901) відомо, що вона була донькою аптекаря, мала дворянське походження. У 1848 р. отримала свідоцтво на право навчання дітей читанню й письму російською, німецькою й французькою мовами та першим чотирьом діям арифметики, видане Харківською І-ю гімназією. У 1861/62–1870 рр. вона працювала вихователькою Маріїнського Харківського жіночого училища 1-го розряду (пізніше — Маріїнська Харківська жіноча гімназія). Восени 1869 р. попечительна рада Сумського жіночого училища порушила питання перед попечителем Харківського

¹¹⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, май. № 5. С. 9.

¹²⁰ Милько В. І. Компетенція і діяльність педагогічних нарад у системі освітніх закладів України (XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2018. Вип. 28. С. 268.

навчального округу про призначення пані Шмідт на посаду начальниці закладу (певно цьому передували прямі переговори місцевого істеблїшменту та жінкою, яка зголосилася на перїзд з губерньського до повітового міста). Дедали М. К. Шмідт очолювала Сумську жіночу прогімназію (до 1873 р.) і Сумську жіночу гімназію (від 1873 р.). Згідно з журналом осінньої сесії 1887 року Сумських повітових земських зборів, перша начальниця гімназії залишила службу, «не отримавши жодного зауваження від начальства». Сучасники відгукувалися про неї як про «вельми симпатичну особу», яка завдяки своїй привітності користувалася «надзвичайною повагою учениць»¹²¹.

Доволі приязно місцева влада відгукувалася й про наступницю М. К. Шмідт. Після виходу на пенсію Ольги Миколаївни Штрик гласні повітових земських зборів відзначили «її видатну діяльність і як начальниці, і як людини, педагога, безмежно відданого своїй справі». Особливо наголошувалося на її ставленні до «важких подій» революційних років, що «порушили нормальний перебіг життя в багатьох навчальних закладах», але «завдяки вмінню і досвіду» начальниці гімназії революційні віяння гімназисток всерйоз не зачепили¹²².

Децо більшою інформацією володіємо стосовно останньої очільниці СЖГ Олександри Павлівни Чурилової. Народилася вона орієнтовно між 1865 і 1868 роками в сім'ї чиновника середньої руки (на той момент її батько мав чин надвірного радника). По закінченню інституту благородних дівиць 10 листопада 1885 р. Олександра Чурилова отримала від попечителя ХНО свідоцтво на звання домашньої

¹²¹ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 540. 3 арк.; Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 5, 6, 7, 8 и 9 сентября 1887 года: С прил. Харьков.: Тип. губ. правл., 1888. С. 199–200; Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1901, 29 марта. С. 3; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1862, 15 августа. №15. С. 122; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, февраль. №2. С. 25.

¹²² Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25–29 сентября 1908 года: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1909. С. 36.

наставниці, а вже 24 грудня того ж року була допущена до виконання обов'язків вчительки французької мови, за одними даними, в Курській жіночій гімназії, що утримувалося панянкою Шоф, за іншими, — в Курській жіночій гімназії Красовської (можливо, Олександра Павлівна поєднувала роботу у двох навчальних закладах або мав місце перехід від однієї гімназії до іншої). У 1892–1897 рр. вона працювала в Курській Маріїнській жіночій гімназії. У 1905–1907 рр. — в Одеському інституті Імператора Миколи I. У 1907 р. повернулася до Курську, де влаштувалася вчителювати в приватній жіночій гімназії З. А. Каменевої¹²³. Відомо, що в Сумах, куди вона переїхала 1909 року, Олександра Павлівна не мала власного помешкання й проживала з моменту призначення на посаду начальниці СЖГ на квартирі при гімназії.

Про Олександрю Павлівну як про керівника й педагога маємо два відгуки сучасників, і вони є доволі некомплементарними. Зокрема, її колишній підлеглий, учитель історії П. В. Ляхов відзначив в Олександрі Павлівні «нищівний для педагогічної роботи» недолік — низький слух, що, тим не менш, не впливало на її стійке бажання продовжувати управляти установою та викладати в ній французьку мову (зокрема, у 1909/10 н. р. вона читала цей предмет у I, II та VII класах гімназії)¹²⁴. В. В. Бирченко, організатор «Нової школи» в Сумах, жорстко відгукувалася про О. П. Чурилову як про «втільнення старої школи, переконану прибічницю царського режиму та православ'я»¹²⁵. Утім, обидва ці твердження ще не

---

¹²³ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, декабрь. №12. С. 31; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, март. №3. С. 28; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1897, май. №5. С. 17.

¹²⁴ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 6–7.

¹²⁵ Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Суми: ВВП «Мрія-1», 2010. С. 433.

формують виваженої оцінки управлінському та педагогічному хистові Чурилової. Мова офіційних і газетних повідомлень про діяльність гімназії під її керівництвом не містить критики, а виходячи з результатів діяльності гімназії (проведення виховних заходів, влаштування екскурсій, загальна організація навчального процесу), скоріше навіть поблажлива до адміністратора школи. Відмітимо, що П. В. Ляхов зберіг нам і опис зовнішності Олександри Павлівни: «солідна, витримана дама років 45, чепурна, підтягнута, люб'язна, з великою силою волі, наполеглива жінка»¹²⁶. Власне, змальований портрет у цілому збігається з її виглядом на світлинах 1910-х років — жінка зі слідами колишньої краси на обличчі, з серйозним і вольовим обличчям.

Отже, СЖГ перебувала під чільним управління попечительної та педагогічної рад, відповідно до загальноімперського порядку. Роль начальниць гімназії була значно вужчою в порівнянні з їхніми колегами в чоловічих ЗСО. Особливістю гімназії була дотичність до управління її господарськими питаннями представників місцевої еліти з числа підприємницького класу, а також громадських земських і думській діячів, що, звісно, допомагало закладу у вирішенні нагальних матеріальних питань. Доволі вдало підбиралися й претендентки на місце начальниці гімназії. Усім трьом керівницям — Шмідт, Штрик, Чуриловій — вдалося забезпечити зі свого боку поступ школи в питаннях освітньої діяльності, про що довідуємося зі схвальних відгуків з боку органів місцевого самоврядування.

3.2. Педагогічні працівники та лікарі гімназії

Основу колективу будь-якого навчального закладу складають його педагогічні працівники. Тож на соціально-культур-

¹²⁶ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 5.

ному портреті, правах і обов'язках останніх варто зупинитися більше детально.

Імідж школи багато в чому залежав від якісного складу педагогів. Відповідно ст. 22 «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», правом викладання в них володіли серед чоловіків учителі чоловічих гімназій, прогімназій і повітових училищ, особи, які мали звання домашніх наставників і учителів, а серед жінок, — ті, які мали звання домашніх наставниць і учительок. Здобувачки середньої освіти з курсом семи класів набували звання та права начальних учительок з правом вчителювати в нижчій жіночій школі, а восьми класів — домашніх вчительок чи домашніх наставниць, що надавало повноваження останнім викладати в трьох нижчих класах жіночих гімназій усі предмети за обраним фахом, а також нових мов у старших класах, якщо вони обрали їх в якості професії. Така ситуація зберігалася незмінною до закону про жіночі гімназії від 3 липня 1916 р. Відтепер права домашніх учительок і наставниць учениці могли набувати лише тоді, коли VIII клас перетворювався на педагогічний з дворічним чи трирічним курсом зі спеціальною педагогічною підготовкою. При цьому його випускниці позбавлялися можливості викладання в гімназії, а могли претендувати в них лише на посади класних наглядачок. Утім, нововведення стосувалося, передусім, осіб, які ще здобували освіту. Штатні педагоги зі званням домашніх наставниць мали в 1917 році скласти фахові іспити, які б підтвердили їхню кваліфікацію та закріпили право викладати в гімназії й надалі¹²⁷. Подальші революційні події не дозволили в повній мірі реалізувати ці наміри й у ситуації конкретно з СЖГ ніяк не відбилися на її кадровому складі.

Спочатку роль жінок-педагогів відводилася, перш за все, до виховної діяльності, а викладання, як і було зазначено ви-

¹²⁷ Р. Г. Подготовка к введению в жизнь законов 3-го июля 1916 г. о женских гимназиях. *Вестник воспитания*. 1917. №2. С. 64–65.

ще, дозволялося лише в трьох молодших класах для педагогів, які мали права домашніх наставниць чи вчительок (уже в 1870 р. єдиній на той час наглядачці щойно створеної жіночій прогімназії Софії Шевченко було дозволено викладати рукоділля). Щоправда, це правило порушувалося на випадок відсутності на місці викладача — в такому випадку його підміняла одна з наглядачок (у перші роки існування гімназії), інший викладач або, у крайньому випадку, сама начальниця СЖГ (у 1880 р., за розпорядженням очільника МНП, у випадку неявки викладача учителі на заміну зобов'язувалися давати учням письмові роботи з математики чи російської мови). Вочевидь, це підбивало деяких жінок-працівниць домагатися розширення своїх фахових компетенцій. Зокрема, Марія Кудрявцева була прийнята на роботу до СЖГ зі свідомством на звання домашньої наставниці. А після семи років роботи в гімназії ще набула звання домашньої вчительки російської мови. Поступово навчальні заклади добилися корекції даного правила шляхом відправлення клопотань на дозвіл монарха про виключення з правил. Нарешті, 1901 року педагогині були зрівняні в правах з учителями-чоловіками: відтепер випускниці вищих жіночих курсів не зустрічали перешкод в праві викладання предметів в старших класах гімназії по всіх предметах, а вчителями німецької чи французької мов могли призначатися й панянки, які мали звання наставниці чи вчительки названих дисциплін (до цього випускниці вищих жіночих курсів не користувалися «ніякими особливими правами з освіти, окрім тих, які були набуті ними до вступу на курси») ¹²⁸.

¹²⁸ Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 13, 28;

Щонайпізніше від 1907 року випускниці жіночих курсів допускалися до роботи в середніх закладах освіти без дозволу міністерства, а лише за рішенням попечителя навчального округу. Зокрема, так у СЖГ була працевлаштована на посаду вчителя російської мови та історії випускниця Петербурзьких вищих жіночих курсів Маргарита Попова¹²⁹. Натомість і надалі педагоги народних училищ, які мали лише середню освіту, за умов достатніх педагогічних досягнень у своїй справі могли позмагатися за право викладання в гімназії. Для цього претендентка на вакантне місце повинна була подати відповідне клопотання до попечителя Харківського навчального округу, а той, у свою чергу, розпоряджався директорові народних училищ Харківської губернії надати інформацію «про моральні якості та педагогічні здібності» прохачки, а також про наявність / відсутність перешкод до переведення її з одного місця до іншого (за необхідності). Останній звертався із профільним запитом до інспектора народних училищ, слово якого було вирішальним у цій справі. Зокрема, подібна процедура була виконана стосовно вчительки Барановського народного училища Олени Мельникової. Вона, попри незначний стаж роботи (чотири роки), від інспектора народних училищ Сумського повіту М. М. Жудро отримала високу оцінку своїм професійним якостям: «за час ... служби зарекомендувала себе з найкращого боку, виявила гарні педагогічні здібності, ставлячись до своїх службових обов'язків у вищому ступе-

---

Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 93; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1870, ноябрь. №11. С. 10; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, январь. №1. С. 6; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, декабрь. №12. С. 30; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1894, май. №5. С. 23. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, февраль. №2. С. 45.

¹²⁹ Местная жизнь. *Утро*. 1907, 16 марта. С. 4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, сентябрь. №9. С. 59–60.

ні наполегливо й сумлінно. За чудову постановку навчальної справи Мельниковій висловлена в минулому навчальному році подяка повітової училищної ради». Оскільки переписка ця відбувалася в період ПРР, то інспектор особливо підкреслив, що Мельникова «ні в чому злочинному не була помічена»¹³⁰. Власне, цей випадок актуалізував норму, яка існувала від 1877 року — обов'язковою вимогою працевлаштування слугувало з'ясування політичної благонадійності та моральних якостей кандидата через звернення начальства закладу освіти до органів губернської влади¹³¹.

Існував і інший порядок працевлаштування: викладач спочатку обирався головою педради, а потім уже затверджувався попечителем навчального округу. Зокрема, так була призначена на посаду наглядачки випускниці Курської Маріїнської жіночої гімназії Надія Белокриницька¹³². Натомість, траплялися випадки, коли педагога приймали на роботу й без погодження з очільником ХНО (на засадах найму чи виконання обов'язків викладача)¹³³.

Пізніше держава звернула увагу на необхідність підвищувати вимогливість до кваліфікації педагогічних працівників. У грудні 1911 р. монарх підписав Закон «Про випробування осіб жіночої статі на знання курсу вищих наук та про порядок набуття ними вчених ступенів і звання вчительки середніх навчальних закладів», яким установлювалося саме звання учительки середніх навчальних закладів. Аби його набути кандидатка мала подати документи, які засвідчували б знання курсу чоловічої гімназії чи жіночого ЗСО і «до-

¹³⁰ ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 814. 19 арк.

¹³¹ Милько В. І. Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2017. Вип. 26. С. 200; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, февраль. №2. С. 38.

¹³² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, декабрь. №12. С. 56, 69.

¹³³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, август. №8. С. 18–20.

даткових із курсу чоловічих гімназій свідчень, програма яких визначається Міністерством Народної Просвіти», посвідчення про проходження вищих жіночих курсів чи свідоцтво про навчання в іноземному виші. При цьому свідоцтво про закінчення вищих жіночих курсів не було обов'язковим для претендентки на звання учительки середніх навчальних закладів, а отже повна середня освіта була достатньою основою для отримання бажаного статусу викладача, минаючи стадію вищої школи. Утім це не применшувало вимогливість до таких кандидаток на іспитах. Випробування стосувалися, передусім, предметів, що «входили в склад курсу того закладу освіти, факультету чи відділення, який був обраний особою, яка піддавалася випробуванню». Додатковий екзамен з педагогіки, історії педагогічних учень, методики викладання, логіки й психології призначався тим претенденткам, які вже отримали диплом вишу¹³⁴.

На початку ХХ ст. освітній ценз педагогів СЖГ переважно відповідав педагогічному класу чи інституту благородних дівиць. Певний відсоток склали викладачі з вищою освітою – випускники університетів (найчастіше з дипломом Імператорського Харківського університету, як-от випускники історико-філологічного факультету Олексій Прядкін, Павло Шандибін, який закінчив виш із «дипломом першого ступеню» (1894) чи кандидат історико-філологічних наук Петро Безсонов (1894)), академій (наприклад, Олександр Веніг, «який закінчив курс Імператорської Академії мистецтв зі званням художника III ступеню» (1894)). У відомості на отримання надбавок на 1918 р. із 16 педагогів, котрі мали на них право, дипломи вишів були в трьох осіб — учителя математики й фізики Є. Семейкіна, учителя російської мови О. Кошлакової й учителя французької мови К. Котрохової,

¹³⁴ Приложение к № 3 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, март 1912 года. С. 5–12.

яка закінчила Женевський університет. Щоправда, остання обставина не впливала на тарифікацію зарплати, визначеної на рівні домашньої наставниці, як випускниці Московського училища ордену Св. Катерини¹³⁵.

Від 1912 р. студентки чи випускниці вищих жіночих курсів могли скористатися правом пройти річні курси на звання вчительки середньої школи, які влаштовувалися при деяких гімназіях у великих містах. Таку освіту можна було здобути за напрямками: а) російська мова та словесність; б) математика, фізика й космографія; в) російська та загальна історія; г) природознавство, хімія та географія; д) давні мови; е) нові мови; є) педагогіка, психологія та історія педагогічних вчень¹³⁶. На фах «нові мови» дозволялося вступати також особам, які мали звання «домашньої вчительки з іноземних мов», себто із середньою освітою¹³⁷.

Зі зростанням чисельності учениць змінювалася й кількість педагогів СЖГ. У 1876 р. в її штаті перебувало 20, у 1885 р. — 28 і в 1914 р. разом із законовчителями лютеранського, католицького та юдейського віросповідань — 33 учителя. При цьому гендерний склад працівників гімназії поступово змінювався в бік зростання кількості жінок: у 1876 р. тут працювало 10 учительок (50% педскладу), у 1885 р. — 16 (57%), у 1905 р. — 15 (62,5%), а в 1914 р. — 22 (66,6%). Для першого десятиліття існування гімназії їй була притаманна певна плінність педагогічних кадрів

¹³⁵ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 4–6; Стародубцева И. В. Формирование педагогической интеллигенции в Харьковской губернии во второй половине XIX — начале XX в. (на примере учителей средних учебных заведений). *Матеріали шостої Сумської історико-краєзнавчої конференції* / Редкол.: В. В. Турков та ін. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. С. 231; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, декабрь. №12. С. 63; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1892, ноябрь. №11. С. 26; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1894, октябрь. №10. С. 29–30.

¹³⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, май. №5. С. 10–15.

¹³⁷ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1916, февраль. №2. С. 8–9.

(деякі викладачі виконували свої обов'язки протягом одного навчального року або лише кілька місяців). Недовго в перші роки діяльності СЖГ пропрацювали у ній викладачі російської мови Леонід та Олена Журавльови, учителька Антоніна Хоружинська, викладачка підготовчого класу Марія Асмолова (у дівочтві Лашенкова). Особливо багато педагогів СЖГ розраховалися з місця роботи у вересні 1878 р.: Лідія Горн (французька та німецька мови), Василь Степанов (математика), Ольга Родіонова (математика). Утім, від 1880-х років жіноча частина колективу відрізнялася постійністю; багато вчительок віддавали службі в гімназії десятки років. Так, за даними на 1918 рік, в її штаті перебували класна наглядачка А. М. Сисоєва, котра працювала в ній із 1880 р., учителька підготовчих класів Н. Г. Комлишенська (від 1899 р.), російської мови В. А. Едельман (від 1885 р.), математики М. Г. Кудрявцева (від 1888 р.), історії та географії О. А. Краузе (від 1892 р. працювала класною наглядачкою, а з 1911/12 н. р. переведена на посаду учителя історії та географії). Головним же «старожилом» гімназії залишалася учитель німецької мови, К. Г. Гіорт, яка працювала в ній з 1872 р. (свідоцтво на звання домашньої вчительки видане вже 15 лютого 1873 р.)¹³⁸. Відданістю місцю роботи відзначалися законовчителі, котрі нерідко вчителювали в СЖГ від часу призначення на посаду й до самої смерті. Зокрема, це відповідає біографіям протоіє-

¹³⁸ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 62; ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 5. 10 арк.; Харьковский календарь на 1877 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1876. С. 205; Харьковский календарь на 1886 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1885. С. 131; Харьковский календарь на 1906 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1905. С. 94; Харьковский календарь на 1915 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1915. С. 121–122; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1872, октябрь. №10. С. 27; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1873, март. №3. С. 16; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1874, декабрь. №12. С. 10, 14; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1875, октябрь. №10. С. 11–12, 22; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, ноябрь. №11. С. 19; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1878, октябрь. №10. С. 15; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, апрель. №4. С. 7.

рея Спасо-Преображенського собору о. Василя Нікольського, який був законовчителем у Сумському жіночому училищі, а потім у жіночій прогімназії та гімназії понад 42 років (від 1864 р. до 1907 р.) до самої смерті, а також священика церкви Св. Пророка Іллі о. Андрія Ставровського, який служив у СЖГ протягом 1876–1903 рр. Від 1903 року його на цій посаді змінив священик Миколаївської церкви Симеон Неделька, який займав її щонайменше до 1918 року¹³⁹. Учениці неправославного віросповідання вивчали Закон Божий під керівництвом пресвітерів західних церков. Зокрема, від 1906 р. лютеранським законовчителем СЖГ був пастор Фелікс Шперер¹⁴⁰. У 1910-х роках Закон Божий римо-католицького сповідання викладав магістр богослов'я Адам Лисовський¹⁴¹.

Певною стабільністю з моменту заснування СЖГ відзначалася саме чоловіча викладацька частина гімназії. Але після 1900 року представники сильної статі надовго в ній «не затримувалися». Станом на 1916 р. із педагогів-чоловіків найдовше за усіх працював учитель співу В. М. Посельський (від 1896 р.). Утім, в 1910-х роках штатних педагогів-чоловіків було небагато. Основна причина такого явища — диспропорція прав педагогів чоловічих і жіночих закладів середньої освіти. Більшість чоловіків у штаті СЖГ — учителі вільнонаймані, які в майбутньому не могли розраховувати на отримання пенсії. Крім того, викладачі жіночих гімназій одержували зарплату нижчу від їхніх колег у чоловічій середній школі. Така ситуація зберігалася до січня 1917 року, поки не вступив у дію закон від 3 липня 1916 р., який запровадив п'ятирічні надбавки до жалування педагогів жіночих гімназій, а також урахування вислуги років

¹³⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, сентябрь. №9. С. 13; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, февраль. №2. С. 58; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, июль. №7. С. 57; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, ноябрь. №11. С. 29.

¹⁴⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, декабрь. №12. С. 45.

¹⁴¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, сентябрь. №9. С. 65.

на академічній ниві для надання пенсії¹⁴². Отже, майже весь пореформений період зберігалася та формула нерівності становища учителів середньої ланки освіти, що несприятливо відбивалася на залучення педагогів-чоловіків із вищою освітою. Останні переважно працювали в СЖГ за сумісництвом, маючи основне навантаження в Сумській Олександрівській гімназії, Сумському реальному або духовному училищах. Наприклад, у 1870/71 н. р. учителями жіночої прогімназії були викладачі чоловічої прогімназії / гімназії М. А. Ткаченко (історія, географія) і С. Федюшин (російська мова); в 1871/72 н. р. — Ф. І. Аллендорф (німецька мова); у 1874/75 н. р. — М. В. Сибільов (російська мова) і Д. М. Муретов (математика, природнича історія); у 1875/76 н. р. — Д. І. Одоламський (російська мова) і М. І. Горшечников (історія). У 1870-х роках у СЖГ від моменту її відкриття до 1877/78 н. р. незмінно працював штатний викладач СОГ Карл (Шарль) Людовикович Барбе. Зв'язок із сумськими чоловічими ЗСО ще більше примітний за складом педагогів за навчальними роками. У 1879/80 н. р. викладачами СЖГ значилися педагоги Олександрівської гімназії Р. Ф. Горн (німецька мова), Д. М. Муретов (математика), Д. І. Одоламський (російська мова), П. П. Рибинський (чистописання та малювання), Сумського реального училища — І. В. Кривенко (історія та географія), А. В. Маєвський (математика), О. М. Пальшау (математика). Наступного навчального року до своїх колег приєдналися учителі СРУ А. І. Новосильцев (історія та географія) і Я. Р. Порубіновський (чистописання, малювання). У 1894/95 н. р. в СЖГ вели заняття вчителі СОГ М. Є. Архангельський (російська мова), П. П. Безсонов (історія та географія), О. К. Веніг (малювання), СРУ — М. О. Яблонський (фізика і природна історія; звільнився в 1899 р.). У 1899 р. удруге до роботи в СЖГ пристав «олександрівець» О. Ф. Седлецький. А в 1904–1908 рр.

¹⁴² Р. Г. Подготовка к введению в жизнь законов 3-го июля 1916 г. о женских гимназиях. *Вестник воспитания*. 1917. №2. С. 60.

російську мову тут викладав вихователь СОГ і майбутній очільник чоловічої приватної гімназії в Сумах М. І. Ізмайлов. Деякі педагоги залишалися сумісниками вельми довгий час. Так, понад двадцять років у СЖГ працював учитель російської мови Микола Липенський, основним місцем роботи якого була Олександрівська гімназія. Ці дані дозволяють зробити висновок, що учителі гуманітарних дисциплін залучалися з чоловічої гімназії, а пізніше і духовного училища, тоді як викладачі точних і природничих наук — із реального училища. Це правило було порушене в 1900-х роках, коли учителями фізики й математики стали саме викладачі СОГ, відповідно, О. І. Тоболькевич і В. І. Крамаренко. В якості сумісників в гімназію влаштовувалися й жінки, завдяки чому загальна кількість педагогів за наймом в окремі роки могла доходити до 50% від всього педскладу. Зокрема, у 1908/09 н. р. у СЖГ працювала вчителька французької мови з приватного чоловічого навчального закладу 1 розряду (майбутня Сумська приватна чоловіча гімназія) Єлизавета Алексеева¹⁴³. Вочевидь, наступного навчального року її замінила вже штатна працівниця, колишня викладачка Білопільської жіночої прогімназії Софія Квашенко¹⁴⁴.

Для СЖГ характерним було й зворотнє явище, коли її штатні педагоги самі призвичаїлися до сумісництва (наприклад, учителі історії П. В. Ляхов, природничої історії Є. В. Кінашевський, математики В. Меженінов), а потім залишали постійну робо-

¹⁴³ Кудінов Д. Приватна чоловіча гімназія Ізмайлова в Сумах: історичний нарис. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. №6. С. 46; Харьковский календарь на 1880 год. Харьков.: Харь. губ. стат. ком., 1879. С. 217–218; Харьковский календарь на 1895 год. Харьков: Харь. губ. стат. ком., 1895. С. 124–125; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1871, июль. №7. С. 46; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1871, ноябрь. №11. С. 11; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1875, ноябрь. №11. С. 16; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, октябрь. №10. С. 10; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1899, август. №8. С. 364; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, февраль. №2. С. 63; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, сентябрь. №9. С. 32; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, июль. №7. С. 41–42.

¹⁴⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, декабрь. №12. С. 87.

ту в гімназії й переходили на постійне місце роботи в чоловічі навчальні заклади, де могли розраховувати на права державної служби та на державні нагороди. Дехто з нещодавніх випускників університетів сприймав жіночу гімназію лише як тимчасове явище й за найближчої нагоди залишали її без будь-якого сумніву (наприклад, П. Шандибін, який попрацював у СЖГ лише в 1894/95 н. р. та перевівся до Курської чоловічої гімназії). При цьому від 1886 р. із таких педагогів, які перебували на державній службі, протягом перших трьох місяців роботи в жіночих гімназіях стягувалася різниця між окладами — третина жалування¹⁴⁵.

Доволі рідкісним явищем було сумісництво штатних жінок-педагогів СЖГ у чоловічих навчальних закладах, як, наприклад, у випадку з Зоєю Кудрявцевою, яка в 1900–1901 рр. викладала французьку мову в молодших класах СОГ, та К. А. Котроховою, викладачкою французької мови в 1912–1918 рр. у Сумському кадетському корпусі, де працював і її брат, викладач математики, полковник І. А. Котрохов (допускати жінок-викладачок іноземної мови до роботи в чоловічі ЗСО за умов браку досвідчених викладачів-чоловіків стали ще в 1890-ті роки, а від 1906 р. вони отримали змогу викладати не лише в молодших, але й в старших класах¹⁴⁶)¹⁴⁷. Успішним творенням кар'єри пе-

¹⁴⁵ Кудінов Д. В. Творчий автопортрет педагога за спогадами вчителя Сумської 1-ї жіночої гімназії П. Ляхова. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.)* / Ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. Суми: СумДУ, 2016. Ч. 1. С. 69; Харьковский календарь на 1880 год. Харьков.: Харь. губ. стат. ком., 1879. С. 217; Харьковский календарь на 1886 год. Харьков: Харь. губ. стат. ком., 1885. С. 130–131; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, май. № 5. С. 4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, март. №3. С. 27; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, март. №3. С. 7–8.

¹⁴⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, сентябрь. №9. С. 17; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, декабрь. №12. С. 4.

¹⁴⁷ Ряснянский Б. Сумский кадетский корпус: Воспоминания. *Военная быль*. 1971. № 112. С. 9; Сумской кадетский корпус. URL: http://ria1914.info/index.php?title=Сумской_кадетский_корпус; Харьковский календарь на 1917 год. Харьков: Харь. губ. стат. ком., 1917. С. 127; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1901, ноябрь. №11. С. 797.

дагогів можемо визнати й їхній перехід до жіночих гімназій губернських міст, як це мало місце у випадку із переміщення учительки французької мови Варвари Ковальської на таку ж посаду до Харківської II жіночої гімназії¹⁴⁸. А от переходи педагогинь до відкритої 1903 року Сумської жіночої прогімназії (від 1907 року — Сумська II жіноча гімназія) на подив були поодинокими, як-от у випадку з викладачкою французької мови С. Шостовською в 1915 р.¹⁴⁹

Важливе значення приділялося керівництвом СЖГ, принаймні, з 1900-х років, залученню педагогів зі значним досвідом роботи з дітьми молодшого шкільного віку. Отже, для занять із «приготовишками» допускалися вчительки, які раніше працювали в народних школах. Зокрема, у 1907 р. в СЖГ на посаду учительки молодшого підготовчого класу була прийнята колишня педагогиня Писаревського народного училища Євгенія Шаповалова¹⁵⁰.

Варта уваги ще одна особливість комплектації гімназії спеціалістами — залучення в якості вчителів викладачів-натуральних носіїв німецької (Ф. Аллендорф, Ф. К. Гармсен, В. Е. Гершель, В. Ю. Гершель, К. Г. Гиорт, Р. Ф. Горн, Я. Я. Еггенберг, Ю. Г. Мюге, Ф. Цуміт) або французької (М. А. Анжело, К. Барбе, І. Ю. Еккардт, Б. Р. Лефевр, Г. П. Ла-Барт, Ю. Толиво) мов, що в цілому сприяло академічному підходу до навчання, підвищенню якості освіти та її ефективності (при цьому викладачі-громадяни іноземних держав забезпечувалися тими самими правами, що й вітчизняні педагоги). Іноді серед цих викладачів гімназії траплялися вельми цікаві особи, як-от французький підданий граф Жорж (Георгій Петрович) де Ла Барт (Ла-Барт, Лабарт). Мсьє належав до старовинного аристократичного роду своєї країни, в молодості будував військову кар'єру, брав участь

¹⁴⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, сентябрь. №9. С. 33.

¹⁴⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, декабрь. №12. С. 38.

¹⁵⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, март. №3. С. 41.

у Франко-пруській війні (полковник Ла Барт командував 6-м лінійним полком 1-ї піхотної дивізії IV Армійського корпусу армії Французької імперії). На батьківщині він завів родину із представницею старовинного українського старшинського та дворянського роду Маріанною Василівною Тарновською, від якої народилося троє дітей. Із переїздом до Російської імперії в 1875 році сім'я де Ла Барт поселилася спочатку в родовому маєтку Тарновських на Лебединщині, а наступного року — в Охтирці, де Георгій Петрович влаштувався працювати вчителем французької мови в місцевій чоловічій прогімназії. Через два роки Лабарти переїхали до Сум, де глава сімейства почав вчителювати за наймом, водночас, і в СОГ і в жіночій гімназії, де замінив звільненого перед цим свого співвітчизника Шарля Барбе. В якості викладача граф мав, висловлюючись сучасною мовою, значне «горлове навантаження». Лише в Олександрівській гімназії він вчитав 662 години за 1886 рік. Трохи меншим було навантаження в СЖГ. У 1884 р. граф вимушений був залишити роботу в жіночій гімназії, а ще через три роки — звільнитися й з чоловічої гімназії і загалом разом із родиною виїхати до Петербургу. Прикметно, що за весь термін роботи в Сумах він перебував у становищі «исправляющего должность учителя французского языка», так і не діставши звання вчителя¹⁵¹.

За рік до переїзду Лабарта до Сум у СЖГ працевлаштувалися дружина пруського підданого Марія Августівна Анжело, яка приступила до викладання французької мови, а також інспектор Сумської лютеранської школи Роман Горн, узятий на посаду учителя німецької мови¹⁵². Отже навіть в од-

---

¹⁵¹ Кудинов Д. Сумчане графского достоинства: от белой лилии к двуглавному орлу, от шпаги — к острому перу. *Ваш шанс*. 2021. №15. С. 226–236; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, июль. №7. С. 14; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1878, август. №8. С. 15; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, май. №5. С. 47.

¹⁵² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1877, апрель. №4. С. 22; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1877, декабрь. №12. С. 47.

ному навчальному закладі формувався своєрідний осередок європейської діаспори.

Деяке уявлення про якісний підбір учительського персоналу відносно 1910-х років можемо отримати завдяки спогадам П. В. Ляхова. З особливою теплотою він відгукувався про свого попередника, учителя історії Федора Гораїна (викладав історію та географію в СЖГ протягом 1905–1912 рр.), відмітивши глибокі знання та методичну грамотність педагога, вміння прищепити вихованкам любов до предмету (за словами учениці Ольги Коровкіної, яку цитує мемуарист, «це був чудовий учитель і добра людина», котра «дуже любила свій предмет, тому що розповідала завжди захопливо, залучаючи обов'язково додатковий матеріал»). Позитивні характеристики надані автором і класним наглядчакам, зокрема, А. Д. Праведніковій («чудова людина і чудова вихователька молоді», яка вміла «об'єднати клас, дати йому потрібний напрям»), стати для своїх учениць «старшим товаришем і другом», на що діти відповідали їй любов'ю та шаную). Про цього педагога маємо й інші дані, що доповнюють її професійний портрет. Анна Дмитрівна Праведнікова (Нікулинцева), яка мала звання домашньої вчительки, в СЖГ працювала від 1906 р. (переведена з місця в. о. наглядчачки на посаду наглядчачки лише в червні 1908 р.). За спогадами її колишньої вихованки М. С. Косенко, яка жила в неї під час навчання в гімназії, педагогиня дружила з сумською поміщицею Наталією Лінтварьовою (не зважаючи на значну різницю у віці між ними), яка, в свою чергу, була дружна з родиною Чехових. Останні, як відомо, тривалий час жили на дачі в Лінтварьових на Луці. Наталія Михайлівна, коли навідувала Анну Дмитрівну в гімназії, нерідко дарувала книги в бібліотеку навчального закладу (можливо це було пов'язане з тим, що її чоловік був членом попечительної ради СЖГ). Праведнікова після революційних подій 1917–1920 рр. залишилася в Сумах

і померла, за даними Косенко, під час Німецько-радянської війни¹⁵³.

Утім, гарні відгуки П. В. Ляхова стосувалися далеко не всіх. Так, мемуарист делікатно уникнув згадки імен тих своїх колег, імідж яких був далеким від педагогічного ідеалу: «одна з моїх учениць писала мені, що й нині, після майже 60 років, вона іноді просинається, смикаючись від страшного сну: їй сниться, що її викликає до дошки вчитель, кпин якого, хоча й вельми тонких, боявся весь клас»¹⁵⁴.

Заслуженою любов'ю учнів середніх закладів м. Суми, у т. ч. і жіночої гімназії, користувався викладач історії та географії, кандидат наук, випускник історико-філологічного факультету Імператорського Харківського університету Іван Васильович Кривенко. Не вдаючись у деталі методики викладання, автор кореспонденції «Южного края» назвав І. В. Кривенка «чесним трудівником» і «незвичайною людиною», яка послугоувалася «міцною любов'ю товаришів і учнів». Він відзначався «широкими знаннями та серцевою добротою», умів зацікавити вихованців своїм предметом. Про тепле ставлення до нього з боку колег і учнів свідчив той факт, що вони по його смерті (покійний пішов засвіти, не залишився ані спадку, ані спадкоємців) зібрали кошти на облаштування його могили та встановлення чавунного хреста, а панахида по ньому й через роки від труни збирала багатьох його колишніх вихованців¹⁵⁵.

Окрему групу педагогів складали вчителі гімнастики, співу, танців і рукоділля (у СЖГ установилося правило призначати на посаду вчителя танців і гімнастики одну й ту саму

---

¹⁵³ Спогади Марії Сергіївни Косенко, записані Л. М. Євдокимчик у жовтні 1981 р.: рукопис. Арк. 2; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, декабрь. №12. С. 52; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, июль. №7. С. 43.

¹⁵⁴ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 37.

¹⁵⁵ Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1897, 9 июня. С. 3.

особу; зокрема, її займали в 1880-ті роки Грунська, у 1880 р. в гімназії на посаду викладача гімнастики та танців була прийнята випускниця Київського інституту благородних дівчат Ганна Кітицина, у 1890-ті — Варвара Дегай, у 1900-ті — Ольга Ковтунович, Єлизавета Крутчевська й випускниця Московського Миколаївського жіночого училища Олександра Геттлер; у 1909 р. учителем танців став викладач СКК Станіслав Лисецький). Вони отримували меншу аніж їхні колеги зарплату, навіть якщо й мали педагогічну освіту, а по досягненню літнього віку не могли претендувати на призначення пенсії з казни. Натомість у 1902 р. учительки рукоділля були прирівняні до вчителів «наукових» дисциплін. Тож вони почали володіти й всіма правами «предметників». Проте, спочатку це не відбилося на розмірі їхньої зарплати. Наприклад, надбавка до зарплати учителів рукоділля передбачалася меншою, ніж у класних наставниць — 60 руб. за п'ятиріччя служби. З іншими викладачами їх поєднувало право входити до складу педагогічної ради (на відміну від учителів співу, музики й танців). Лише у 1907 р. окружне начальство розпорядилося вирівняти оплату праці викладачок рукоділля із учителями загальноосвітніх предметів. Утім, приклад виплат зарплат у СЖГ засвідчив відсутність достатніх коштів на реалізацію цього наказу. Нарешті, учителі співу допускалися до засідань педради тільки з правом дорадчого голосу і лише стосовно питань, пов'язаних із предметом, який вони вели¹⁵⁶.

¹⁵⁶ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 5. 10 арк.; Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 44; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева,

Перед названими категоріями педагогів висувалися певні професійні вимоги. Зокрема, до претенденток на звання викладачки рукоділля вимагалось пройти спеціальні випробування — усні, письмові та практичні (знання професійної гігієни, бухгалтерії, читання та створення креслень, перевірка знань з методики проведення занять рукоділля, практичних умінь в'язати, шити руками та машинкою, кроєння-шиття дитячого чи дорослого одягу та білизни, вишивання та мітка білою гладдю, шовком, макраме, фріволіте тощо)¹⁵⁷.

У попередньому розділі приділено увагу матеріальній винагороді педагогів. У цій частині книги буде доречним нагадати й про суспільне заохочення. Керівники й учителі закладу, які відзначалися педагогічним хистом і результативністю своєї роботи, вшановувалися на державному рівні. Так, у 1908 р. золотою медаллю «За усердие» для носіння на шиї на Андріївській стрічці були нагороджені О. М. Штрик і класна наглядачка Лідія Ключнікова, яка мала двадцятирічний стаж роботи в гімназії¹⁵⁸. У 1915 р. орденом св. Анни III ступеню був нагороджений викладач Євген Семейкін, а св. Станіслава III ступеню — Євген Кінашевський¹⁵⁹. У цілому ж, нагородження штатних викладачів СЖГ було явищем рідким у порівнянні із їхніми колегами з Олександрівської гімназії.

Особливе місце в гімназії посідав лікар, штатна одиниця якого «без жалування, з правами, присвоєних лікарям, які перебувають при чоловічих гімназіях і повітових училищах»

1912. С. 88; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1901, октябрь. №10. С. 630–631; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, январь. №1. С. 32; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, ноябрь. №11. С. 43.

¹⁵⁷ Прибавление к №9 Цирюляра по Харьковскому учебному округу, сентябрь 1906 года. С. 1–6; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, март. №3. С. 2–8; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, сентябрь. №9. С. 16–18.

¹⁵⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, октябрь. №10. С. 42; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, март. №3. С. 4.

¹⁵⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, март. №3. С. 7, 9.

впроваджувалася в жіночих гімназіях від 1871 року. Від середини 1870-х років й до 1906 року гімназійним лікарем працював Павло Павлович Фрей. Ще 1883 року МНП дозволило цю посаду займати лікарям-жінкам з дозволу Міністерства внутрішніх справ. Утім, жінка в СЖГ обійняла цю посаду лише 1907 року, коли на неї було призначено Олександрю Пилипівну Одарченко. Відповідно до інструкції 1905 р., на гімназійних медиків покладалися обов'язки здійснення лікарської (лікування учнів та персоналу закладу, медогляд учнів не менш як двічі на рік, протиепідемічні заходи) та санітарної (профілактика захворювань вихованців, сприяння відтворення здорових матеріально-побутових умов навчання, санітарний огляд території та приміщень, у т. ч. новобудов для ЗСО) діяльності. Медики вводилися до складу педрад з правом голосу з питань охорони здоров'я вихованців, реєстрували хвороби та смерті серед учнів, готували щорічні звіти про санітарний стан навчальних закладів. Нарешті, коли в 1906 р. у навчальний процес ЗСО було впроваджено вивчення гігієни, як правило, години з цього предмету надавалися саме гімназійним лікарям. Зокрема, в 1910-ті роки цей предмет в СЖГ як раз і викладала О. П. Одарченко¹⁶⁰.

Судячи зі спогадів П. В. Ляхова, в гімназії в 1910-ті роки панувала досить комфортна робоча атмосфера. Серед колег цінувалися професіоналізм, творчість і кмітливість. Взаємовідносини між ними будувалися на шанобливій основі, що було чіткою ознакою здорової психологічної атмосфери. Педагоги не лише надавали методичну допомогу одне одному, але й разом із ученицями організовували позаурочні заходи — музичні й літературні вечори, а також «читання з показом

¹⁶⁰ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 10–11; Циркуляр о по Харьковскому учебному округу. 1905, сентябрь. №9. С. 46–49; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, сентябрь. №9. С. 20–21; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, ноябрь. №11. С. 46.

туманних картин за допомогою “чудового ліхтаря”¹⁶¹. Наприклад, 28 жовтня 1912 р. в гімназії відбулося «літературно-музичне відділення річного акту» — концерт, що складався з семи номерів і був присвячений сторіччю Вітчизняної війни. Завершив захід хор гімназії під керівництвом учителя співу В. М. Посельського з «Кантатою XII року» О. Д. Кастальського¹⁶². Вочевидь, творчий дух колишньої гімназії передався й її наступниці — Сумській радянській школі №2. Вельми приязні спогади про свої учнівські 1920-ті роки в ній залишила донька першого директора Сумського художнього музею Оксана Ніканорівна Онацька¹⁶³.

Серйозною справою адміністрації школи був ретельний підбір педагогічних кадрів. В останній третині XIX ст. перевага в найманні педагогічних працівників надавалася предметникам-чоловікам. У міру того як зростала кількість жінок із вищою освітою та вирівнювалися їхні права з викладачами чоловічої статі збільшувалася й кількість учительок. Змінювалася й вимогливість до рівню освіти педагогів. На початку XX ст. більшість із них мали вищу освіту — університетську або вищих жіночих курсів. Перше десятиліття існування гімназії відзначалося доволі високою плинністю кадрів, що можна пояснити як складнощами становлення молодого навчального закладу, вірогідно, невиваженими кадровими рішеннями його адміністрації на початковій стадії функціонування гімназії, а також широкими можливостями для працевлаштування в умовах бурхливого розростання ЗСО у Харківській губернії та суміжних із нею областей. У такому випадку, викладач міг обрати для себе більш престижне місце роботи в

¹⁶¹ Кудинов Д. «Душа учителя должна всегда оставаться молодой»: из воспоминаний педагога Павла Ляхова о работе в Сумской I-й женской гимназии. *Ваш шанс*. 2016. №13. С. 16а.

¹⁶² ПАТ. Програма літературно-музыкального отделения годового акта Сумской первой женской гимназии 28 октября 1912 г. 1 л.

¹⁶³ ДАСО. Ф. Р-7802. Оп. 1. Спр. 478. Арк. 5.

іншому місті. До 1878 року Суми не мали залізницю й виглядали доволі непривабливим провінційним містечком. По мірі розростання повітового центру та зміни його соціально-культурного обличчя зміцнювалося й бажання випускників університетів залишитися жити в ньому. У тому числі, це стосувалося іноземців, які складали відчутний відсоток педагогів гімназії й забезпечували якісну підготовку учениць зі знання «нових мов». Частиною колективу СЖГ були й лікарі. Довгий час питання охорони здоров'я вихованок перебували в руках медиків Павла Фрея та Олександри Одарченко. У цілому, в СЖГ склався доволі дружній та продуктивний колектив педагогічних працівників, як можна виснувати з доступних джерел. Відсутні відомості про які-небудь суттєві конфлікти чи негативну оцінку освітньої діяльності гімназії.

3.3. Кількість та соціальний склад гімназисток.

Варте нашої уваги й питання про учнівське середовище школи — якими були кількість, етноконфесійний і соціальний склад гімназисток. За період свого існування гімназія атестувала, за моїми підрахунками, понад 1500 вихованок. До появи Сумської II жіночої гімназії в 1903 році відбувалося постійне зростання чисельності учениць, не зважаючи на відставання розвитку початкової жіночої освіти. Так, станом на 1888 р. у Сумах діяли п'ять чоловічих училищ і лише одне жіноче, розраховане на 120 учениць — фактор, що, безумовно, стримував і розвиток жіночої середньої освіти серед демократичних верств населення¹⁶⁴.

У 1903–1914 рр. штат учениць не був стабільним і коливався то в бік зменшення, то збільшення. З початком Першої світової війни, коли в Суми потягнувся потік біженців із західних регіонів імперії, кількість гімназисток знов суттєво

¹⁶⁴ Корреспонденции. Сумы. *Харьковские губернские ведомости*. 1888, 17 марта. С. 2.

перевищила норму («комплект учасників переполнен»). За окремими роками динаміка чисельності гімназисток представлена наступним чином: у 1878/79 н. р. в гімназії навчалося 199 дівчат, в 1880/81 н. р. — 230; в 1891/92 н. р. — 267, в 1896/97 н. р. — 342, в 1902/03 н. р. — 419, в 1903/04 н. р. — 404, в 1905/06 н. р. — 411, в 1910/11 н. р. — 374, в 1917 р. — 421 учениця¹⁶⁵.

Різке зростання чисельності учениць гімназії на зламі ХІХ–ХХ ст. було пов'язане з намаганням попечительної та педагогічної рад задовольнити зростання попиту на середню освіту. Утім, навіть із перебільшенням максимально можливої кількості учениць у класах СЖГ вимушена була відмовляти майже кожній другій кандидатці на місце. Зокрема, у 1903 р. із 86 дівчат, які склали вступні іспити, були прийняті до гімназії лише 40. При цьому більшість абітурієнток мали позитивні результати з випробувань¹⁶⁶.

Різниця в кількості учениць по навчальних роках також визначалася міністерськими обмеженнями комплектувати класи не більше як 40 особами (від 1907 р.), кількістю прийнятих до школи дівчат, залишених на другий рік, відрахованих або знов прийнятих. Наприклад, на початку 1910/11 н. р. у гімназії навчалося 374 учениці, з яких протягом року вибуло 16 і знов було прийнято 21 вихованку. З 379 дівчат до кінця

¹⁶⁵ ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 95. Арк. 62; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 34; ДАХО. Ф.304. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 17; ДАХО. Ф.304. Оп. 1. Спр. 115. Арк. 17; Журнали очередного Сумского уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1892 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1893. С. 315; Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 13, 14, 15, 16 и 17 сентября 1898 года: С прил. Сумы: Типо-литограф. К. М. Пашкова, 1899. С. 188; Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября 2–4-го октября 1911 года: С прил. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. С. 253–254; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1915, 27 августа. С. 4; Сапухіна Л. Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: Б. в., 2000. С. 11.

¹⁶⁶ Первое десятилетие существования Сумской 2-й женской гимназии. 24-ое октября 1903 г. — 24-го октября 1913 г. Сумы: Электротпечатня А. Е. Чернорывченко, 1913. С. 4–5; Сумы. *Харьковский листок*. 1903, 26 сентября. С. 4.

навчального року в наступні класи було переведено 311 вихованок, випускницями VIII класу стали 29 учениць і було залишене «на повторительный курс» 39 осіб. Останній факт вплинув на збільшення штату учениць на новий 1911/12 н. р., в який гімназія вступила вже з 384 вихованками¹⁶⁷. Отже, навіть у період існування Сумської II жіночої гімназії СЖГ була укомплектована на 24 учениці понад норми. Тому окремі класи, у супереччя правилам, виявлялися надто переповненими. Наприклад, III клас в 1906/07 н. р. мав у своєму складі 54 учениці¹⁶⁸. Коли кількість учениць у класах через вибування гімназисток опинялася менше норми, оголошувалися вакансії. Так, на 1913/14 н. р. подібні відкривалися для I, III, IV, VII і VIII класів. Відповідно, у них тоді було набрано 2, 5, 2, 3, 11 учениць. Водночас не були задоволені заяви п'яти дівчат до вступу у підготовчий клас, та шести — у перший¹⁶⁹.

Як зазначалося вище, особливо значний притік учениць спостерігався в роки Великої війни. У цій ситуації міністр народної освіти П. М. Ігнат'єв дозволив приймати дітей із західних регіонів до закладів середньої освіти на умовах «понад комплекту», а також із правом шкіл відкривати паралельні класи та впроваджувати дві зміни для організації занять¹⁷⁰. За далеко неповними даними, в 1915 р. лише у III клас до СЖГ перевелися Єгорова Тетяна з Білостоку, Леваневська Тетяна з Ярославля,

¹⁶⁷ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 34; Журнали Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября 2–4-го октября 1911 года: С прил. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. С. 253–254; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 189.

¹⁶⁸ СОКМ. КН-17077. ПИ-954: Відомість про успіхи учениць III класу Сумської жіночої гімназії в 1906/07 н. р. 1 арк.

¹⁶⁹ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 26 июля. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 17 августа. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913., 20 сентября. С. 2.

¹⁷⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, сентябрь. №9. С. 5.

Пліткіна Зоя і Шутко Анастасія з Полоцку, Сачок Віра з Варшави¹⁷¹. 25 серпня 1915 р. училищна комісія з влаштування дітей біженців у відповідь на відмову жіночих гімназій надалі приймати учениць із західних губерній постановила організувати групові заняття для дівчат, яких не прийняли у навчальні заклади, запросивши для цього приїжджих учителів. А в наступному році «через подальший приплив учнів у сумські жіночі гімназії, завдяки чому велика кількість бажаючих поступити в гімназії залишалася поза стін навчального закладу» була відкрита приватна Сумська жіноча гімназія Н. Г. Кудрявцевої. Однак, навіть такий крок мало позначився на притоку учениць — протягом 1917 року в гімназію було подано 630 заяв щодо прийому, про допуск до складання іспитів або про атестацію за курс того чи іншого класу¹⁷². У 1916 р. у СЖГ були відкриті паралельні класи. Оскільки штатних викладачів для ведення в них занять бракувало, то до викладання були тимчасово допущені викладачки Сумської II жіночої гімназії — Аделаїда Роше (німецька мова), Марія Голубицька-Корсак (історія та російська мова)¹⁷³. Разом із тим у період 1914–1919 рр. спостерігалася висока плинність учениць. Зокрема, у 1915/16 н. р. тільки із VII класу вибуло 13 дівчат. При цьому клас поповнився новими ученицями, в результаті чого до кінця навчального року в ньому нараховувалося 43 вихованки¹⁷⁴. Вочевидь, на цей факт вплинули не лише «традиційні» причини, — незадовільна поведінка та невивплата внеску за навчання, — але й зміна проживання сімей учениць.

Попри названі процеси комплектування учнівським контингентом гімназії, навіть після 1914 р. його основну склада-

¹⁷¹ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2–54.

¹⁷² ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 82; ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 2–54; ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 6. 82 арк.; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 34; Журнали Сумського уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября 2–4-го октября 1911 года: С прил. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. С. 253–254.

¹⁷³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1916, декабрь. №12. С. 95.

¹⁷⁴ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–4.

ли дівчата, які поступили в СЖГ з першого класу. Вступити до нього мали право претендентки у віці від 9 до 12 років. Проте, як виключення педагогічній раді дозволялося «допускати в цьому відношенні відступи з поважних причин»¹⁷⁵.

Складність вступних екзаменів відбилася на підвищенні ролі догімназійного курсу, до засвоєння якого допускалися навіть семирічні діти (це стало можливим після того, як було відкрите молодше відділення підготовчого класу). Наприклад, із 52 учениць VI класу 1918/19 н. р. 30 поступили в свій час в гімназію саме після навчання у догімназійному відділенні гімназії. В 1913 г. у підготовчий клас було прийнято 47 дівчат: 35 — у молодше, а 10 — у старше відділення. Рекордна кількість заяв про вступ до нього було подане в 1917 р. — 133, із них у молодше відділення — 35. Подібне явище можна пояснити тим, що педагогічній та попечительній радам гімназії надавалося право обопільного вирішення питання щодо прийняття учениць підготовчого класу поза конкурсом, що, вочевидь, і робилося в СЖГ. При цьому її керівництво керувалося відсутністю як таких правил прийняття до першого класу учнів підготовчого відділення у жіночих гімназіях і рекомендацією МНП визначати умови вступу на рівні угоди попечительної та педагогічної рад¹⁷⁶.

Час від часу уряд надавав певні преференції особам, які вступали до гімназії. Наприклад, у 1905 р. Микола II розпоря-

¹⁷⁵ Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 53.

¹⁷⁶ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 2. 55 арк.; ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 6. 82 арк.; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 17 августа. С. 3; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, ноябрь. №11. С. 87; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, июнь. №6. С. 23; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, июль. №7. С. 16–17.

дився приймати дітей фронтовиків до ЗСО поза конкурсом¹⁷⁷. У 1908 р. попечительна рада гімназії добилася переваг для дітлахів Сумського повіту при вступі до СЖГ на умовах «поза конкурсом з іногородніми після витримування лише вступного іспиту»¹⁷⁸. Тим не менш, це правило геть не закривало двері перед кандидатками з інших регіонів, особливо під час Великої війни. У 1917 р. перевелися чи поступили в VIII клас гімназії дівчата, які мали атестати і свідоцтва про закінчення Лебединської, Коротояцької, Миропільської, Охтирської, Білопільської, Рильської, Роменської, Суджанської, Уральської військової гімназій, а також приватних жіночих гімназій Григорцевич у Харкові та Ковригіної в Одесі¹⁷⁹. У 1918 р. ученицями VIII класу стали також випускниці Ялтинської жіночої гімназії¹⁸⁰.

Разом із поданням заяви та складанням іспитів кандидатки надавали свідоцтва про наявність щеплення від віспи та про загальний стан здоров'я. Так, у 1911 р. подібний документ був виданий 10-річній Вірі Смирновій, донці секретаря СКК від лікаря тієї ж установи А. Л. Вейднера із запевненням у тому, що «в неї є на лівому верхньому плечі явні знаки від щеплення запобіжної віспи, і в тому, що здоров'я її, так само як і тілобудова, не становлять перешкод до вступу її в ... навчальний заклад»¹⁸¹. Прийнятим до установи дівчатам видавали учнівські квитки — картки з указівкою в якому класі навчається гімназистка, датою видання, підписами начальниці та класної наглядачки.

¹⁷⁷ Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 258.

¹⁷⁸ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября — 4 октября 1909 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. С. 152–153. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, май. №5. С. 21.

¹⁷⁹ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Д. 6. Арк. 46–78.

¹⁸⁰ ДАСО. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

¹⁸¹ ПАТ. Свидетельство Веры Смирновой, 1911. 1 л.

Незважаючи на те, що за «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» жіночі ЗСО визначалися як «за суттю заклади, призначені для учениць, які приходять, усіх станів і віросповідань», в реальності ситуація було далекою до соціальної й національної егалітарності. Найкарикатурнішим у цьому відношенні слугував циркуляр «Про скорочення гімназійної освіти» («о кухаркиных детях») 1887 р., а також міністерське розпорядження «Про заходи щодо покращення складу учнів гімназій і прогімназій та про збільшення оплати за навчання в цих навчальних закладах», що закривали двері до них перед дітьми з нижчих верств населення. Відтепер на батьків претендентів на місце в гімназії адміністрація покладала зобов'язання збирати «довідки про умови їхнього матеріального та сімейного побуту, про те, як вони здійснювали та провадять виховання своїх дітей». Тих же дітей із соціальних низів, які вже навчалися в ЗСО і які, за позицією міністерства, «унаслідок домашніх обставин своїх батьків» вчиняють згубний вплив на товаришів, рекомендувалося звільняти. До прохання про прийом до середнього навчального закладу додавалося посвідчення про звання: послужні списки батьків, посвідчення про дворянство, а для податних станів — «копія посвідчення виду, за яким живуть батьки»¹⁸². І хоча в наступні роки, багато в чому не без участі земства та громадськості, докладалися значні зусилля, спря-

¹⁸² Ганелин Ш. И. Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. М.: Учпедгиз, 1954. С. 90; Елисеев В. Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (С приложением последних дополнений и разъяснений Министерства народного просвещения) / Издание 8-е (исправленное и дополненное). Одесса: Родное слово, 1910. С. 4; Положение о мужских и женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения с циркулярными разъяснениями Министерства народного просвещения / Сост. М. Ошанин. Ростов: тип. А. Х. Опель, 1906. С. 34; Тяг В. В. Политический реванш верхов в пореформенной России (Монархический радикализм во внутренней политике 80–90-х гг. XIX в.). М.: Экслибрис-Пресс, 2004. С. 57; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, август. №8. С. 14–16.

мовані на допомогу «недостаточним» ученицям, контингент гімназії в цілому представляли вихідці із вищого та середнього класів. П. В. Ляхов уточнював, що його учениці в основному були дітьми «заможних чи багатих батьків», а також «батьків різних інтелігентних професій, як-от: лікарів, адвокатів, учителів, а також осіб духовного звання», службовців цукрових заводів. А «що стосується дітей робітників і селян, то вони були, як виключення, в одиничних випадках»¹⁸³. Навіть в останні роки існування гімназії, що припали на революційне лихоліття, доля представниць старих привілейованих станів залишалася досить суттєвою. Наприклад, із 52 шестикласниць 1918/19 н. р. сім дівчат були дворянками за походженням, дві вихованки — доньками обер-офіцерів, ще дві — почесних громадян, стільки ж — чиновників, по одній — купця та священника. І це без урахування реального соціального положення решти дітлахів, які хоча й належали до колишніх низів, але в матеріальному відношенні могли цілком відноситися до підприємницького класу¹⁸⁴.

Батьків демократичних верств населення відлякувала не тільки вартість навчання. «Окрім плати за право навчання, — правильно указував П. В. Ляхов, — потрібна була форма, підручники, пристойний верхній одяг, взуття, калоші; іногороднім учням потрібно було відшукати квартиру зі столом, що виходило дорого»¹⁸⁵. Наприклад, наприкінці 1890-х років «за три маленькі кімнатки, низькі та запилені, з піччю, влаштування якої можна схарактеризувати народною загадкою “мать толста, дочь красна, сын храбер, на небо ушел”, слід [було] сплатити 15–20 руб. в місяць». Наймання лише однієї кімнати повинно було становити не

¹⁸³ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 15–16.

¹⁸⁴ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 2. 55 арк.

¹⁸⁵ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 16.

менше 5 руб. До того ж висока вартість найманої кімнати не гарантувала нормальних для домашнього навчання умов. Тому час від часу порушувалося питання про влаштування гуртожитку для вихованок. Нарешті, воно було вирішене в 1904 р., коли родина Харитоненків погодилася фінансувати його, що вимагало від неї щорічно вносити на цю потребу по 1200 руб. Загалом, за приблизними підрахунками, середня вартість доволі скромного утримання однієї учениці в Сумах до 1914 р. складала мінімум 350 руб., що було недосяжною сумою, наприклад, для кваліфікованих робітників, чий дохід становив 17–20 руб. місячного заробітку. На згадку заслуженої вчительки школи УРСР Н. Добровольської, ця сума для місцевих учениць виходила меншою — 100 руб.¹⁸⁶

Ситуація з утриманням учениць погіршилася в період Великої війни та подальшого громадянського розбрату. За наймання житла батькам приходилося в середньому витрачати 200–250 руб. на місяць, а також виділяти значні кошти на харчі. Лише у жовтні 1917 р. ціни на всі продукти харчування «підстрибнули» на 40%. Зміни цін у Сумах виглядають суттєвіше в порівнянні з довоєнним часом. Від 1913 р. до літа 1918 р. вартість фунта чорного хліба зросла з 4 коп. до 3 руб., сала — з 20–24 коп. до 8–9 руб., десятка яєць — з 25 коп. до 4 руб., пуда житнього борошна — з 90 коп. до 60 руб., а пшеничного — з 1 руб. 15 коп. до 75 руб. Наприкінці жовтня 1918 р. масло подорожчало до 22 руб. за фунт¹⁸⁷. Тож утримання учениці ставало нерідко нездоланною справою для осіб, що мали заробіток менше 60–70 руб. на місяць у довоєн-

¹⁸⁶ Добровольська Н. Радісні зміни. *Ленінська правда*. 1957, 14 вересня. С. 3; Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1897, 30 марта. С. 3; Сумы. *Харьковский листок*. 1903, 20 декабря. С. 4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, июнь. №6. С. 59.

¹⁸⁷ Местная жизнь. *Луч*. 1918, 3 августа. С. 3; Местная жизнь. *Луч*. 1918, 25 октября. С. 4.

ний час, а у випадку потреби навчати не одну дитину і поготив. Звісно, навчання дитини в гімназії у воєнний час потребувало заробітку глави сім'ї в кілька сотень рублів. Утім, усе ж таки було б неправильним категорично стверджувати, що в гімназії могли вчитися виключно діти багатіїв, як наголошувалося вже в радянську епоху¹⁸⁸.

До 1917 року, окрім соціальних утисків, існували й обмеження щодо національності при прийомі до навчальних закладів. За постановою МНП від 15 липня 1884 р. були звужені права євреїв щодо вступу на загальних засадах до ЗСО, окрім місцевостей, де «проживання їхніх батьків дозволено». Відтепер, за рисою осілості, куди потрапляли і Суми, претенденти на місце в гімназії повинні були надавати дирекції посвідчення, видані в поліції, про дозвіл їхнім батькам жити в даному населеному пункті. При цьому прийом єврейських дітей до середніх шкіл від 1887/88 н. р. обмежувався за рисою осілості 5% контингенту учнів. Нарешті, гімназістам юдейського походження заборонялося давати приватні репетиторські уроки християнським дітям¹⁸⁹. Тим не менш, уряд повністю не закривав можливості отримання середньої освіти для єврейських дівчат, котрі не навчалися в гімназії, але натомість необмежено могли складати іспити при ЗСО в якості екстернів, принаймні, у 1910-х роках¹⁹⁰.

Попит на середню освіту, а також зміцнення підприємницького та інтелігентного прошарку населення в Сумському повіті зумовлювали зростання кількості учениць гімназії.

¹⁸⁸ Добровольська Н. Радісні зміни. *Ленінська правда*. 1957, 14 вересня. С. 3.

¹⁸⁹ ДАРФ. Ф. 102. Оп. 233. Спр. 4. Ч. 53. Арк. 37; Елисеєв В. Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (С приложением последних дополнений и разъяснений Министерства народного просвещения) / Издание 8-е (исправленное и дополненное). Одесса: Родное слово, 1910. С. 9, 11; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, август. №8. С. 13–15; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, август. №8. С. 19–21.

¹⁹⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, июнь. №6. С. 27–28.

Криза в забезпеченні охочих дівчат місцем у СЖГ наступила на зламі XIX–XX ст., коли через обмеження приміщення вона не могла приймати претенденток понад норми. Утім, відкриття другої жіночої гімназії лише ненадовго втамувала напругу. Із потоком біженців із західних губерній Росії під час Першої світової війни питання перевантаження гімназії знов загострилося. У цей час, як і раніше, гімназистки були представницями переважно відносно заможних верств суспільства, оскільки їхнє утримання дорого обходилося їхнім батькам чи опікунам. Тут справа полягала не стільки у вартості «правонавчання», скільки у загальних видатках для забезпечення дитини всім необхідним — комплектами форми, канцелярією, шкільним харчуванням, найманням приміщення для приїжджої учениці тощо.

Розділ IV. ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ ТА ПРОФОРІЄНТАЦІЯ

4.1. Навчальний процес

Нині дослідники історії освіти суголосні думці, що навчатися в пореформеній гімназії було доволі складно, навіть без вивчення давніх мов. Класична середня освіта вимагала чималих зусиль і напруги психічних та інтелектуальних сил дитини. У цьому можна перекоонатися вже зі знайомства із самою організацією навчального процесу. Навчальний рік тривав із середини серпня по першу половину червня (у VIII класі навчання могло закінчуватися місяцем раніше) і поділявся на чверті. У таблиці зазначалися дати початку занять з нового навчального року чи чверті. Урок, відповідно міністерських правил 1874 р., тривав календарний час¹⁹¹. Утім допускалися деякі часові відхилення, пов'язані з червоними днями календаря, вихідними, узгодженістю початку навчального року всіх середніх навчальних закладів міста, нарешті, через військові дії. Наприклад, у 1915 р. заняття в закладах середньої освіти для невипускних класів були завершені в середині квітня, а після літніх вакацій поновилися 19 серпня¹⁹². А в 1896 році виявилися, мабуть, найдовші канікули для учнів — з нагоди коронації останнього російського імператора заняття в ЗСО припинялися 11 травня й поновлювалися лише 1 вересня¹⁹³. Канікулярний час у середині навчального року доповнював-

---

¹⁹¹ Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 230–231; Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панащенко И. Н., 2016. С. 17.

¹⁹² ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, апрель. №4. С. 28.

¹⁹³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, январь. №1. С. 16.

ся численними християнськими, державними та місцевими храмовими святами, дні яких оголошувалися вільними від навчання. Наприклад, у 1907/08 н. р. для сумських учениць святковими виявилось 22 дні. Щоправда, вони проходили не вільно, а у відповідності з наказами керівництва: дівчата в святковій формі з'являлися в храм чи вишукувалися на Покровській площі для урочистого молебню, за чим суворо стежили класні наглядачки.

Навчальний процес у гімназії здійснювався у відповідності з «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», за яким підсумковий контроль у формі іспитів вступних, перевідних і випускних здійснювалися комісіями за призначенням педагогічної ради навчального закладу. Вступні випробування перевіряли готовність кандидаток до навчання в гімназії, перевідні слугували сходиною для переходу в наступний клас, випускні здійснювалися наприкінці завершення всього навчального курсу для гімназисток або для інших дівчат чи молодих жінок, які з певних причин не завершили повний курс навчання у середніх жіночих навчальних закладах, але прагнули мати звання «домашньої учительки» чи «домашньої наставниці»¹⁹⁴. При вступі до першого класу дівчата складали в травні вступні іспити із Закону Божого (головні молитви і оповідання про дванадцять свята), математики, (вправи на чотири арифметичні дії), російської мови («умение правильно и ясно читать по-русски»). Випускниці вищих початкових училищ могли вступити одразу в п'ятий клас гімназії, попередньо витримав екзамен з іноземних мов, а єпархіальних училищ — у сьомий після проходження іспитів з обов'язкових предметів за курс шести класів, окрім Закону Божого. Зауважмо, що вступні, перевідні

---

¹⁹⁴ Ключко О. М. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX — на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. Арк. 198.

і випускні екзамени відбувалися з математики і мов письмово (з російської мови — диктант, переказ змісту прочитаної статті та арифметики — задача у III класі; російської мови — диктант або переказ змісту прочитаної статті та арифметики — задача у IV класі; російської мови — твір або переказ змісту прочитаної статті у V класі; російської мови — твір та алгебри — задача у VI класі) й усно. У 1907 р. кандидаткам на вступному випробуванні в СЖГ пропонувалося з російської мови написати два диктанти за темами «Київ — велике місто» та «Лиса має пухнастий хвіст». Усно складалися іспити з таких предметів: Закон Божий — V–VI класи; історія — III–VI класи; географія — III клас; природнича історія — V клас; рукоділля¹⁹⁵. У 1908 р. перевідні випробування для учениць I–II класів були відмінені. Решті пропонувалося проходити як письмові, так і усні іспити¹⁹⁶. Негативні оцінки можна було перескладати по завершенню літніх канікул з дозволу педагогічної ради. Те саме правило поширювалося й на тих гімназисток, котрі пропустили іспит з причин хвороби. Випускні іспити здійснювалися з усіх обов'язкових предметів, охоплюючи більшу частину курсу дисципліни. Зокрема, екзамен з історії від 1908 р. передбачав перевірку знань з всієї російської історії, а також з періоду світової нової історії¹⁹⁷. Як правило, екзаменаційні комісії комплектувалися п'ятьма викладачами. У 1912 р. було дозволено формувати комісії й в складі трьох осіб¹⁹⁸.

¹⁹⁵ ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 54; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 230, 255, 268; Местная жизнь. Сумской вестник. 1913, 15 мая. С. 3; Местная жизнь. Сумской вестник. 1913, 26 июля. С. 3; Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панасенко И. Н., 2016. С. 10.

¹⁹⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, апрель. №4. С. 40.

¹⁹⁷ Там само. С. 43.

¹⁹⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, октябрь. №10. С. 9–10.

Навчальна програма підготовчого класу закріплювала знання, якими повинні були володіти випускники початкової школи, із Закону Божого, російської мови, арифметики, чистописання. В основних класах гімназії навчальний курс ділився на нерівні долі обов'язкових і необов'язкових предметів. До обов'язкових дисциплін курсу повної гімназії відносилися Закон Божий, російська мова (граматика з найважливішими творами літератури) — тижневі 4 уроки в I–II класах і 3 в решті; арифметика з додатком до рахівництва й засадами геометрії; географія; історія; природна історія; фізика «з додаванням свідчень, що відносяться до домашнього господарства й гігієни»; чистописання та рукоділля. Пізніше до цієї групи предметів була додана космографія (викладалася в VII класі). Перелік необов'язкових предметів складали французька та німецька мови (I–II класи — 5 уроків, III, V — 4 уроки, IV, VI — 3 уроки, VII — 2 уроки), малювання, музика, спів, «танцювание», гімнастика й педагогіка (викладалася в VII класі; 1903 року був упроваджений випускний іспит із історії педагогіки в VII класі). При цьому співом, музикою й гімнастикою дівчата займалися у вільний від основного навчання час¹⁹⁹. Не пізніше 1908 року факультативно було запроваджено й вивчення латинської мови (викладачі — Разумов і Грабовський)²⁰⁰.

¹⁹⁹ Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 31–33, 60; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 179; ПАЧ. Свидетельство об успехах и поведении ученицы старшего пригготовительного класса Сумской женской гимназии Товстолужской Зои за 1908/09 у. г. 1 л.

²⁰⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, март. №3. С 45, 57.

Прикметно, що революційні події 1917 року і наступного часу не відбилися одразу на зміні програми. Зокрема, у 1917/18 н. р. і в 1918/19 н. р. продовжував викладатися Закон Божий, а також усі необов'язкові предмети. Лише в 1918/19 н. р. в курс СЖГ було додатково введено українську мову, історію та географію (землепис) України, з розрахунку тижневого навантаження: одна година — українська мова, дві години — історія й землепис²⁰¹.

Навчальне навантаження було досить об'ємним і вимагало в оволодінні знаннями чималих вольових і мнемічних зусиль. Курс математики вивчався за її розділами — арифметика, алгебра, геометрія і «загальна математика». При цьому всі ці дисципліни викладалися за скороченою, у порівнянні з чоловічими ЗСО, програмою. Зокрема, в 1900 р. з курсу алгебри для жіночих гімназій було виключено вивчення кубічних коренів, прогресій та логарифм. Ці елементи програми були перенесені до VIII класу, де її опановували лише ті дівчата, які обрали математику в якості спеціалізації. За уточненням 1915 року, програма математики для учениць VIII класу передбачала опанування курсами прямолінійної тригонометрії, теорії поєднань і біному Ньютона, неперервних дробів, вирішення неповних рівнянь 1-го ступеню в цілих числах, а також указаних вище прогресії й логарифм²⁰². Натомість у VII класі вивчення арифметики обмежувалося повторенням вивченого в попередніх класах. Доволі узагальнено та схематично була представлена програма з предмету російської мови та літератури. Наприклад, у I класі передбачалося опанувати склад простого речення, головні та другорядні його частини, етимологію, відміну та відмінювання, виконувати практичні завдання з читання та розбирання простих речень, усного пе-

²⁰¹ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 10; ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 3–4; Местная жизнь. *Луч.* 1918, 19 сентября. С. 3.

²⁰² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, ноябрь. №11. С. 54.

реповідання, читання напам'ять віршів, здійснення викладів та диктантів²⁰³. Звісно, така недеталізована програма передбачала її доповнення тим матеріалом, який вважав давати за потрібне учитель. Відомо, що в письмових роботах із указаної дисципліни оцінювалася не лише граматики, але й стилістика. При цьому теми творчих робіт нерідко стосувалися питань моралі. Наприклад, у III класі СЖГ на початку XX ст. при написанні викладу використовувалося оповідання «Старий дід і онук», в якому мова йшла про нешанобливе ставлення до старого з боку сина та невістки, котрі годували його із «лоханки». Фіналом історії став урок, даний їм їхнім нащадком. Він змайстрував нову «лоханку» і оголосив батькам, що коли вони постаріють, то він, у свою чергу, з неї й буде їх годувати. Налякана пара покалася й почала виявляти повагу до старого²⁰⁴.

Деякі навчальні програми дореволюційної школи вражають сучасного педагога відсутністю діалектичної єдності. Зокрема, вивчення середньовічної історії (програма з історії відзначалася більшою деталізацією аніж інші предмети) в V класі гімназії передбачало оволодіння комплексом тем, здебільшого означених за життєписом монархів. За структурою мало вирізнявся від нього й курс середніх віків із всесвітньої історії. У перший місяць навчання 1915/16 н. р. теми уроків в V класі СЖГ розподілялися наступним чином: «поняття про середню історію»; «стан Римської імперії в IV столітті»; «германці, побут і мораль»; «навала гунів, варварські держави до Аттіли»; «останні дні падіння Західної Римської імперії»; «Християнська церква в епоху руйнації імперії й утворення варварських держав»; «лангобарди в Італії, папа

²⁰³ Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 232.

²⁰⁴ Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №5. С. 18 а; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, август. №8. С. 459.

Григорій I Великий»²⁰⁵. Таким чином, програма розставляла акценти на біографіях видатних особистостей, а також на ключових питаннях церковної та політичної історії. Історик Б. Сперанський з цього приводу саркастично зауважив, що вітчизняна історія перетворилася на «галерею» героїв та історію їхніх діянь²⁰⁶. А кореспондент щотижневика «Право» В. Шимкевич писав, що сучасна школа не в змозі розвинути в учнів складну концепцію світових подій XIX ст., зовсім не знайомить їх із революційними рухами. «І вихід із цього становища на ділі буває двоякий: або подібні питання повністю випадають із курсу загальноосвітньої школи, або трактується лише зовнішня сторона питання», — резюмував публіцист²⁰⁷.

Природна історія в IV класі передбачала знайомство з окремо взятими хімічними речовинами, корисними копалинами й біологічними організмами в рамках одного курсу. На уроках природної історії V класу СЖГ в 1908/09 н. р. передбачався одночасний розгляд таких тем як «М'язи. Хлорофіл», «Органи дихання. Цукор» тощо. У цілому, програма дозволяла лише оволодіти поверхневими знаннями з анатомії, ботаніки й органічної хімії. Натомість на заняттях із фізики здійснювалися досліди. Щоправда, не завжди вдало. Так, під час проведення одного з них на уроці в квітні 1904 р. відбувся вибух, в результаті якого викладач і кілька дівчат отримали опіки. На високому рівні в гімназії викладалися іноземні мови, в чому, повторимося, «повинні» були, насамперед, носії німецької чи французької мови — викладачі німецького, французького та швейцарського походження²⁰⁸.

²⁰⁵ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3–11.

²⁰⁶ Сперанский Б. «Русская история» для средней школы. *Вестник воспитания*. 1913. №9. С. 125.

²⁰⁷ Шимкевич В. Письма о народном образовании. Средняя школа. *Право*. 1906. №23. Стлб. 2057.

²⁰⁸ Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. № 6. С. 18 а; Кудинов Д. Історичні дисципліни у

Насиченою була програма курсу рукоділля (II–VII класи, 1887 р.), що викладалася в обсязі до 9 год. на тиждень і мала на меті забезпечити вміння «виготовити для себе і для родини найнеобхідніші в побуті жіночі роботи»: в’язання панчохи на двох спицях до п’ятки, прості шви (II клас); в’язання всієї панчохи, вв’язування п’ятки, шиття простих речей, штопання, англійський шов (III клас); пришивання зборок, шиття та ремонт білизни, викрійка білизни (IV клас); шиття за допомогою ручної машинки, викрійка та шиття складних речей (як-от «складні фасони жіночої сорочки та кофти») (V клас); викрійка та шиття простого плаття (VI клас); повтор курсу шостого класу (VII клас). Наприкінці навчального року відбувалися випробування з рукоділля. Наприклад, від дівчат VII класу вимагалось «скроїти заданий їм предмет, прилагодити, підготувати для шиття машинкою і виконати частину з відділки». Для учениць, які не навчалися обов’язковим предметам, пропонувалася поглиблена програма «більш витончених робіт» — в’язання гачком, вишивка по канві, матерії, вишивання гладдю тощо²⁰⁹. Від 1906 р. МНП внесла зміни в навчання рукоділлю — відтепер його вихованки вивчали саме в I–VI класах. Дещо змінилася й сама програма. Наприклад, першокласницям пропонувалось вивчити первинні шви, робити підрубку серветок, рушників, хусток, шиття простої сорочки тощо. Від шестикласниць вимагалось закроїти й пошити ліф і плаття²¹⁰. Опанування даної програми фактично забезпечувала гімназисток додатковою робітничою спеціальністю швачки.

навчальному процесі середніх шкіл Російської імперії пореформеного періоду. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: зб. наук. праць. Сер. Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 617. С. 78–79; Телеграммы. *Южный край*. 1904, 15 апреля. С. 1–2.

²⁰⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, сентябрь. №9. С. 43–51.

²¹⁰ Прибавление к №9 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, сентябрь 1906 года. С. 7–9.

Зміст курсу гігієни (1 год. на тиждень) передбачав вивчення засад бактеріології, анатомії та фізіології людини, фізичних властивостей повітря, профілактики різних захворювань, надання першої медичної допомоги, гігієни одягу, санітарних вимог до вживання води, побутових умов людини, правильного харчування, гімнастики та фізкультури, формування уявлення про природу інфекційних хвороб²¹¹.

Кожне проведене заняття ретельно фіксувалося викладачами в журналі, що містив наступні графи: урок; зміст уроку чи предмет класних занять; хто не був у класі чи запізнився й чому; зауваження викладачів та інших осіб щодо поведінки, старанності, уваги, справності учениць (писалися у вигляді вказівки параграфу); розпорядження начальства з приводу цих зауважень; підпис викладача, який дав урок; хто заміняв викладача, який був відсутній²¹².

Наскільки успішно педагоги застосовували методику навчання можемо судити лише зі спогадів П. В. Ляхова, який описав і власний досвід роботи й педагогічну працю свого попередника на посаді викладача історії Ф. Ф. Гораїна. Останній на уроках використовував історичні картини для репродукції знань учениць. Сам автор мемуарів, який уживав метод реферування М. П. Покотило (фактично — дослідницький тип методу проєктів), надавав певну свободу гімназисткам на уроках, заохочуючи їх до написання повідомлень і рефератів, котрі могли захищатися з опонентами, у т. ч. зовнішніми. Такі заняття нерідко перетворювалися на наукові колоквиуми, а із залученням викладачів музики та танців — на костюмовані історичні вечори. Звісно, ефект такого навчання, за свідоцтвом самого П. В. Ляхова, давав про себе знати, судячи з позитивного відгуку про успіхи сумських гімназисток попечителя

---

²¹¹ Прибавление к №10 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, октябрь 1906 года. 4 с.

²¹² ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1–2.

Харківського навчального округу П. О. Соколовського, який із інспекцією відвідав СЖГ. У цілому, педагогічна діяльність П. В. Ляхова спиралася на наступні дидактичні принципи: наочність, інтерактивність, організація самостійної роботи учениць, ліберальний стиль спілкування, створення оптимістичної емоційної атмосфери на уроці²¹³.

П. В. Ляхов також давав характеристику й своїм колегам-неісторикам. Зокрема, високий рівень шкільної самодіяльності він пов'язував із педагогічною творчістю вчителів музики Олени Миколаївни Дубянської («очень хорошая, серьезная, вдумчивая») і Василя Мойсейовича Посельського (музикант за класом скрипки та віолончелі, учитель співу). Про останнього спогадами ділився й колишній його учень за СКК А. Ліницький («Посельский — учитель пения, за свой громадный рост прозванный “каланча”»), який схарактеризував його як старанного і терплячого педагога, котрий мав талант відбирати півчих. Саме заслугою Посельського П. В. Ляхов вважав «організацію такого хора, що його, бува, слухаєш із насолодою». А завдяки дуету Дубянської та Посельського «музично-хорові номери на вечорах в гімназії проходили на вищому художньому рівні»²¹⁴.

Результати навчального року висвітлювалися на загальному зібранні («публічний акт»), де зачитувався звіт про стан

²¹³ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской 1-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 23, 30–31, 56–59; Кудинов Д. «Душа учителя должна всегда оставаться молодой»: из воспоминаний педагога Павла Ляхова о работе в Сумской 1-й женской гимназии. *Ваш шанс*. 2016. №13. С. 17а; Кудинов Д. В. Творчий автопортрет педагога за спогадами вчителя Сумської 1-ї жіночої гімназії П. Ляхова. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф.: у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.)* / Ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. Суми: СумДУ, 2016. Ч. 1. С. 67–68.

²¹⁴ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской 1-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 59; Сумский кадетский корпус. 1900–1950 / Сост. С. Кремер. Сан-Франциско: самиздат, 1955. С. 38.

і діяльність освітнього закладу, оголошувалися імена учениць, котрі заслужили переведення у вищі класи, видавалися атестати й свідоцтва тим, хто закінчив курс. Дівчата, котрі успішно завершили за навчальними показниками та поведінкою академічний рік, нагороджувалися подяками й книгами. До останніх додавалося відповідне посвідчення за підписами голови педагогічної ради, начальниці, заочного вчителя, викладачів і секретаря ради. Такий документ, наприклад, був виданий на публічному акті 18 листопада 1907 р. учениці III класу Марії Левитській²¹⁵.

Відсів слабких учениць і націлювання на результат гімназисток, які мали добрі здібності до навчання, забезпечував високий відсоток випускниць, нагороджених відзнаками за успішне завершення закладу. Зокрема, у 1897 р. СЖГ випустила вісім медалісток — сім із золотою й одну зі срібною нагородами. У 1902 р. — із 44 випускниць сімнадцять отримали золоті та срібні медалі (39%). У 1913 р. гімназію закінчили 15 медалісток. Нагородження медалями учениць відбувалося відповідно до §36 Статуту гімназій і прогімназій відомства МНП («відмінники з числа тих, хто закінчив курс в Гімназії, нагороджуються медалями золотими або срібними, число яких визначається кожного разу місцевою Педагогічною Радою»). Успішність у напрямі перспективи нагородження медаллю стимулювалася можливістю отримання звання домашніх наставниць медалістками відповідно до §43 «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», тоді як для звання домашньої вчительки було достатньо отримати атестат навіть із оцінками «задовільно» з дисциплін, але при цьому треба було ще й прослухати спеціальний додатковий курс²¹⁶. Золоту медаль діставали дівчата, котрі на випро-

²¹⁵ СОКМ. КН-2205. Д-3240: Удостоверение наградной книги, данное М. Левитской. 1 л.

²¹⁶ В учебных заведениях. *Сумской вестник*. 1913, 12 июня. С. 3; Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. СПб.: Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1874. Т. 46, отд. 2: 1871. Стлб. 90; Сборник постановлений

буваннях отримали усереднений бал, не менший як у $4\frac{3}{4}$, а по кожному предмету в атестаті — не менше 4 балів. Відповідно, срібну — у $4\frac{1}{2}$ бали при не менш як 4 бали за кожний предмет у атестаті. Звісно, на медаль не претендували сторонні дівчата, які допускалися до випробувань із метою отримання свідоцтва про закінчення курсу цих закладів²¹⁷.

На публічному актові також виголошувалися імена учениць, які не впоралися з навчальним навантаженням. Відповідно до міністерських циркулярів від 1902 і 1903 років, гімназистки, які мали незадовільні оцінки з понад двох предметів протягом навчального року, не допускалися до складання іспитів і залишалися на другий рік. Така ж санкція стосувалася і дівчат, які отримали принаймні одну незадовільну оцінку на перевідному екзамені й не змогли її виправити на переккзаменуванні після вакацій. За результатами 1911/12 н. р. 10,5% вихованок, які не витримали перевідні іспити, було залишено на другий рік. Тільки у II класі таких виявилось сім учениць. Відомі випадки залишення гімназисток і на третій рік навчання, як, зокрема, у казусі з ученицею III класу Клавдією Масловою, хоча ще в 1876 р. міністерське розпорядження заборонило подібну практику²¹⁸. Утім, такі прецеденти здебільшого зумовлювалися станом здоров'я, а не «нерадивістю» гімназистки, оскільки

и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 43; Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1897, 17 июня. С. 2; Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1902, 13 июня. С. 4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1881, май. №5. С. 5; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, октябрь. №10. С. 9; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, июнь. №6. С. 8.

²¹⁷ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, март. №3. С. 7; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, апрель. №4. С. 18.

²¹⁸ ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 31–32; ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 34; ПАЧ. Общие замечания об успехах и поведении ученицы Зои Товстолужской, 1914–1915. 1 л.; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1877, январь. №1. С. 24–25.

міністерський припис чітко вказував, що «учениці, які пробули два роки в одному класі та не дістали перевodu, звільняються із закладу і знов допускаються до вступних іспитів нарівні з особами домашньої освіти»²¹⁹. Не позбавлялися перевідних іспитів слабкі в навчанні учениці навіть тоді, коли інші вихованки за особливих обставин від них звільнялися, як, наприклад, у 1896 р. з нагоди коронування Миколи II²²⁰. Нарешті, у 1900 р. МНП розпорядилося виносити на розгляд педрад питання про допустимість не залучати до перевідних екзаменів дівчат, котрі мають із кожного предмету в середньому заліку не менше балу «задовільно», а з російської мови чи математики — «добре»²²¹.

Перед випускницями основного курсу гімназії, а з 1895 р. і єпархіальних жіночих училищ (останнім через невідповідність терміну навчання училища гімназії доводилося складати додаткові іспити), відкривалася можливість продовжити навчання у VIII спеціальному класі, по завершенню якого абітурієнткам надавалося звання домашніх наставниць (з числа медалісток) і учительок. Це було вельми актуальним для незабезпечених дівчат («освіта складала єдиний капітал, котрий міг їх урятувати від злиднів, і капітал цей здебільшого втілювався в педагогічну діяльність»). Спочатку вступ до педагогічного класу обмежувався контингентом, який закінчив основний курс жіночого ЗСО не більш як два роки тому. У 1912 р. дане обмеження було зняте²²². У 1915 р. міністерське розпорядження обмежувало вступ до VIII класу лише тими випускницями VII класу, які мали з предметів, обраних в якості спеціальних у додатковому класі, оцінку не менш як «добре»²²³.

²¹⁹ СОКМ. КН-22057. Д-3276: Свидетельство об успехах и поведении ученицы VI класса Сумской I-й женской гимназии Левитской Марии за 1909–1910 у. г. 1 л.

²²⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, январь. № 1. С. 16.

²²¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, май. № 5. С. 292.

²²² Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, октябрь. № 10. С. 10–11.

²²³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, июнь. № 6. С. 15.

Розглянемо окремо навчальну програму у додатковому («педагогічному») класі. Запровадження останнього було передбачене «Положенням про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» від 20 травня 1870 р., а зміст навчання регулювався навчальним планом, ухваленим 31 серпня 1874 р. По суті, восьми класи були середніми спеціальними педагогічними навчальними закладами, невіддільними від базової середньої школи. До них приймалися дівчата віком 16–22 років. Без екзаменів до навчання допускалися випускниці гімназій, а також ті хто закінчив курс інших жіночих навчальних закладів, відповідних жіночим гімназіям МНП. Випускниці педагогічних класів мали право викладати в чотирьох нижчих класах жіночих гімназій і прогімназій, в початкових школах, а також виконувати обов'язки домашніх учительок і наставниць. У VIII класі дівчата вивчали в обов'язковому порядку «головні положення про виховання, прийоми й методи викладання предметів навчального курсу жіночих гімназій», гігієну, а також спеціальні дисципліни, залежно від обраного відділення: російську і церковнослов'янську мови зі словесністю, математику (у 1895 р. її вивчення обмежувалося опануванням дисциплін арифметики й геометрії в межах основного курсу чоловічої гімназії, себто було полегшено в порівнянні з програмами чоловічих ЗСО), природну історію, географію, історію, іноземні мови (французька та німецька). Також опановувався на достатньо серйозному рівні й Закон Божий із методикою викладання цього предмету. Заняття в педагогічному класі поділялися на теоретичні та практичні. До перших відносилися лекції та самостійна робота з загальноосвітніх і спеціальних дисциплін, у т. ч. письмові завдання за вивченими раніше розділами педагогіки та дидактики. Відомо, що на заняттях з методики викладання російської мови викладач повинен був пояснювати гімназисткам різноманітні способи навчання письму та читанню, навчанню звуковому способу. Майбутні вчительки мали

ознайомитись і з формами навчання читанню та писанню за К. Ушинським, М. Корфом та І. Паульсоном.

Практичні заняття учениць передбачали виконання обов'язків виховательок у молодших класах гімназії, у відвідуванні уроків із обраного предмету та розбору занять викладачів (у першому півріччі навчання), складання конспектів. Після цього кожна гімназистка зобов'язана була дати пробні уроки (у другому півріччі) в присутності начальниці гімназії, викладача дисципліни, з якої проводилося заняття, а також гімназисток того самого відділення, до якого належала практикантка. Педагогічна практика відбувалася, як правило, у підготовчому чи в молодших класах гімназії. При цьому пробні уроки з обов'язкових предметів давалися восьмикласницями в підготовчих класах, а профільні — у молодших. За їх результатами визначався рівень педагогічної та методичної підготовки гімназистки. Також восьмикласниці доручалося вести педагогічний щоденник, записи якого заслуховувалися на засіданнях педагогічної комісії (її головою призначалася начальниця гімназії) в присутності викладача педагогіки, вихованок трьох перших класів та однокласниць по VIII класу.

У 1885 р. керівництво ХНО подбало про поглиблення вивчення педагогіки, вирівнювання її викладання в академічний бік і водночас обмежило «неморальний» зміст навчання — заборонялося його здійснювати за конспектами, що диктувалися викладачем; натомість воно повинно було орієнтуватися на підручник, «рекомендований міністерством народної просвіти; при цьому пояснення викладача повинні прямо та безпосередньо відноситися до тексту підручника, без яких-небудь додатків і ухилів у бік від цього тексту». Також зверталася увага МНП на недостатні знання учениць педагогічного класу з неспеціальних предметів, тож пропонувалося в VIII класі задавати домашні письмові роботи зі змісту рекомендованих для

читання книг із літератури, всесвітньої та російської історії, історії педагогіки для підвищення загальної ерудиції вихованок, а також набирати учениць із найвищими оцінками. Насправді, судячи з міністерських та окружних пропозицій, ситуація була віддаленою від ідеалу. Так, у 1904 р. міністр просвіти Г. Е. Зенгер звернув увагу гімназійного начальства на ретельніший підбір кандидаток до VIII класу, «аби до його складу допускалися лише вихованки зі знаннями, хоча б з кількох предметів, більш ґрунтовними, ніж ті, що оцінюються балом “три”». Уточнювалося, що обов’язковою умовою обрання спеціалізованого предмету восьмикласницею повинна бути висока бальна відповідність навчальній дисципліні за результатами засвоєння основного курсу гімназії. Натомість мова вже йшла не про відмінниць, а про тих осіб, які мають по завершенню VII класу «четвірку» із профільних предметів у додатковому класі, що вивчалися в обсязі, встановленому в чоловічих гімназіях. Нарешті, МНП зробило ще одну поступку, фактично відступивши від своїх попередніх установок (у 1896 р. вибір спеціалізації був обмежений наявністю позитивних оцінок з обраного предмету в атестаті по закінченню VII класу), дозволивши у 1905 р. вступати у VIII клас навіть із «трійками» за профільними предметами з умовою складання з них додаткових іспитів, а наприкінці того ж року загалом відмінило власну циркулярну пропозицію, яке накладало обмеження для претенденток на вступ до педагогічного класу гімназії²²⁴. Останнє

²²⁴ Клочко О. М. Організаційно-змістові аспекти підготовки домашніх вчителок в жіночих гімназіях Північного Сходу України (друга половина XIX — початок XX століття). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. Issue: 129. V (57). С. 19; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, декабрь. №12. С. 16–17; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, декабрь. №12. С. 13–14; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1901, август. №8. С. 463–464; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, февраль. №2. С. 36; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, сентябрь. №9. С. 7–9; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, декабрь. №12. С. 22; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, март. №3. С. 12–13.

диктувалося не лише «демократичними» відхиленнями, але й консервативними упередженнями стосовно обговорення різних питань виховання, статевих, включно. Особливо актуальним це було у випадках, коли педагогіку викладали дівчатам чоловіки. Наприклад, до 1887 р. учителем педагогіки в СЖГ був Аркадій Новосильцев. У 1904–1906 рр. її викладав учитель Сумського духовного училища Микола Гальковський, а від 1906 р. деякий час педагогіку й методику викладання російської мови вів фахівець із СОГ Микола Грабовський. Звісно, вказана схоластичність у предметі лише заважала засвоєнню дисципліни в творчому ключі, не розкривала інноваційних потенцій педагогічної науки.

Пізніше програма підготовки восьмикласниць зазнала корекції. Зі свідоцтва Зої Товстолужської, випускниці VIII класу за 1916/17 н. р. дізнаємося, що вона, окрім профільного предмету (географія), атестувалася також із таких дисциплін: Закон Божий, педагогіка з дидактикою та училищезнавством, початкове викладання російської мови, початкове викладання арифметики, гігієна. Від 1896 року запроваджувалося добровільне вивчення гімназистками додаткового курсу «основних знань про надання допомоги у нещасних випадках». У 1910-х роках у VIII класі СЖГ існувало п'ять відділень: російська мова і література; фізикоматематичне відділення (фізика впроваджена в якості предмету VIII класу в 1903 р.); французька мова; географія; історія. Спеціалізації відкривалися поступово. Наприклад, французьке відділення «з допущенням тимчасово до викладання означеного предмету ... слухачки спеціальних курсів французької мови й педагогіки в Женевському університеті, домашньої наставниці Катерині Котрохової» було відкрите в 1909 р., хоча ще задовго до цього окремі учениці старших класів заохочувалися до мовної практики у Франції. У кожній групі вчилася 6–10 гімназисток, які окремо від решти

учениць вивчали обрану дисципліну й методику її викладання²²⁵.

Недоліком описаної системи підготовки слугувала деяка відірваність практикантів від справжньої початкової школи, доволі ідеальні умови самої гімназії для практики, що не дозволяли «відчути» всю глибину педагогічної роботи. З метою «практичного ознайомлення учениць 8-го класу з викладанням в початкових училищах», а також адаптації молодих учительок і задля запобігання плинності кадрів у нижчій ланці освіти, у вересні 1905 г. при СЖГ за почином губернського земства й за ініціативою повітового земства була створена «зразкова школа». Її контингент становили учениці Сумського І-го женського училища. Педагогом-наставником у «зразкову школу» запросили учительку Ворожбянського земського училища М. І. Базавлук. На потреби закладу губернське земство відпускало на користь гімназії 1000 руб., але до 1907 р. виділені суми так і не були освоєні. Лише у березні 1907 р. «зразкова

---

²²⁵ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 50–52; Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября — 4 октября 1909 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. С. 104; Ключко О. М. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині ХІХ — на початку ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. Арк. 168–169; Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. Кн. 1. С. 215; Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. С. 105–108; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 212; ПАЧ. Свидетельство Зои Товстолужской, 1917. 1 л.; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, май. №5. С. 13–14; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, ноябрь. №11. С. 64.

школа» була інституційована у вигляді молодшого відділення підготовчого класу. Нарешті, в кошторисі на 1908 р. указана сума, виділена губернським земством, розписана на утримання молодшого відділення підготовчого класу, яке і стало виконувати функції «зразкової школи»²²⁶.

Незважаючи на непорозуміння з підшефною школою, досягнуті успіхи СЖГ на ниві підготовки вчительських кадрів для початкової школи дозволили повітовій земській управі в 1912 р. підняти питання й про створення на основі гімназії педагогічного інституту²²⁷. Вочевидь, далекоглядним планам земців заважала почата через два роки «германська» війна.

У цілому, навчальний процес у СЖГ відповідав загальноімперським стандартам і установкам на забезпечення засвоєння цілісної системи знань із гуманітарних, природничих і точних дисциплін, а також предметів, що розвивають естетичну, фізичну й трудову сферу особистості. Існувала доволі суттєва вимогливість до здобувачів освіти щодо якості знань, що позначилася на доволі високому відсотку дівчат яких залишали на другий рік навчання в тому ж класі чи загалом відраховували із закладу. Глибоке осягнення знань ученицями залежало від якісного підбору педагогічних кадрів, їхнього уміння творчо підходити до справи, від доброзичливої робо-

---

²²⁶ Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 27, 28, 29, 30 ноября и 2 декабря 1905 года [и чрезвычайных 4 января, 15, 16, 17 февраля, 12 апреля и 8 июля 1906 года]: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1906. С. 447–454; Журнал чрезвычайного Сумского уездного земского собрания 20 мая 1907 года: С прил. Сумы: Тип. П. Вертикова, 1907. С. 16–18, 60–69; Журналы Сумского очередного уездного земского собрания с 10 по 14 октября 1907 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1908. С. 204; Местная жизнь. *Утро*. 1907, 16 марта. С. 4; Отчет о начальном народном образовании в Сумском уезде Харьковской губернии за 1915 год. Сумы: Тип. 1-й Сумской артели, 1916. С. 12; Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 9 апреля. С. 3; Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 30 августа. С. 4.

²²⁷ Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 23–28 октября 1912 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1913. С. 20.

чої атмосфери, а також від загального розуміння викладачами важливості спільної справи, що, судячи зі спогадів П. В. Ляхова, дійсно було притаманним Сумській жіночій гімназії.

4.2. Дисципліна та виховна робота

Важлива складова життєдіяльності дореволюційної школи — її дисциплінарні вимоги. Навчальні заклади того часу неухильно дотримувалися правил для учнів, розроблених на засадах статутів для середніх навчальних закладів 1864 та 1871 років, розпоряджень МНП та імперських законів. Власне, саме вони й слугували місії державного всеосяжного контролю за життям учнів. «Не довіряючи російському педагогові й не вважаючи його достатньо здібним, гр. Толстой підпорядкував російську середню школу такому режиму, в її життя вніс таку регламентацію, який ще досі не було. На думку гр. Толстого, не школа повинна слугувати суспільству, а діти та суспільство створені для школи», — коментував лейтмотив впровадження жорстких дисциплінарних вимог у 1870-ті роки російський історик освіти С. С. Григор'єв²²⁸. Нагляд за поведінкою учнів посилювався ще більше в період керівництва МНП І. Д. Деляновим, котрий у 1882 році звернув увагу попечителів навчальних округів на потребу неухильного виконання учнями всіх розпоряджень керівництва, на особисту відповідальність очільників навчальних закладів за здійснення виховної роботи, на необхідність не послаблювати дисципліну й частіше використовувати заохочення за «правильну» поведінку, нарешті, на заохочення й педагогів, котрі ретельно виконували функції вихователів²²⁹. Дивно, але ненормальність такого становища пізніше визнавалася й наступниками міністра

²²⁸ Григор'єв С. С. Средняя школа по нашим законам: Исторический очерк. СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1900. С. 78.

²²⁹ Милько В. Управління навчальними округами Російської імперії у 1880-х рр. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. 2014. №1. С. 115–116.

часів Олександра III. Наприклад, у циркулярі міністра М. П. Боголепова в 1899 р. відзначалися «відчуження від сім'ї та бюрократичний характер середньої школи, що вносить сухий формалізм та мертвенність у живу педагогічну справу та ставить у хибні взаємовідносини викладачів і учнів»²³⁰.

Правила поведінки друкувалися в учнівських білетах із розміщенням вимог релігійного характеру на першому місці. Наприклад, ученицям жіночих гімназій наказувалося щорічно в Страсний тиждень бувати на сповіді й причащатися. Особам, які виконували цей обов'язок не під контролем освітнього начальства, зобов'язувалося надавати йому свідоцтво про говіння від свого сповідника. До певного часу учениці мали бути присутніми у гімназії на ранковій молитві²³¹. Також регламентувалася поведінка на заняттях і при зустрічі з викладачами чи очільниками закладу. «Підходячи в коридорі до вчителя з яким-небудь питанням, учениця, за діючими тоді правилами, зобов'язувалася зробити глибокий реверанс, перш ніж спитати його про що-небудь. Учитель, здебільшого, ледь кинувши їй головою, питав дівчину “з висоти свого величчя”, що їй потрібно», — зазначав П. В. Ляхов²³².

Міністерські вимоги забороняли ученицям гімназій приносити в школу «сторонні» книги, «і загалом нічого такого, що може слугувати розсіюванню уваги чи до засмученню як їх самих, так і їхніх подруг». Сюди додавалися й обмеження з боку місцевої влади. Навесні 1913 р. учням середніх навчальних закладів м. Суми на прохання їхніх адміністрацій було заборонено відвідувати міську бібліотеку. Це було спричинено тим, що остання виписувала прогресивні газети «Речь»,

²³⁰ Константинов Н. А. Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца XIX в. до февр. революции 1917 г. М.: Учпедгиз, 1956. С. 40.

²³¹ СОКМ. КН-33104. Д-6057: Билет ученицы Ахтырской женской гимназии Л. Мокренко, 1912. С. 1–2.

²³² Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 33.

«Русское слово» та «Русские ведомости», які із задоволенням читали учні. З тією ж метою наказувалося «для збереження здоров'я й задля успішності навчання... запобігати в навчальні дні розваг і веселощів, особливо у вечірній час і на шкоду часові, призначеному для сну чи підготовки уроків». Від 1883 р. учням не дозволялося здійснювати грошові збори чи робити пожертви, які не стосувалися потреб навчальних закладів (у 1901 р. було зроблене послаблення стосовно ощадних кас). Доволі суворими були обмеження й щодо додаткового заробітку учениць. За розпорядженнями і правилами МНП 1868 і 1874 років гімназисткам заборонялося без дозволу свого керівництва та відповідного свідоцтва давати приватні уроки. Не допускалася будь-яка громадська діяльність учнів, окрім тієї, яка дозволялася і контролювалася дирекцією. За правилами МНП для гімназій, прогімназій і училищ 1874 р., учні не могли «організувати між собою або із сторонніми особами будь-яких товариств або вступати в такі товариства під загрозою негайного виключення із навчального закладу». Також у 1880-х роках нові правила для середніх навчальних закладів заборонили учням відвідувати судові засідання (від 1884 р.), брати участь у дозволених законом товариствах, у публічних частуваннях і засіданнях без спеціального дозволу начальства. За порушення цих правил учнів нерідко виганяли із стін школи. Подібні рішення диктувалися консервативним курсом урядів Олександра III і Миколи II, які намагалися відгородити учнів від революційної і ліберальної пропаганди.

З тієї ж причини адміністрація суворо стежила за розвагами підопічних. Так, відвідування публічних вистав дозволялося тільки за квитками, які безпосередньо видавала начальниця закладу. За правилами відвідування театрів та інших розважальних закладів 1896 року дирекція гімназії залишала за собою право визначати ті публічні веселощі, на які можна допускати дівчат. Звісно, без супроводу дорослих вони

не могли навідуватися й у сінематограф. А в 1905 р. їм було заборонено брати участь в концертах і вечорах за межами навчальних закладів. Якщо гімназистці й пощастило потрапити на позашкільний розважальний захід, то й в такому випадку адміністрація застерігала підопічну від «надлишкових» почуттів. Наприклад, при відвідуванні театру учениці слід було вести себе скромно, гучно не плескати, не вигукувати і не вставати під час спектаклю, навіть якщо решта публіки вела себе подібним чином. Також наказувалося скромно виявляти свої почуття й при виконанні «народного гімну» (натомість дозволялося тричі вигукувати «ура» та вимагати його повторення). Більше того, місцеві правила визначали порядок відвідування публічних місць і замських прогулянок. Під час канікул учениця зобов'язувалася прикріпити відпускний білет за місцем проживання у відділку поліції чи при місцевому навчальному закладові. Відтепер вона підлягала нагляду будь-якого службовця МНП («кожній із цих осіб надається право і наказується при нагоді спостерігати поза стін навчальних закладів за учнями взагалі всіх середніх навчальних закладів ... у випадку порушення учнями правил поведінки напучувати їх або повідомляти про них їхньому начальству»). Наприклад, вони стежили за тим аби підопічні не виступали «на літніх дачних сценах». По поверненню з канікул учениці пред'являли начальниці чи класним наглядачкам білети з підписами батьків, котрі повідомляли адміністрацію про час відправлення дитини на навчання. Несвоєчасність явки учениці без поважної причини могла спричинити її відрахування з навчального закладу.

Керівництво гімназією володіло правом визначати місце проживання іногородніх учениць. При цьому побажання батьків чи вихованок не обов'язкового враховувалося (у випадку відсутності близьких родичів у місті батьки зобов'язувалися надати письмову заяву начальству гімназії

про персон, яким вони доручають піклування про свою дівчину «з додаванням письмової згоди вказаних ними осіб»), що нерідко призводило до розподілу учениць по квартирах знайомих керівників школи або до тих власників, які були відомі своєю особливою благонадійністю. Більше того, згідно «квартирних циркулярів», попечительна рада гімназії, «турбуючись про моральне й фізичне виховання» учениці, могла навіть вимагати аби гімназистка-містянка жила не в батьків, а на «благонадійній», «учнівській» квартирі. При цьому перехід до інших апартаментів протягом навчального року суворо заборонявся. Разом із тим адміністрація гімназії стежила за тим, щоб на новому місці учениця почувала себе комфортно, «у сімейній обстановці», а за можливості могла й надавати бідним ученицям-квартиранткам матеріальну допомогу. Плата власникам квартир призначалася на початку року й не могла підвищуватися. Ті квартирні хазяї, які не дотримувалися правил школи, позбавлялися права здавати житло ученицям. Класним наглядачкам доручалося відвідувати батьків чи опікунів гімназистки (подібні обходи були щотижневим обов'язком класних дам), надавати поради їм стосовно покращення побуту вихованки, обладнання її робочого місця та створення необхідних умов для навчання, спостерігати за оточенням та знайомими підопічних, предметом читання тощо. Загалом, вимагалось оточити молоду людину постійною турботою, «допомагаючи їй своїми порадами та вказівками»²³³.

²³³ Кудінов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №7. С. 18 а; Кудінов Д. В. Дисциплінарні вимоги до учнів середньої школи в пореформений період. *Інноваційні освітньо-виховні стратегії в сучасному світі: змістовний та технологічний аспект. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (17–18 листопада 2010 року, м. Суми)*. Суми: РВВ СОІППО, 2010. С. 67–68; Луценко В. П. Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX в. *Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. II*. Суми: СДПУ ім. А.С.Макаренка, 2003. С. 54; Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) /

«Без такої допомоги, — навіювало МНП, — молода людина легко може впасти в оману й навіть бути залученою особами зі злими намірами [прозорий натяк на російських революціонерів — авт.] до злочинних товариств, чому, на превеликий жаль батьків і всіх благочесних людей і на докір місцевому навчальному начальству, вже достатньо прикладів. Це залучення до злочинних товариств здебільшого трапляється повз власної волі недосвідчених юнаків: вони встають на погибельні шляхи посередництвом зловмисників, котрі не гребують жодними темними засобами для вилову легковірної молоді, залишеної без керівництва й догляду старших»²³⁴. Позакласний нагляд з боку класних дам матеріально стимулювався — на це, станом на кінець XIX ст., виділялося від 300 до 600 руб. доплат на рік із бюджету самих навчальних закладів²³⁵.

Велика проблема із забезпеченням іногородніх учениць житлом виникла під час Великої війни, коли Суми заповнилися біженцями. У 1917 р. до справи розміщення учнів ЗСО долучилися громадські організації, як-от Спілка службовців підприємств І. П. Харитоненка. Її активісти збирали відомості про приміщення, які погоджувалися здавати школярам їхні власники. За запитами як квартиронаймачі, так і господарі житла мали звертатися до головної контори «Торговельного дому І. Г. Харитоненко з сином» на

Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 283–302; СОКМ. КН-33104. Д-6057: Билет ученицы Ахтырской женской гимназии Л. Мокренко, 1912. С. 7–14; СОКМ. КН-22058. Д-3247: Щоденник учениці VI класу першої Сумської жіночої гімназії М. Левитської. 1909 р.; Суми (От нашего корреспондента). «Мудрое» распоряжение. Южный край. 1913, 19 мая. С. 4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, март. №3. С. 10–11; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, март. №3. С. 31; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, март. №3. С. 212–214; Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панащенко И. Н., 2016. С. 12.

²³⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, сентябрь. №9. С. 15.

²³⁵ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, апрель. №4. С. 19–20.

вул. Троїцька²³⁶. Вочевидь, у цей час старі правила переставали діяти й заселятися до власників квартир можна було дівчатам без колишніх упереджень.

Суворі вимоги висувались не тільки учням, але, як ми вже пересвідчилися, й їхнім батькам. Окрім описаних раніше (погодження з адміністрацією навчального закладу місця проживання дитини, подання необхідних довідок про свій добробут чи право проживання в даній місцевості, забезпечення формою та іншими матеріальними умовами навчання) батьки, за постановою МНП 1882 року, повинні були неухильно виконувати всі настанови начальства гімназій. В іншому випадку відповідальність за «недбалість» ніс учень, якого могли навіть відрахувати із навчального закладу²³⁷.

У цілому гімназистки перебували під щільною опікою педагогічного персоналу, що при певних плюсах такого становища (виключення негативних факторів виховання, своєчасність надання медичної, психологічної чи матеріальної допомоги дитині, сприяння виконанню домашнього завдання), нагадувала чимось домашній арешт у позаурочний час. Звичайно, це вельми тяжіло вже доволі дорослих дівчат, свобода дій яких опинялася під загрозою з боку, передусім, класних наглядачок. Сестри Товстолужські так описували їхню діяльність (у даному випадку — Н. А. Белокриницької): «У класної дами був обов'язок щовечора відвідувати своїх підопічних. Відвідування відбувалося не за списком, а розкидно, аби дівчата не могли здогадатися, до кого сьогодні відбудеться візит. Метою такого відвідування було, по-перше, перевірити чи дівчата у вечірній час перебувають вдома, як вони проводять час і, по-друге, перевірити, як виконане домашнє завдання». У такій ситуації навіть прогулянка зимовим

²³⁶ Областная жизнь. *Труд и воля*. 1917, 8 августа. С. 4.

²³⁷ СОКМ. КН-33104. Д-6057: Билет ученицы Ахтырской женской гимназии Л. Мокренко, 1912. С. 13.

парком на санчатах виглядала як спецоперація: сестри вдягалися простіше й окликали одна одну вигаданими іменами²³⁸.

За умов надмірного дисциплінарного тиску в поєднанні із суровими вимогами до успішності нерідкими були емоційні зриви вихованок. На жаль, гімназію не оминула хвиля суїцидів серед учнів середніх закладів освіти. У лютому 1912 р. спробу покінчити з собою здійснила учениця VIII класу Пятишкіна²³⁹.

Із дисципліною пов'язане й дотримання правил носіння шкільної форми. Формений одяг шився в чотирьох комплектах на рік (зимова повсякденна, зимова парадна, літня та гімнастична форми). Кожен навчальний заклад суворо регламентував правила шиття та носіння одягу. Зокрема, у молодших класах жіночої гімназії довжина спідниці допускалася коротка, але така, що закриває коліна. У середніх класах спідниця мала бути довшою, а в старших не повинна була доходити до самого низу на два вершки. При цьому вона повинна мала бути по колу рівна, без шлейфу, себто мати усюди в подолі однакову відстань від низу. Верхи плаття вдягався фартух із чорної вовняної матерії, що закривала плечі, зі стоячим комірцем. Зимова парадна форма виділялася білим бавовняним фартухом, котрий строчився з п'ятьма бганками і по колу мав широкий рубець в 4 см. Зборки слід було шити чотири — по дві по боках. Позаду фартух застібувався на сховані гачки й гудзики. У тон форми підбиралися туфлі, панчохи та чоботи. Туфлі й чоботи на французькому каблуку (високий зі шпилькою) не допускалися. Суворо заборонялося носити прикраси. Літня форма шилася з вовни (спідниця) та бавовняної тканини (блуза) та мала відкладний комір з тієї ж матерії. До форми додавався пасок шириною в 6 см.

²³⁸ Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панасенко И. Н., 2016. С. 13–14.

²³⁹ По телеграфу. *Южный край*. 1912, 8 февраля. С. 2.

Більшість елементів одягу в СЖГ виготовлялися з сукна «англійського фасону сурового кольору». У будні дні дівчата вдягали коричневу сукню, коричневі банти та чорні фартухи. У святкові — білі фартухи та такого ж кольору банти. Ученицям VIII класу в додаток до встановленої форми дозволялося носити кремові кофти, прикрашені подвійним рядом невеликих продільних зборок із бантовою бганкою та відкладним коміром, а також краватку й шкіряний пасок. Костюм для гімнастики складався з матроської блузи з двома рядами продільних бганок спереду й англійським рукавом на обшлягу. Штани шилися широкі за формою спідниці, гладкі в талії. Як такого спортивного взуття не існувало. Головне аби воно було більш вільним, відкритим, без каблука чи на низькому каблуку. Верхній зимовий одяг дівчат — кофта, пальто, шубка — повинен був бути скромним і таким, що не кидається в очі. Фасон дотримувався простий, гладкий і темних кольорів. У 1905 р. МНП послабило вимогливість щодо уніфікації верхнього одягу. Відтепер батьки були вільні в праві купувати потрібні пальта, шуби та інше, дотримуючись лише міністерських настанов відносно «благопристойности» одягу.

Правила також визначали зачіски гімназисток. Учениці молодших класів зобов'язувалися заплітати волосся в одну чи дві коси, зав'язуючи їх чорними або темно-коричневими стрічками. Старшокласницям дозволялося збирати волосся на потилиці й носити гребені. Учениці VIII класу дотримувалися вимоги носити круглі гребні темного кольору, а поголені дівчата після хвороби — чепчик невеликого розміру з матерії темного кольору. Ззовні на нього вдягалася хустка, взимку — в'язаний капор простого фасону.

Суворя регламентація учнівського одягу та зовнішності була продиктована, з одного боку, намаганням при-

щепити чепурність, а з іншого — зрівнянням учениць, принаймні формальним, у класі, що було необхідним для загальностанової школи²⁴⁰. Указані правила виконувалися неухильно. За порушення уніформи знижувалася оцінка з поведінки. Зокрема, учениці VI класу Зої Товстолужській у 1914/15 н. р. за другу чверть із поведінки було виставлене «добре» замість «відмінно» через носіння «неформеного капелюха»²⁴¹. Загалом, виховання учениць оцінювалося в свідощтвах успішності (табелях) за критеріями «поведінка», «увага», «старанність». А в атестаті підбивалася загальна оцінка з виховання, яка враховувала й неухильне дотримання визначених норм, у тому числі щодо носіння форми, як-от «відмінно» в атестаті випускниці СЖГ Лідії Капустянської²⁴².

Вимоги до одягу висувалися й перед жіночим персоналом гімназії. У 1900 р. МНП розпорядилося вдягати педагогиням сукні синього кольору, але без обмеження у фасоні²⁴³. Утім, вимогливість до ретельного дотримання форми була послаблена в роки РСВ, зважаючи на чинник «дорожчання життя»²⁴⁴.

Важливою складовою розвитку особистості гімназистки було релігійне виховання. Дівчата зобов'язувалися відвідувати ранкову молитву, бувати на сповіді (що особисто засвідчувалося духівником). Законовчителі з ними періодич-

²⁴⁰ Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №7. С. 18 а; 43. Кудинов Д. «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №8. С. 18 а; СОКМ. КН-22058. Д-3247: Щоденник учениці VI класу першої Сумської жіночої гімназії М. Левитської. 1909 р.; СОКМ. КН-33104. Д-6057: Билет ученицы Ахтырской женской гимназии Л. Мокренко, 1912. С. 15–23; Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панасенко И. Н., 2016. С. 10–12.

²⁴¹ ПАЧ. Свидетельство об успехах и поведении ученицы VI класса Сумской I-й женской гимназии Товстолужской Зои за 1914/15 у. г. 1 л.

²⁴² ПАГ. Атестат Лидии Петровны Капустянской, 1912. 1 л.

²⁴³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, апрель. №4. С. 236.

²⁴⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1916, январь. №1. С. 7.

но проводили душ-пастирські бесіди, організовували гімназисток на богослужіння та громадські заходи. Зокрема, 14 вересня 1913 р. у СЖГ відбулося святкування 1600-річчя надання Міланського едикту: робилися доповіді про історичне значення проголошення свободи віросповідання; відбувся молебен. Невідвідування церкви вихованкою без поважних причин могло тягнути за собою виключення з гімназії²⁴⁵.

Гімназистки залучалися до урочистостей із приводу проведення релігійних свят, до зустрічі церковних ієрархів. Наприкінці грудня 1882 р. під час відвідування м. Суми єпископ Харківський і Охтирський Амвросій (Ключарьов) зустрівся з учнями сумських середніх шкіл у приміщенні СОГ, де звернувся до них із патріотичною промовою, застерігаючи памолодь від захоплення «брехливими вченнями невизнаних керівників» (натяк на діяльність переважно молодіжної за складом «Народної волі») ²⁴⁶. 7 вересня 1913 р. до СЖГ завітав сумський вікарний єпископ Феодор (Лебедев). При зустрічі владики, а також при проводах його гімназистки співали «Εἰς πολλὰ ἔτη, δέσποτα» («благослови, владико»). Наступного дня вихованки були присутніми на святковому богослужінні у Спасо-Преображенському соборі за участі єпископа з нагоди Різдва Пресвятої Богородиці²⁴⁷.

Дівчата брали участь і в тих позашкільних заходах, що були пов'язані з державними святами. Наприклад, у день коронації та миропомазання Олександра III і імператриці Марії Федорівни (15 травня 1883 р.) гімназистки залучалися до хресної ходи від собору до Покровської церкви, молебню «за здоров'я та добробут Царського Дому», урочистостей в сті-

²⁴⁵ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 8 сентября. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 10 сентября. С. 3.

²⁴⁶ Илларионов С. Поездка преосвященного Амвросия в г. Сумы. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. №3. С. 38.

²⁴⁷ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913., 8 сентября. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913. 10 сентября. С. 3.

нах СЖГ (для цього СМД виділила закладу 100 руб.)²⁴⁸. У дні святкування трьохсотріччя дому Романових учениці брали участь у масштабній постановці патріотичної «драматичної хроніки в п'яти діях, з епілогом, у віршах» «Козьма Захар'іч Мінін-Сухорук» за О. М. Островським, створеній зусиллями учнів середніх закладів освіти, а також у влаштуванні «живих картин на історичні теми» до тієї ж самої святкової дати. 20–21 лютого 1913 р. гімназисток повели до всеношної служби та обідні в Миколаївській церкві. Зрештою, у червні того ж року імператор висловив подяку педагогічному персоналу й ученицям гімназії за «висловлення вірницьких почуттів»²⁴⁹.

За участі гімназисток відбувалися ювілейні вечори на пошану класиків російської літератури. Зокрема, наприкінці лютого 1902 р. у зв'язку із п'ятдесятиріччям смерті М. В. Гоголя у ЗСО відбулися т. зв. «гоголівські дні та вечори»: заупокійналітургіязпанахидоювдомовійцерквіОлександрівської гімназії за присутності гімназисток, літературно-музичні ранки та вечори на пошану письменника, лекції зі «світловими картинами» — ілюстраціями з творів Миколи Васильовича, роздача його портретів тощо²⁵⁰. Ушанування пам'яті великого письменника відбулося й через сім років на сторіччя від дня його народження. Тоді, згідно із розпорядженням МОН, в усіх середніх закладах освіти 20 березня 1909 р. проводилися панахиди по М. В. Гоголю, а також урочисті акти з читанням творів літератора²⁵¹. 11 листопада 1918 р. гімна-

²⁴⁸ Журнал Сумской городской думы. Заседание 2 мая 1883 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1883, 5 августа. С. 1; Журнал Сумской городской думы. Заседание 16 августа 1883 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1883, 24 сентября. С. 1.

²⁴⁹ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 6 февраля. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 16 февраля. С. 3; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913, сентябрь. №9. С. 3–4.

²⁵⁰ Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1902, 1 марта. С. 4–5; Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1902, 18 апреля. С. 4.

²⁵¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, апрель. №4. С. 28–30.

зистки відзначили 100-річчя від дня народження І. С. Тургенева: була відслужена панахида по письменнику, проведений літературно-музичний вечір²⁵².

Причетними були гімназистки й до благодійних справ, як-от влаштування лотереї-алеґрії на користь РТЧХ у 1905 р., збір грошей, подарунків, теплих речей та продуктів харчування для діючої на Далекому Сході армії²⁵³. Звичайним явищем була організація для батьків і громадськості вечорів мистецтва в актовій залі закладу, влаштованих силами викладачів і гімназисток, які демонстрували свої вокальні та виконавські здібності. Зокрема, добре підготовлений концерт відбувся навесні 1894 р. Програма вирізнялася своєю різноманітністю: декламація віршів і байок, хоровий спів, музичні п'єси Шуберта, Чайковського, Рубінштейна, Моцарта «та інших першокласних композиторів»²⁵⁴. Збереглися відомості й про подібний захід у березні 1903 р. з наступними номерами: читання «Російських жінок» М. О. Некрасова; виконання хорових партій з опер «Мазепа» (П. І. Чайковський), «Русалка» (О. С. Даргомижський), «Добриня Микитич» (О. Т. Гречанінов), «Фауста» (Ш. Гуно); п'єси Моцарта та Мендельсона; «номери дикції»²⁵⁵. Про «високий художній рівень музично-хорових номерів на вечорах у гімназії» в 1910-х роках згадував також П. В. Ляхов²⁵⁶. Нарешті, актова зала гімназії слугувала концертним майданчиком для досвідчених виконавців, які дарували своє мистецтво педагогам і ученицям. Наприклад, 16 березня 1903 р. тут відбувся концерт камерної музики, влаштований

²⁵² К столетию со дня рождения И. С. Тургенева. *Сумской вестник*. 1918, 6 ноября. С. 3; Местная жизнь. *Луч*. 1918, 10 ноября. С. 4.

²⁵³ Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 12 мая. С. 4; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, февраль. №2. С. 12.

²⁵⁴ Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1894, 9 апреля. С. 3.

²⁵⁵ Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1903, 31 марта. С. 4.

²⁵⁶ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 59.

квартетом під управлінням викладача музики, музиканта та громадського діяча Л. П. Кагадєєва²⁵⁷. Зв'язок останнього з гімназією не випадковий — торік Леонід Павлович отримав подяку від попечителя ХНО за надану закладові пожертву²⁵⁸.

Не пізніше 1910-х років СЖГ долучилася до популярного руху шкільного туризму, чому сприяла певна першість м. Суми в цьому серед повітових міст Російської імперії, накопичений досвід влаштування дальніх екскурсій з боку чоловічих середніх навчальних закладів, які ним ділилися з жіночими ЗСО. У липні 1912 р. завдяки сприянню Товариства допомоги ученицям першої жіночої гімназії й особливо начальниці закладу О. П. Чурилової, та лікарю П. М. Фрею група хворобливих і нужденних дівчат була відправлена на санацію в м. Старий Крим Феодосійського повіту. Тут за підтримки голови Феодосійської повітової земської управи Ш. С. Крима для безкоштовного проживання їм було надано п'ять кімнат при місцевій земській школі: «чудове повітря, добре харчування, правильний образ життя, прогулянки пішки й в екіпажі, бадьорий настрій душі продемонстрували найкращі результати». До речі, подібна увага середніх закладів освіти з різних частин імперії до місцевості з лікувальними кліматичними можливостями зумовила порушення Феодосійським повітовим земським зібранням питання про відкриття в Старому Криму гімназії-санаторію²⁵⁹. Того ж 1912 року відбулася поїздка гімназисток на чолі з головою педради СЖГ П. П. Веретенниковим до Петербургу та Петергофу²⁶⁰. Улітку наступного року близько 30 дівчат відпочивали на дачах

²⁵⁷ Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1903, 22 марта. С. 4.

²⁵⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, май. №5. С. 47.

²⁵⁹ Ученическая поездка на дачу-колонию. *Сумской вестник*. 1913, 12 мая. С. 2; Постановления Феодосийского уездного земского собрания 47-й очередной сессии с 19 по 22 октября 1912 года с приложениями. Феодосия: Тип. Косенко, 1913. С. 29.

²⁶⁰ ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 95.

в с. Залізник Сумського повіту (літні табори)²⁶¹. Наприкінці серпня того самого року група учениць з екскурсією відвідала Всеросійську промислову виставку в Києві²⁶². До екскурсій гімназистки залучалися й в повітовому центрі. Зокрема, у вересні 1895 р. вони відвідали Сумську сільськогосподарську та кустарну ярмаркову виставку²⁶³.

Екскурсійній справі чимало сприяло введення пільгових тарифів для учнів. Зокрема, наприкінці 1897 р. Російське товариство пароплавства та торгівлі погодило встановити на водних транспортах Товариства на внутрішніх лініях знижку для учнів в 50% при покупці місця в III класі та 25% — у II класі²⁶⁴. А в 1901 р. уряд затвердив «Спеціальний тариф на проїзд учнів, які відправляються в освітні екскурсії»: плата на рівні дитячих квитків III класу відповідно діючого загального пасажирського тарифу; мінімум за тиждень до відправлення начальство ЗСО повиненно було узгодити з управлінням тієї чи іншої залізниці час, кількість екскурсантів, багаж і станції відправлення та прибуття²⁶⁵.

Мабуть одним із найважливіших для дівчат позашкільним заходом було відвідування балів в кадетському корпусі, що влаштувалися кілька разів на навчальний рік²⁶⁶. Після того як начальниця гімназії отримувала запрошення із зазначенням часу проведення зустрічі та кількості учениць, яким дозволялося прибути на бал, «починалася підготовка. Від кожного класу відбирали певну кількість дівчат. Головним критерієм було добре

²⁶¹ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 26 июня. С. 3; Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 1 августа. С. 3.

²⁶² Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 23 августа. С. 2.

²⁶³ Сумская сельскохозяйственная выставка. *Южный край*. 1895, 20 сентября. С. 2.

²⁶⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, март. №3. С. 15.

²⁶⁵ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, февраль. №2. С. 29–30.

²⁶⁶ Шістнадцятий за рахунком у Російській імперії Сумський кадетський корпус був заснований у 1900 р.

навчання та відмінна поведінка. На бал виїжджали не в бальних сукнях, а в шкільній парадній формі... Якщо бал признався на 19-00, дівчат збирали в гімназії о 17-00. Класні дами вибудовували їх в актовому залі, а начальниця гімназії “приймала парад”. Гімназистки стояли в один ряд і двома пальчиками ледь підіймали спідницю, щоб було видно в які туфлі вони взуті, які на них вдягнуті панчохи й які нижні спідниці. Вимога була суворою — тільки прості панчохи, ніяких шовкових чи фільдеперсових, тільки прості нижні спідниці, ні в якому разі не шовкові. Якщо учениця були викрита в чомусь подібному, її моментально відправляли додому. Також було суворо заборонено використовувати косметику чи завивку волосся... [подібні сцени «приборкання порушниць» в дещо гротескному вигляді можна побачити в кінострічці Б. Шелонцева «Кондуїт» (Одеська кіностудія, 1935 р.) — авт.]. На 18-00 замовлялися прольотки. У них сідали дівчата і обов’язково в кожній прольотці — класна дама. На чолі кавалькади — екіпаж з начальницею гімназії. На балу танцювали всі — і дівчата, і класні дами, і начальниця. Якщо бал тривав до 22-00, прольотки та екіпажи подавалися в 21-45 і таким самим порядком усі відправлялися до гімназії», — ділилися спогадами сестри Товстолюжські²⁶⁷. Слід уточнити, що участь у таких заходах гімназисток була можливою виключно у стінах навчального закладу. Ще у 1902 р. очільник ХНО повідомив адміністрації ЗСО про небажаність з виховної точки зору участі вихованців у «дорослих» танцювальних вечорах, оскільки, аргументував чиновник, вони «мають на них потужне враження та почасти надає думкам та почуттям памолоді такий напрям, який відволікає їх від навчання»²⁶⁸. Подібне зауваження стосувалося й участі гімназисток у любительських виставах. «Немислимо аби ученъ, який готується виступити у

²⁶⁷ Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панасенко И. Н., 2016. С. 14–16.

²⁶⁸ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, февраль. №2. С. 62.

драматичному спектаклі, приділив достатньо уваги пересічним шкільним заняттям й підготовці до уроків», — підсумовував попечитель ХНО П. О. Соколовський. Відповідно, вечори, бали, концерти, спектаклі, що мали, на його переконання, «шкідливий вплив», наказувалося влаштовувати виключно під час різдвяних канікул та в дні масляної²⁶⁹.

Гармонізації гімназичного та домашнього виховання сприяла робота з батьками. Потрібна інформація доводилася адміністрацією закладу на батьківських зборах. Тут же могли виноситися на обговорення деякі питання поточного гімназійного життя. Напередодні ПРР, припустимо, відносини між батьками та адміністрацією СЖГ, коли її начальницею була О. М. Штрик, були дещо напруженими, що, вочевидь, і зумовило підтримку в 1901 р. ліберальним за духом СПЗЗ ініціативи попечительної ради ввести своїх членів, обраних саме від земства, до складу педагогічної ради закладу. У доповіді СПЗУ Харківському губернському земському зібранню робився непрозорий натяк на існування «ворожнечі поміж школою та родиною», указувалося на необхідність відтворення «живого та міцного зв'язку сім'ї й школи». У свою чергу, до цього ХГЗУ додавала звинувачення сучасної середньої школи у відставанні від «справжнього життя та його інтересів», в «бездушному та почасти рутинному веденні справ»²⁷⁰. Уже під час ПРР на поверхню вирвалося метафоричне порівняння ліберальною громадськістю начальниці гімназії з «башибузуком середньої школи», а саме її прізвисько нарівні з тодішнім очільником СРУ О. Грицаєм, стало називним, символічним у звучанні чогось бруталного, консервативного, заскорублого²⁷¹.

Перша російська революція відбилася на бажанні батьків розширити свою участь у житті гімназії, перетворити

²⁶⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, ноябрь. №11. С. 41.

²⁷⁰ ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 535. Арк. 2, 7.

²⁷¹ Школьный вопрос. Сумской голос. 1905, 18 декабря. С. 1.

батьківські комітети на дієві органи громадського контролю за діяльністю її адміністрації (право відвідувати уроки, бути присутніми на перевідних і випускних іспитах, представляти інтереси учениць і батьків перед керівництвом гімназії та начальством навчального округу). Розуміючи «небезпеку» лібералізації освітнього життя, Міністерство народної освіти, з одного боку, йшло на незначні поступки, а з іншого, виставляло бар'єри для активності батьківських комітетів, багато з яких під час революційного піднесення «виявилися шкідливими». У 1905–1907 рр. МНП внесло роз'яснення щодо обрання та компетенцій батьківських комітетів. Їхнє створення уможлиблювалося пропозицією міністра народної освіти І. І. Толстого від 25 листопада 1905 р.: допускалося скликання загальних батьківських нарад, які, в свою чергу, обирали батьківський комітет; члени комітету обиралися на один рік (від кожного класу не більше трьох); голові батьківського комітету надавалися права аналогічні повноваженням почесного попечителя гімназії. Він за згодою начальниці гімназії міг бути присутнім на іспитах (без права голосу) або відвідувати уроки²⁷². Згодом були вироблені чіткі правила обрання батьківських комітетів: їх формування мало відбуватися на початку нового навчального року на батьківських зборах, скликаних очільником навчального закладу; після елекції складу комітету в той же день слід було обрати його голову та заступника голови; зібрання оголошувалося чинним, якщо на нього прибуло не менше 20% батьків і опікунів учнів; у випадку відсутності кворуму скликалося нове зібрання; якщо й другі збори не вдавалося провести, то формування батьківського комітету відкладалося на наступний навчальний рік; до комітету по класах обиралися представники у тому випадку, якщо батьки

---

²⁷² Ключко О. М. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX — на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. Арк. 121–122.

та опікуни з'явилися на зібрання в складі не менше 20% від своєї загальної кількості (за умов відсутності на зборах понад 80% батьків клас не був представлений у складі батьківського комітету); передача голосів на виборах не допускалася; заборонялася присутність на зборах учнів і сторонніх осіб. Також дозволялося входити до складу комітету обом батькам. Натомість унеможлиблювалося відвідування уроків батьками (окрім голови батьківського комітету), а також влаштування ними зборів і бесід з гімназистками стосовно питань навчання та виховання²⁷³.

Батьківські комітети нерідко не виправдовували сподівань МНП на те, що вони стануть на заваді учнівській самоорганізації, посилюватимуть контроль сім'ї та школи над памолоддю й сприятимуть відновленню дисципліни в школі в її самих консервативних рисах. Тому в 1911 р. міністр народної освіти Л. А. Кассо видав «Правила про позашкільний нагляд за учнями середніх навчальних закладів», за якими для проведення виборів до комітету вимагалася участь не менше $\frac{2}{3}$ від загального числа батьків учнів, а самі вибори визнавалися легітимними за умови, що вони відбулися у $\frac{2}{3}$ класів за наявності $\frac{2}{3}$ учасників у кожному із них. Такий же кворум членів комітету встановлювався для обрання його голови. Крім того, упроваджувалися освітній ценз для кандидатів (вища освіта) і право попечителя навчального округу затверджувати склад комітету. У випадку «шкідливого спрямування діяльності» останнього, очільник округу зобов'язувався проінформувати про це міністра, який мав повноваження закрити комітет. Як наслідок, діяльність батьківських комітетів фактично була призупинена. Відсутні відомості про їх активність і в місцевій пресі першої половини 1910-х років. Утім, уже під час Першої світової війни, коли стали відчуватися про-

²⁷³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, февраль. №2. С. 24–25; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, октябрь. №10. С. 9–11.

блеми із матеріальним забезпеченням діяльності ЗСО й вимагалася співучасть батьків та громадськості у вирішенні проблем фінансування школи, дані правила були послаблені (кворум загальних зборів установлювався в $\frac{1}{4}$, класних — в $\frac{1}{5}$ від кількості батьків, комітету — представники не менше як від половини класів; до комітету мали кооптуватися представники станових та громадських об'єднань, які були членами педагогічної ради школи; знижувався освітній ценз для членів батьківського комітету)²⁷⁴.

Значення батьківських зборів стрімко зросло з моменту Лютневої революції, коли на тлі демократичних перетворень розширилася громадська участь батьків у житті школи, а остання все більше відчувала залежність від них у питаннях фінансування закладу. Прикладом впливовості батьківського активу можуть слугувати збори батьків учениць паралельних класів, проведені 20 жовтня 1918 р. під головуванням В. З. Бояровського. Вони хотіли повернення бальної системи, обрали членів батьківського комітету на чолі з О. Серіковою й сім членів педагогічної ради від батьків, а також постановили збирати з них внески на користь комітету²⁷⁵. Нарешті, розвиток активності старших членів родин учениць призвів до оформлення громадського руху батьків. 1 листопада 1918 р. відбулося об'єднане засідання батьківських комітетів, що постановило створити координаційний орган, покликаний оптимізувати взаємодію педагогів і батьків — «громадсько-педагогічний комітет»²⁷⁶. Останній, вочевидь, влився до

---

²⁷⁴ Милько В. І. Нормативно-правове регулювання громадського контролю за діяльністю навчальних закладів України (друга половина XIX — початок XX ст.). *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2017. Вип. 27. С. 224–226; Милько В. І. Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України XIX — початку XX ст.* 2014. Вип. 23. С. 78.

²⁷⁵ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1918, 22 октября. С. 3.

²⁷⁶ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1918, 5 ноября. С. 3.

складу Всеукраїнської організації батьківських комітетів середньої школи. Відомо, що ще у серпні 1918 р. батьківські комітети ЗСО Сум зверталися до проводу організації в Києві за допомогою в придбанні підручників²⁷⁷.

Свої традиції гімназія мала в справі прощання випускниць з навчальним закладом. По закінченню гімназії учениці влаштовували випускний вечір, що зазвичай відбувався в приміщенні закладу. Він починався подячним молебнем. Далі слідував святковий захід із музичними номерами та танцями. Окрім винаватниць урочистостей, на вечорі були присутні почесні гості, педагоги й батьки. Випускниці VIII класу, вочевидь, були вільнішими у виборі місця та способів проведення вечірки. Так, у 1913 р. вони святкували вступ у зрілість в улюбленому місці гулянь сум'ян — на дачі Богатирьова²⁷⁸. Певно, подібні заходи відбувалися без ексцесів і вульгарності, в культурний спосіб. Принаймні, сучасники не зафіксували випадків пияцтва чи аморальної поведінки (звісно, у тодішньому розумінні) випускниць.

Система виховання СЖГ ґрунтувалася на міцних засадах державної ідеології, консервативній етиці та суворому контролю за діяльністю учениць. З одного боку, це вимагало суттєвих обмежень свободи учениць і відволікало значні часові ресурси на дотримання потрібних дисциплінарних вимог. З іншого боку, гімназистки не позбавлялися педагогічної уваги й завжди могли розраховувати на допомогу дорослих у будь-яких життєвих обставинах. Щоправда, революційне піднесення 1905 року довело бажання як батьків, так і їхніх дітей розширити автономію учениць, позбавити їх від кричущих норм регламентації їхнього особистого життя. Оголена проблема розриву школи та життя зумовила поступки уряду

²⁷⁷ Местная жизнь. Луч. 1918, 13 августа. С. 4.

²⁷⁸ В учебных заведениях. Сумской вестник. 1913, 12 июня. С. 3; Местная жизнь. Сумской вестник. 1913, 11 июня. С. 3.

на погодження деякого зростання прав батьківських комітетів. Позитивною стороною виховної діяльності гімназії слід визнати багате мистецьке життя із залученням творчих сил педагогів і вихованок, а також кооптацію СЖГ до руху шкільного туризму.

4.3. Доля випускниць гімназії

По завершенню урочистостей з нагоди завершення навчання дівчата переймалися питанням про подальше працевлаштування. Утім, професійний вибір випускниць гімназії не був різноманітним — як правило, їх очікувало місце учителя, незалежно від того, чи починали молоді жінки працювати педагогами одразу по закінченню гімназії, чи вже після навчання у виші. Такий варіант й ураховувало Міністерство народної освіти ще на початку формування жіночої гімназійної освіти. У поданні до Державної Ради від Департаменту народної освіти стосовно прийняття «Положення про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти» зазначалося, що якщо дівчина не зможе влаштувати «небідне сімейне життя», то вона здатна буде себе забезпечити саме працею вчительки²⁷⁹. При цьому держава допускала влаштування жінок із середньою освітою й до інших сфер діяльності. Зокрема, 14 січня 1871 р. Олександр II розпорядився сприяти їх залученню до здобуття спеціальної освіти на акушерських курсах, дозволити їм працювати фельдшерами, телеграфістами, фармацевтами. Відомо, що в грудні 1903 р. було видане свідоцтво на звання аптекарської учениці випускниці СЖГ

²⁷⁹ Ключко О. М. Релігійна та світська спрямованість навчання у жіночих гімназіях другої половини XIX — початку XX століття (на прикладі жіночих гімназій Сумщини). *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.)* / Редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О. М. Ключко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький, Н. В. Сидоренко. Суми: ФОП Цьома С.П., 2020. С. 223.

Рейзе Девоніській²⁸⁰. Водночас, перед жінками закривалися двері урядових і громадських установ, «де місця надаються за призначенням від начальства й через вибори»²⁸¹.

Оскільки працевлаштування в медичній сфері чи в службі зв'язку колишніх гімназисток було явищем одиничним, звернемо увагу на основну царину професійної діяльності випускниць СЖГ. Відповідно «Правил і обов'язків домашніх наставниць і учительок», випускниці зобов'язувалися через посередництво голови педради закладу обміняти атестат про закінчення курсу VII класу на свідоцтво про звання домашньої учительки чи наставниці, що надавалося в канцелярії попечителя навчального округу. Саме ця умова зумовлювала право на отримання пенсії не менш ніж через 20 років вислуги²⁸². Вочевидь, в перші десятиліття існування гімназії більшість її випускниць саме так і вчиняла й погоджувалася розпочинати педагогічну кар'єру. Пізніше ситуація почала поступово вирівнюватися на користь продовження освіти.

Щодо бачення майбутніх перспектив випускницями VIII класу маємо дані за 1913 рік. Із 34 дівчат лише 11 висловили побажання продовжити навчання (з них дві — закордоном), ще 10 погодилися одразу приступити до педагогічної діяльності²⁸³. Отже, група поділилася приблизно на три рівні частини між тими хто обирав для себе життя домогосподарки, учительки чи курсистки. Складність отримання вищої освіти пояснювалася, насамперед, віддаленістю місця навчання від батьківщини — потрібно було виїжджати у Київ, Москву чи

²⁸⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, май. №5. С. 61.

²⁸¹ Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. С. 51–52.

²⁸² ДАСО. Ф. Р-416. Оп. 1 Спр. 7. Арк. 10; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, август. №8. С. 12–13.

²⁸³ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 14 июня. С. 3.

Петербург. Утім, у 1907 р. з'явилася можливість її здобувати неподалік від Сум, коли було організовано вищі жіночі курси в Харкові з двома відділеннями — фізико-математичним та історико-філологічним. Останній наступного року було поділено на два відділення — історичний та словесний, а на фізико-математичному, крім природничого, відкрито ще й математичне відділення. 1910 року засновано й Жіночий медичний інститут при Харківському медичному товаристві²⁸⁴.

Повернемося до тих дівчат, хто погоджувався одразу по закінченню навчання на вчительську працю. Як правило, випускниці СЖГ потрапляли на роботу до початкових шкіл і доволі зрідка їм вдавалося влаштуватися в ЗСО. Зокрема, в листопаді 1876 р. до роботи в підготовчому класі СЖГ була допущена нещодавня її вихованка Олександра Павлівна Брукендалова, представниця сумського купецького роду. Наступного року випускниця гімназії, донька дільничного земського лікаря Юлія Густавівна Мюге була залишена в СЖГ наглядачкою. У 1878 р. випускниця СЖГ Ганна Нероде влаштувалася вчителькою російською мовою до Лебединської жіночої прогімназії. Наступним кроком у ствердженні себе на робочому місці з боку молодих педагогів в перше десятиліття існування гімназії було добитися одержання свідоцтва на отримання звання домашньої вчительки з певного предмету (так, Нероде й Брукендалова отримали свідоцтво домашніх вчительок з російською мови, а Мюге — з німецької мови).

З утворенням додаткового VIII педагогічного класу (не пізніше 1880 р.) ця процедура спрощувалася. У 1881 р. новим викладачем математики в молодших класах гімназії стала тогорічна її випускниця (з VIII класу) Ганна Якубова, яка в тому ж році отримала свідоцтво на звання домашньої учи-

---

²⁸⁴ Рижкова М. С. Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX — початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2012. Арк. 76.

тільки математики. Учителем СЖГ вона пропрацювала до 1888 р. У 1885 р. Марія Покровська по завершенню VIII класу СЖГ була прийнята на посаду вчительки підготовчого класу Суджанської жіночої гімназії. Найбільше випускниць СЖГ було працевлаштовано в жіночі гімназії в 1903 р.: учителькою рукоділля Лебединської жіночої прогімназії стала колишня вихованка СЖГ Наталія Чудновська; до щойно відкритої Сумської жіночої прогімназії були прийняті на роботу випускниці VIII класу Олександра Медведєва (російська мова), Надія Куровська (арифметика), Марія Малаш (географія, чистописання), Аделаїда Роше (німецька мова), Євгенія Цветкова (наглядачка). У 1905 р. колектив Сумської жіночої прогімназії поповнила ще одна випускниця СЖГ — Надія Бобринева, прийнята на посаду класної наглядачки. У 1907 р. вдало працевлаштувалися після завершення VIII класу СЖГ Віра Лебова, яка почала викладати історію та географію у Фатежській жіночій прогімназії, та Наталія Левицька, котра була влаштована на посаду класної наглядачки Лебединської жіночої гімназії. У 1908 р. вчителькою рукоділля Валківської жіночої прогімназії після випуску з СЖГ стала Віра Самойлик (уроджена Трейберг). У 1911 р. у Лебединській жіночій гімназії були прийняті на роботу ще дві колишні вихованки СЖГ — на посаду вчительки французької мови Лідія Шамрай (по закінченню VIII класів) і на посаду класної наглядачки Олена Юскевич (по закінченню VII класів). А наступного року сюди ж прийшла працювати в якості класної наглядачки ще одна випускниця VIII класу СЖГ — Лідія Конорова²⁸⁵.

²⁸⁵ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, декабрь. №12. С. 14; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1877, декабрь. №12. С. 47; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1878, сентябрь. №9. С. 27; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1881, ноябрь. №11. С. 12; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, сентябрь. №9. С. 46; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, февраль. №2. С. 51; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, ноябрь. №11. С. 37; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, июль. №7. С. 106; Циркуляр по Харьковскому

Деякі з дівчат призвичаювалися до педагогічної праці ще під час навчання в гімназії. Уже по закінченні трьох класів кандидатки на звання начальних учительок могли отримати відповідне свідоцтво від випробувальних комітетів при навчальних округах і педрадою чоловічої гімназії, підписане інспектором народних училищ²⁸⁶. Озброївшись подібним документом, вихованки діставали змогу займатися репетиторством і заробляти кошти на власне утримання в гімназії.

Чимало випускниць СЖГ погоджувалися працювати й на безоплатній основі в недільних школах. Так, у 1907 р. в Сумській чоловічій недільній школі зголосилися викладати колишні гімназистки М. К. Громеко, А. Н. Литвинова, Є. Пищола, В. Нікітіна, Г. Є. Ракшевська, В. А. Могильна, О. К. Куровська, Т. І. Ткачова²⁸⁷.

Зі встановленням радянської влади можливості працевлаштування колишніх гімназисток розширилися (водночас зі зниженням винагороди за працю). Про те як складалася професійна доля колишніх вихованок СЖГ можна уявити завдяки деяким прикладам. Згадувана раніше Ольга Коровкіна по закінченню в 1915 р. гімназії вступила на вищі жіночі курси в Москві, але в умовах розпочатої Громадянської війни в Росії завершити навчання не змогла. Працювала вчителем історії в школі, була відзначена званням відмінника народної освіти²⁸⁸. У колишнього викладача СЖГ, інспектора Олександрівської гімназії, а в подальшому й інспектора народних училищ Сумського повіту М. Є. Архангельського в гімназії навчалися

учебному округу. 1907, ноябрь. №11. С. 61–62; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, декабрь. №12. С. 66; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, январь–март. №1–3. С. 80; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, ноябрь. №11. С. 37; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, сентябрь. №9. С. 29.

²⁸⁶ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1883, март. №3. С. 13.

²⁸⁷ ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 2569. Арк. 1.

²⁸⁸ Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. Л. 62.

всі його п'ять дочок. Чотири дівчини отримали вищу освіту, троє стали педагогами. Зоя Архангельська (1877–1942) закінчила з відзнакою філологічний факультет Сорбони. У 1899–1907 рр. працювала класною наглядачкою в СЖГ, потім викладачем у Гельсінгфорському університеті, від 1909 р. — у Лебединській жіночій гімназії, а після революційних подій 1917 року — учителем у рідному місті. Ольга Архангельська (1881–1957) після Жовтневого перевороту працювала вчителем у школі; без відриву від педагогічної діяльності заочно закінчила Харківський педагогічний інститут іноземних мов імені Н. К. Крупської. Галина Архангельська (1894–1964) по завершенню навчання на історико-філологічному відділенні Московських вищих жіночих курсів короткий час викладала в Сумській учительській семінарії, що діяла при дитячому притулку Харитоненко. Марія Архангельська (1891–1957) закінчила Київські вищі жіночі курси (згідно сімейної легенди, за спеціальністю «мінералогія»; утім, скоріше за все, освіту вона отримала на фізико-математичному відділенні); у зрілому житті «за широкою спиною чоловіка» залишалася домогосподаркою. Софія Архангельська (1900–1945) через революційне лихоліття була позбавлена можливості вступити до вишу і працювала друкаркою на заводі²⁸⁹.

Ще один приклад: із шести доньок управляючого сумськими мастками цукрозаводчика Терещенка Т. Г. Горяїстова четверо вчилися в СЖГ. Ганна Трохимівна Горяїстова (1890–1982) закінчила її із золотою медаллю в 1910 р., отримала дві вищих освіти (Харківський комерційний інститут і Воронізький державний педагогічний інститут). Професійний вибір, у результаті, припав на педагогічну діяльність. Випускниця СЖГ працювала в Курську вчителем біології та хімії, а потім інспектором ОБЛВНО. Олександра Трохимівна

²⁸⁹ Анищенко Г. История одной семьи. Архангельские. URL: www.golos-epochi.ru/?ELEMENT_ID=14601.

(бл. 1895–1975) по закінченню гімназії отримала вищу освіту в Сорбоні. На батьківщину не поверталася. Закордоном вона стала видимою діячкою російських анархістів в еміграції. Аполінарія Трохимівна (1896–1983) закінчила вісім класів гімназії, отримавши звання домашньої наставниці. Вочевидь, VIII клас гімназії СЖГ закінчила й Антоніна Трохимівна. Аполінарія та Антоніна влаштувалися працювати помічницями попечительниці дитячого притулку Відомства Імператриці Марії в Сумах. У міжвоєнний період Антоніна Трохимівна працювала вчителькою в сумській школі №3. У 1941 р. вона загинула під час бомбардування м. Суми німецькою авіацією²⁹⁰.

Педагогічній праці присвятила своє життя випускниця СЖГ А. К. Григорьєва (1887–?), яка у 1906 р. розпочала роботу в дитячому притулку Харитоненко. Тут вона викладала російську мову для «учениць 1-го та 2-го практичного курсу», а також в «I класі семінарії й в IV класі школи». Водночас вона виконувала обов'язки секретаря педагогічної ради сиротинця, а також викладала в приходській школі при Покровській церкві. Після встановлення радянської влади А. К. Григорьєва працювала вчителькою російської мови та літератури в радянській школі №3. Під час нацистської окупації перейшла на роботу до початкової школи №2, а після визволення Сум — до середньої жіночої школи №2. Анастасія Костянтинівна завоювала визнання сильного знавця свого предмету як серед колег, так і серед учнів; призначалася рецензентом письмових екзаменаційних робіт на атестат зрілості випускників-претендентів на нагородження золотими чи срібними медалями, обиралася членом редакційної комісії по опрацюванню матеріалів з досвіду роботи вчителів області. У 1948 р. за пропо-

²⁹⁰ Иванова Т. М. Воспоминания о приюте. URL: <http://bulatovichclub.org/2013/12/19/1497/>; Петрушкевич А. В. Человеческие судьбы в истории повседневности: по материалам рода Петрушкевичей, 1613–1963 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Курск, 2003. С. 171–173; Сергеев В. От фотографии — к истории семьи и города Сумы. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&in=620&ir=399>.

зицією Сумського виконкому міськради депутатів трудящих вона була представлена до нагороди Орденом Леніна «за вислугу років і бездоганну роботу»²⁹¹.

На педагогічній ниві працювала й Софія Капустянська, донька священика, молодша сестра викладачки математики СЖГ Євгенії Петрівни Капустянської, випускниця цього закладу освіти. У 1920–1930-х роках вона була вихователькою у дитячих яслах²⁹². Вчителькою та завідувачкою Новинської школи соцвиховання Степанівського району Сумської округи в 1920-ті роки працювала ще одна випускниця СЖГ, котра закінчила педагогічний клас гімназії, а потім у 1916–1919 рр. навчалася в Москві на педагогічних курсах, — Антоніна Литвинова. У дожовтневий період по завершенню гімназії Антоніна Никифорівна давала приватні уроки відповідно до прав домашньої наставниці²⁹³. Учителькою стала й інша випускниця СЖГ Мотрона Федорівна Курганова (1869 — після 1950), донька управляючого гуральні Лінтварьових на Луці. Саме Лінтварьови дівчині «допомогли закінчити гімназію, а також влаштуватися на педагогічній роботі». Мотроні пощастило в 19-річному віці познайомитися з А. П. Чеховим, який гостював на дачі у лучанських поміщиків, і навіть приймати вдома молодого, але вже відомого письменника. Антон Павлович напучував дівчину ретельніше познайомитися з російською класичною літературою та згадував її серед осіб, котрі проводжали в останню путь його брата художника Миколу, який помер від сухот на Луці²⁹⁴.

Звісно, педагогічна робота очікувала й неодноразово згадуваних вище сестер Товстолужських — Зоя Григорівна

²⁹¹ ДАСО. Ф. Р-6. Оп. 6. Спр. 33. Арк. 60; ДАСО. Ф. Р-3552. Оп. 1. Спр. 38. Арк. 291; ДАСО. Ф. Р-3552. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 284; КЗ СОІППО. Оп. 2. Спр. 12. 99 Арк. 12; Сергеев В. От фотографии — к истории семьи и города Сумы. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&in=620&ir=399>.

²⁹² ДАСО. Р-6. Оп. 1. Спр. 849. Арк. 7.

²⁹³ ДАСО. Р-33. Оп. 1. Спр. 22. Арк. 5.

²⁹⁴ ДАСО. Ф. Р-7802. Оп. 1. Спр. 305. Арк. 2, 7–8, 18.

працювала вчителькою в школі хутору Костів Валківського району, Лариса Григорівна — вчителькою молодших класів с. Пушкарівка Сумського району, пізніше — завідувачкою канцелярії школи в м. Валки УСРР²⁹⁵. Сімейний архів сумської родини Добровольських також засвідчує педагогічну долю своєї представниці Надії Євгенівни Добровольської, яка по закінченні жіночої гімназії в Сумах (достеменно невідомо якої — СЖГ чи другої жіночої) у 1916 р. отримала від сумського земства місце «запасної учительки» (учитель на заміну)²⁹⁶. Припустимо, до цього ж роду відноситься й інша відома в минулому в Сумах учителька Наталя Миколаївна Добровольська, яка від 1913 р. служила на педагогічній ниві. У радянський період свого життя вона працювала в сумському дитбудинку й в школі №2. Виховала багато майбутніх педагогів²⁹⁷. Припустимо, випускницею СЖГ була й інший ветеран-освітянин — «справжній ентузіаст своєї роботи» Віра Зінов'ївна Литвинова, котра 1902 року розпочала працювати педагогом у сл. Юнаківка, а від 1912 р. вчителювала в м. Білопільля. 45-річчя педагогічної діяльності В. З. Литвинової, знаного й шанованого вихователя, широко відзначалося в Білопільлі в 1947 році²⁹⁸. Перспектива педагогічної праці логічно виглядала для представників учительських династій. Наприклад, учителями стали випускниці СЖГ Аполлінарія та Ольга Шкорбатови, доньки народного вчителя, який працював у початковому народному училищі в с. Низи.

Особливо склалася доля колишньої вихованки СЖГ Катерини Павлівни Волжиної (Пешкової) (1876–1965), — офі-

²⁹⁵ Чернышева А. Ф. Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панасенко И. Н., 2016. С. 24–25.

²⁹⁶ Добровольский Ю. Мой дед Евгений Андреевич Добровольский и его окружение. Сумы: [самиздат], 2015. С. 99–100.

²⁹⁷ Білик М. Листування старої вчительки. *Більшовицька зброя*. 1939, 28 квітня. С. 4.

²⁹⁸ Леунов М. 45 років педагогічної праці. *Більшовицька зброя*. 1947, 10 вересня. С. 4.

ційної дружини письменника Максима Горького (Олексія Пешкова) і радянської правозахисниці. Вона народилася в Охтирському повіті у с. Семереньки в родині небагатого поміщика. Коли Волжини проживали в Сумах, Катерина вступила на навчання в СЖГ, де провчилася два роки. Пізніше здобувала освіту в гімназіях Харкова та Самари. Саме у Самарі в 1895 р. вона зустріла молодого письменника з народу в редакції «Самарської газети», де дівчина працювала коректором, й наступного року вийшла за нього заміж. Попри припинення шлюбних відносин, К. П. Пешкова так і не розлучилася з Олексієм Максимовичем. Переїхавши 1907 року до Парижу, втягнулася в громадську діяльність російських політемігрантів (Гурток допомоги каторзі і заслання). Повернувшись до Росії після початку Першої світової війни, працювала в громадських організаціях Червоний Хрест, Політичний Червоний Хрест і Допомога жертвам війни. Була активним членом ПСР, уповноваженою польського Червоного Хреста, допомагаючи польським і радянським військовополоненим повернутися на батьківщину. У 1920–1930-ті роки здійснювала правозахисну діяльність, полегшуючи долю невинних жертв репресій сталінського режиму. Зокрема, вона добилася повернення з табору Свирбуд Білбалтлагу російського філософа О. Ф. Лосєва²⁹⁹.

Жіноча гімназія у професійному сенсі забезпечувала своїх вихованок педагогічним фахом. Здебільшого вони могли розраховувати на місце в початкових навчальних закладах. Незначний відсоток випускниць працевлаштовувався до середніх навчальних закладів або в неосвітній царині трудової діяльності. Педагогічна сфера була переважним родом занять і тих дівчат, які продовжили по завершенню гімназії здобувати вищу освіту. При цьому потреба використати свій атестат із користю для влаштування на роботу стосувалася здебільшого тих молодих жінок, які мусили саме в такий спосіб за-

²⁹⁹ ДАСО. Ф. Р-7802. Оп. 1. Спр. 237. 20 арк.

безпечити себе. Доволі велика частка колишніх гімназисток, вірогідно, саме з заможних сімей не наймалася ані в державні, ані в приватні заклади, перебуваючи на утриманні або своїх батьків або, після виходу заміж, — чоловіка.

Розділ V. УЧАСТЬ ГІМНАЗИСТОК В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ РУСІ

З опису системи виховної роботи гімназії можна зробити висновок, що будь-яка вірогідність самостійної громадської діяльності була просто виключена для учениць. Порушення певних привал призводила до втрати місця в навчальному закладі та інших неприємностей, які спіткали б тоді дівчину. Утім, суспільно-політичне життя країни, вплив нелегальних революційних течій, до яких втягувалася, передусім, інтелігентна памолодь, не залишилися непомітними навіть для сонного провінційного міста, яким слід визнати Суми часів пореформеного періоду.

В Україні учнівська та студентська молодь, педагоги виступали на захист демократичних свобод в усіх губернських і від 1900-х років майже в усіх повітових центрах. Специфіка і розмах цього руху відмічалися ще сучасниками. Зокрема, виступи учнівської молоді ставали об'єктом вивчення педагогічної журналістики як консервативно-охоронного, так і ліберального напрямків. З помірковано ліберальних засад на широкому документальному матеріалі оцінка учнівському руху була дана в 1905 р. публіцистом Г. Роковим. Автор першим класифікував і схарактеризував виступи школярів, визначив роль і місце шкільної адміністрації в їх угамуванні. Але Г. Роков, вочевидь, через міркування безпеки, лише мимохідь порушив питання про причинність цих виступів³⁰⁰. Як провокації опозиційних сил, розхристаність самої молоді, що навчалася, оцінювались виступи учнів та студентів в 1905 р. «Русским вестником»³⁰¹. В ліберальній пресі увага приділялась не стільки підрахункам учнівських страйків й опису

³⁰⁰ Роков Г. Школьные волнения 1905 года. *Вестник воспитания*. 1905. №9. С. 105–149.

³⁰¹ Энгельгардт Н. Современная летопись. *Русский вестник*. 1905. №3. С. 283–284.

поведінки гімназистів та студентів, скільки реформуванню школи, що природно витікали із вимог учнів, студентів, їхніх батьків, а також досвіду освітньої системи західних країн. З відступом революції поступово припиняється і полеміка стосовно реформи школи, не згадуються учнівські виступи.

Мотиви виступів учнів і вчителів у Сумах відповідали загальноросійським причинам підйому громадянської активності в країні, а також тим проблемам, які панували в царині народної освіти. Держава сама провокувала освітян до опозиційності через недбале ставлення до школи. Її витрати на МНП в 1905 р. становили 9,8 млн руб., у той час як на утримання Міністерства імператорського двору — від 12,7 до 17 млн руб.³⁰² Питання фінансування навчальних закладів переважно перекладалися на самих батьків, зобов'язаних сплачувати кошти за правонавчання. При цьому цей внесок поступово зростає. Додамо сюди тотальний контроль за приватним життям учнів, суттєві обмеження батьків щодо облаштування життя, розваг і переміщення їхніх чад, необхідність подавати принизливі довідки про свій матеріальний стан, релігійну належність, навчальне перевантаження учениць. Усе це призводило до важкого відчуття учнями старших класів своєї несвободи, постійного страху за відступ від правил, багато з яких насправді не відповідали реальним завданням виховання і навчання. Бажання учнів домогтися чемного ставлення до своєї особи, а багатьох батьків із ліберальними поглядами — демократизації освітньої системи давали імпульс виступам учнів під час революції 1905–1907 рр. Покращення свого соціального і матеріального становища зажадало й чимало вчителів.

Важливим чинником втягування учнів до визвольного руху слугувало їхнє потрапляння під вплив опозиційно налаштованих осіб, здебільшого також молодого віку, у ви-

³⁰² Пешунова І. М. Участь учителів у революції. *Український історичний журнал*. 1985. №12. С. 58.

падку, коли поселення на найманих квартирах приводило до сусідства учня з ними. Ще у 1884 р. МНП розпорядилося почителям навчальних округів і через них начальству ЗСО ретельно стежити аби приїжджі до міста учні поселялися або у родичів, або на т. зв. «учнівських квартирах» у власників, котрі «користуються довір'ям начальства», а не у невідомих адміністрації закладів людей, з яких трапляються персони «зі злими намірами»³⁰³. Утім, такі заходи не завадили революційній пропаганді захоплювати голови юнацтва в інший спосіб.

Перші прояви політичної активності населення м. Суми спостерігалися ще в 1870-ті роки, коли під впливом народницької ідеології учнівською та студентською молоддю почали формуватися гуртки самоосвіти. Немає певних свідчень на користь того чи брали в них участь сумські гімназистки. Тож просто висловимо довіру до точності даних Департаменту поліції, в яких значаться лише особи чоловічої статі. Натомість в останнє десятиліття ХІХ ст. демократичні ідеї все ж таки проникають у середовище жіночої гімназії. Учениці старших класів СЖГ, дворянки Марія Гнатівна (1876–?) та Ганна Гнатівна (1878–1968/69) Гаврилович у 1893–1896 рр. були залучені до роботи марксистського робітничого гуртка, яким керували заслані до Сум робітники, члени соціал-демократичних гуртків Петербургу О. Є. Карелін, В. М. Кареліна («коли приїхала я, то приєднала ще й гімназисток» до роботи гуртку, В. М. Кареліна) і Г. Г. Болдирева (коли до Сум прибула й Ганна Гаврилівна «ми вже вдвох продовжували роботу з гімназистками», В. М. Кареліна). Вочевидь, напучені старшими товаришами, сестри Гаврилович приховали свої політичні погляди від однокласниць, що дозволило зберегти діяльність товариства в таємниці від поліції. По завершенню СЖГ дівчата продовжили навчання в Москві (Марія тут відвідувала вищі жіночі курси, а Ганна закінчила акушерські курси). У старій

³⁰³ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, июнь. №6. С. 41–42.

столиці Гаврилович пристали до місцевої організації РСДРП. При цьому вони не втрачали зв'язок із сумським молодіжним гуртком соціал-демократичного спрямування — у 1898 р. вони висилали або безпосередньо передавали нелегальну літературу вже своєму братові, учневі СРУ Альберту-Олександрю (1881–1919), а також його товаришу по училищу Адольфу Геттлеру (1883 — після 1965). Більше того, вони сприяли встановленню контактів сумських юних марксистів через засланого до Сумського повіту колишнього члена Петербурзького «Союзу боротьби за звільнення робочого класу» інженера М. К. Названова із робітниками-цукровиками, що дозволило їм врешті запровадити гурткову роботу на Сумсько-Степанівському цукровому заводі³⁰⁴.

Перша російська революція 1905–1907 рр. охопила всі верстви населення, серйозно похитнувши самодержавний режим. Рух за демократичні зміни суспільства отримував як загальні, так і специфічні форми залежно від установок, цілей і завдань тієї чи іншої групи учасників революції. В містах високу соціальну активність проявляли поряд із робітниками інтелігенція, земці, студенти й учні середніх навчальних закладів, що свідчило про кризу довіри владі з боку освічених прошарків населення. Якщо ж враховувати вікові особливості всіх цих учасників народної революції, то з'ясовується, що вона була переважно «молодіжною». Особливо це стосується міст з високим відсотком освітніх закладів, де в авангарді мо-

³⁰⁴ Геттлер А. Е. Попередники 1905 року в м. Сумах. *1905 рік на Сумщині* / За заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 29; ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 209–210; Деятели революционного движения в России: библиографический словарь / Сост. Э. А. Корольчук, Ш. М. Левин; под ред. В. И. Невского. М.: Всесоюз. общ-во политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1933. Т. 5: Социал-демократы. Вып. II.: В–Гм. Стлб. 1091–1092; Карелина В. На Заре рабочего движения в С.-Петербурге. *Красная летопись*. 1922. №4. С. 19; Кудинов Д. В. Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение: монография. Сумы: ООО «Печатный дом «Папирус», 2013. С. 28; Лябах Н. И., Капуста В. Л. От «Искры» пламенет «Факел». К.: Молодь, 1987. С. 44–46.

лодих бунтарів ставали студенти, гімназисти та молоді вчителі. Як раз Суми, де в 1905 р. розташовувалася низка середніх навчальних закладів, і стали одним із центрів демократичного руху учнів та вчителів.

Опозиційні настрої в освітньому середовищі Сум посилились у зв'язку з подіями в столиці і великих містах, де спалахнули робітничі страйки і відбулися демонстрації. Так, «бродіння» в середовищі сумських учнів помічник начальника ХГЖУ пов'язував із звітками про виступ курських гімназистів³⁰⁵. 12 лютого 1905 р. у Курську поліція і козаки при підтримці місцевих торговців розігнали демонстрацію учнів середніх навчальних закладів. Багато з них отримали важкі травми, від яких декілька юнаків померли. Розправа над підлітками викликала глибоке обурення серед громадськості; відгукнулася вона і в Сумах³⁰⁶. Першими проявами непокористе в 1904 р. виявилися акції так званої «парканної літератури», а також биття скла в квартирах окремих педагогів, що з початком нового 1905-го року лише посилилося³⁰⁷. Безпосереднім поштовхом до протесту учнів став страйк робітників Сумських машинобудівельних майстерень. 21 лютого 1905 р. гімназисти-олександрівці, а наступного дня — учні старших класів реального училища висунули вимоги до адміністрації навчальних закладів щодо пом'якшення умов організації освітнього процесу³⁰⁸.

Виступи робітників і учнів справедливо поєднувались між собою поліцією. За цими подіями стояла одна група людей — молодих соціал-демократів, які мали тісні контакти як із робітниками, так і з вихованцями гімназії та училища. Вплив

³⁰⁵ ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 18.

³⁰⁶ Ларский И. По поводу (Из жизни в провинции). *Мир Божий*. 1905. №4. С. 57–61.

³⁰⁷ Сумские злобы. *Харьковский листок*. 1905, 16 января. С. 4.

³⁰⁸ ДАРФ. Ф. 102. Оп. 233. Спр. 4. Ч. 53. Арк. 36–37; Сапухіна Л. П. Події Першої російської буржуазно-демократичної революції в Сумах. *Ленінська правда*. 1985, 18 червня. С. 3.

на останніх зумовлювався особистими контактами соціалістів і учнівської молоді. Деякі з опозиціонерів, які проходили за справою соціал-демократичної Сумської революційної групи 1903 року або приєдналися до неї в згодом, самі донедавна були учнями ЗСО або студентами вишів. Серед них колишні гімназисти О. Коровай, Л. Ніколаєв-Асінський, В. Переверзев, колишні реалісти А. Гаврилович, А. Геттлер, С. Зіновієв, П. Степанов, К. Сидоренко, та нещодавні випускниці СЖГ Марія Литвинова й «дуже молоденька, маленька та тендітна дівчина», золота медалістка гімназії Б. Чеমেцька, майбутня дружина О. Коровая (за спогадами залізничника С. Г. Задорожного, учасника страйкових виступів на Сумській станції Сумської лінії Харково-Миколаївської залізниці у другій половині 1905 р.). Виключення деяких з цих осіб із навчальних закладів за політичну діяльність, вочевидь, мало зворотній результат сподіванням адміністрації. До них потягнулася учнівська молодь, що не сприймала більше офіційну ідеологію. На квартирах М. Литвинової, Л. Ніколаєва-Асінського і В. Переверзева регулярно відбувалися сходки за участі учнів старших класів сумських навчальних закладів³⁰⁹. Очевидно тут і планувались організовані виступи в місті.

Новий 1905/06 навчальний рік, який поєднався з піднесенням суспільно-політичного руху в країні, позначився підйомом громадської активності учнів. На цей раз виступи відбулися спонтанно без втручання з боку революціонерів, більшість з яких перебувала під арештом до проголошеної політичної амністії. Одночасно із зупинкою роботи Сумської ділянки Харково-Миколаївської залізниці, телеграфу і кравецьких майстерень 10 жовтня 1905 р. оголосили страйк учні чотирьох старших класів чоловічої і трьох старших кла-

³⁰⁹ Геттлер А. Е. Попередники 1905 року в м. Сумах. *1905 рік на Сумщині* / За заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 29, 35; ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 181–183; ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 18–21.

сів жіночої гімназій. Гімназистки вимагали дозволити відвідувати театри, загалом покращити їхній побут і замінити лікаря-чоловіка жінкою³¹⁰. Зауважмо, що остання вимога відповідала побажанням самого відомства просвіти, зацікавленого в працевлаштуванні жінок-медиків (станом на 1900 р. в ХНО з 58 гімназій та прогімназій лише в двох працювали жінки-лікарі). Ще 10 грудня 1899 р. попечитель ХНО підписав розпорядження «Про заходи до забезпечення й посилення лікарського нагляду в жіночих гімназіях і прогімназіях округу», який налаштовував начальство жіночих ЗСО віддавати перевагу жінкам-лікарям у працевлаштуванні та покращити їм оплату праці. Нарешті, розпорядження міністра народної просвіти від 31 січня 1905 р. указало на бажаність прийняття на посаду лікаря жіночого закладу освіти саме жінок. Передусім, це пояснювалося як етичними міркуваннями, так і доцільністю проведення саме лікарками занять з гігієни, а також здійснення ними пропаганди здорового способу життя³¹¹.

Гімназистки також подали петицію до зібрання батьків із проханням вплинути на адміністрацію аби та задовольнила їхні вимоги. Дорослі в цілому підтримали своїх дітей, пояснивши причину протесту учнів «нестерпними умовами для нормальних відносин між учнями і вчителями, а, з іншого боку, повною відсутністю в практиці шкільного режиму заходів з виховання й управління, заснованого на принципах “серцевого піклування”»³¹². Усі пункти петиції (чемне поведіння із учнями, відміна найбільш одіозних вимог щодо навчання і виховання, надання прав учням самим обирати місце проживання та ін.) зібрання одностайно прийняло і постановило передати петицію на розгляд; учнів намовили повернутися до

³¹⁰ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 914. Арк. 50; ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1099. Арк. 110; Суми. *Харьковский листок*. 1905, 21 октябрю. С. 3.

³¹¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, январь. №1. С. 56–57; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, февраль. №2. С. 51–52.

³¹² Письма к родителям. *Сумской голос*. 1905, 29 ноября. С. 4.

занять, пообіцявши їм повне сприяння в задоволенні їхніх вимог. Батьки гімназистів, які визнали вимоги дітлахів правильними та взяли на себе зобов'язання добитися їх задоволення, утворили батьківський союз на чолі з головою СПЗУ, лідером Сумської групи ПНС Павлом Михайловичем Линтварьовим, що мав на меті «не лише боротьбу із сучасним шкільним режимом, але й участь у прийдешній продуктивній роботі в галузі шкільної справи». Він неодноразово збирався для обговорення ситуації в школі та розсилав телеграми до владних структур із пропозиціями лібералізації школи³¹³.

Проте ситуація в школі не виправилася. Повернувшись до стін навчальних закладів, учні зіштовхнулися з тими самими проблемами, що спонукали їх до виступу. «Безсоромне ігнорування місцевим навчальним начальством громадської думки викликало в місцевого товариства почуття пригнічення», — передавав настрої сум'ян дописувач «Харьковского листка»³¹⁴. Напружена ситуація зберігалася й в жіночій гімназії. Її начальниця для попередження непередбачуваних ситуацій в листопаді 1905 р. організувала збір підписів батьків учениць на свою підтримку, що викликало обурення опозиційно налаштованої частини молоді. Проти цього сумські школярі виступили разом. Учні старших класів жіночої та чоловічої гімназій, реального училища розмістили в «Сумском голосе» відкритий лист, висловивши протест проти дій адміністрації жіночої гімназії³¹⁵. Утім подібні настрої навряд чи можна визнати такими, що превалювали. За оцінкою помічника начальника ХГЖУ Краснощокова, «переважна більшість учнів не співчувала [агітаторам — авт.] зовсім», а «із застосуванням репресивних заходів проти головних діячів протиурядового руху,

³¹³ Сологуб Ф. (О требованиях учеников и родительском союзе). *Сумской голос*. 1905, 29 ноября. С. 1; Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 8 ноября. С. 3.

³¹⁴ Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 31 октября. С. 3.

³¹⁵ В редакцию газеты «Сумской голос». *Сумской голос*. 1905, 29 ноября. С. 1.

страйки жодного разу ніде не поновлювалися», хоча, визнавав він, «певне бродіння поміж учнями безсумнівно існує»³¹⁶.

Суспільно-політичні акції відбувалися на тлі розгортання демократичних заходів в місті. У них брали участь і вихованці середніх навчальних закладів міста. Так, поліція відзначала, що на мітингу 19 жовтня 1905 р. біля будинку земської управи, влаштованому на честь обнародування маніфесту 17 жовтня, було присутньо багато учнів (навчальні заклади в цей день були зачинені). Разом із іншими демонстрантами того ж дня під час ходи вулицями міста вони брали участь у звільненні політв'язнів із тюремного замку³¹⁷. Ініціатива приєднуватись до таких заходів, як правило, надходила ззовні — на демонстрацію учнів прямо зі стін гімназії виводили агітатори³¹⁸. Вочевидь, саме у жовтневій «дні свобод» 1905 року з'явилася Спілка сумських учнів, яка об'єднала старшокласників із демократичними поглядами.

Низка сумських учнів і студентів залучалася до політичної діяльності Комітетом демократичних організацій. Зокрема, його голова А. П. Щербак направляв сумських учнів і студентів агітувати та поширювати пропагандистську літературу в сільську місцевість³¹⁹. Страйки учнів знаходили підтримку з боку місцевих комітетів партій і Всеросійського селянського союзу. Усі виступи в місті — селянські, залізничні, робітничі — координувалися Комітетом, що робило їх вагомим чинником тиску на владу³²⁰. Проте, партійні організації так і не виступили в якості посередника між учнями і адміністрацією. Очевидною була і протидія батьків подібній спілці.

³¹⁶ ДАСО. Р-2362. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 87, 118.

³¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1099. Арк. 110; Суми. *Харьковский листок*. 1905, 29 октября. С. 3.

³¹⁸ Устименко Г. Великий штурм. *1905 рік на Сумщині* / За заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 93.

³¹⁹ ДАРФ. Ф. 102. Оп. 235. Спр. 7. Ч. 27. Арк. 8.

³²⁰ ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1382. Арк. 65.

Третя хвиля учнівських виступів у Сумах відбувалася в кульмінаційний момент громадянського протистояння. 9 грудня 1905 р. страйк оголосили працівники Харково-Миколаївської залізниці й ряду промислових підприємств Сум. Наступного дня на підтримку дій робітників і службовців застрайкували гімназисти і реалісти. Безпосередньою організацією виступу керували молоді соціал-демократи Л. Ніколаєв-Асінський і В. Переверзєв³²¹. Після арешту А. П. Щербака 16 грудня 1905 р., Комітет Спілки сумських учнів випустив відозву «До учнівської молоді», в якій закликав її протидіяти уряду, боротися за обрання Установчих Зборів. Подібне завдання Комітет пов'язував з вирішенням конкретних завдань шкільного життя. Тільки так, на думку членів Комітету, стало б можливим зробити школу вільною, а не консервативною за духом закладом, здатним нині лише «готувати для уряду вульгарних дурнів, необхідних йому для управління народом»³²².

Про наступні дії Спілки нам не відомо. Запровадження військового стану 26 грудня 1905 р., арешти агітаторів вплинули на дезактивацію учнівського руху. Будь-які зібрання молоді розганялися військами і поліцією³²³. У наступні два роки революції та в післяреволюційний час залякані діями влади учні шкіл вже не проявляли якої-небудь помітної громадської активності. Ба більше, керівництво гімназії принагідно висловлювало «підданські почуття» державцеві, як-от у 1907 р.³²⁴

³²¹ Местная хроника. *Крестьянская газета*. 1905, 14 декабря. С. 4; ЦДІАК України. Ф. 1682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 176–177.

³²² К учащейся молодежи! *Сумской голос*. 1905, 18 декабря. С. 3; Ключко О. М. Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині XIX — на початку XX століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. Арк. 122.

³²³ Устименко Г. Великий штурм. *1905 рік на Сумщині* / За заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 94.

³²⁴ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, октябрь. №10. С. 2.

Тим не менш, події 1905 року не зникли безслідно для деяких її учасниць, які продовжили свою політичну активність. Окремі нещодавні гімназистки опинилися в середовищі опозиційних політичних організацій у повіті. Так, до складу РСДРП увійшли сестри Ганна й Марія Литвинови (М. Литвинова, до того ж, була кооптована до Харківського комітету РСДРП), вчительки Сумського комітету поширення грамотності в народі, які в якості промовців і організаторів брали участь у жовтневих мітингах, у формуванні профспілок, керуванні учнівськими виступами тощо. Агітація в стінах СЖГ доручалася їхній молодшій сестрі Анастасії³²⁵. Після масових арештів і заслань взимку 1905–1906 рр. керівниками Сумського комітету РСДРП стали вчителька Г. Литвинова і студент Ю. Кайдановський. До певного часу їм вдавалося успішно вести підпільну роботу. Зокрема, була влаштована таємна друкарня, в місті і повіті поширювались прокламації видані Комітетом, до організації залучалися нові члени. Зібрання марксистів відбувалися переважно на квартирі Г. Литвинової. Проте у червні 1906 р. соціал-демократична організація була розгромлена, а її керівництво зазнало судового переслідування і заслання³²⁶. У серпні того ж року була ліквідована й Сумська група ПСР, до складу якої входила колишня вихованка СЖГ, стипендіатка родини Харитоненків Олександра Юстинівна Лещинська (вона брала участь у поширенні друкованої пропаганди в м. Суми). Незадовго до арешту Олександра була виключена з гімназії за «образу імператора», про що повітовий справник І. Д. Крижановський повідомляв сумському тимчасовому генерал-губернатору М. О. Ходоровичу в березні 1906 р. Відомо, що під крилом есерів також перебував гурток гімназистів, яким керував учень А. Добровольський

³²⁵ ДАРФ. Ф. 102. Оп. 235. Спр. 7. Ч. 27. Арк. 28; ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 2569. Арк. 8; ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1891. Арк. 18.

³²⁶ ДАРФ. Ф. 102. Оп. 235. Спр. 7. Ч. 27. Арк. 28; ДАРФ. Ф. 102. Оп. 234. Спр. 20. Ч. 88. Арк. 1, 16.

(достеменно невідомо, чи входили до нього й гімназистки)³²⁷. З ліквідацією соціал-демократичної й есерівської організацій політичне життя міста повністю зосередилося в комітетах проурядових організацій, а демократична учнівська і вчительська молодь надовго опинилися за межами громадських ініціатив.

Загалом, утягування учнів у революційний рух, влаштування ними акцій непокори та масове висловлювання невдоволення порядками в сфері освіти з боку батьків мало позначилося на становищі вихованців. Урядом були зроблені лише окремі поступки: 1) учням було дозволено носити цивільний одяг за межами навчальних закладів (листопад 1905 р.); 2) дітям старообрядців та сектантів дозволялося не вивчати Закон Божий (грудень 1905 р.); 3) розширювалися компетенції педрад, які відтепер навіть могли відступати з дозволу попечителя навчального округу «від діючих правил для учнів, правил про випробування, інструкцій для класних наставників і відповідних циркулярних доповнень і роз'яснень», допускати на засідання з правом вирішального голосу представників місцевого самоврядування, а також на власний розсуд комплектувати бібліотеки своїх закладів (листопад 1905 р.); 4) дозволялося при кожному класі чи на рівні всієї школи проводити батьківські наради та обирати на них батьківські комітети, що мали змогу передавати на розгляд педрад свої пропозиції (листопад 1905 р.). При цьому голові батьківського комітету надавалися повноваження, прирівняні до компетенцій почесного попечителя закладу³²⁸. Утім, МНП роз'яснювало гімназійному начальству, що вказані зміни не тягнуть за собою зниження вимогливості до учнів («не допус-

³²⁷ ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 23; ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 229-237; ЦДІАК України. Ф. 1682. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 80.

³²⁸ Порядок формування батьківського комітету та межі його повноваження детально розглянуті в попередньому розділі цієї книги.

каються як порушення загальних правил пристойності, так і прояви франтівства та розкоші»), не передбачають учнівської самоорганізації чи висунення вихованцями вимог до адміністрації школи, не надають батьківським комітетам права повз начальства ЗСО звертатися до очільників навчальних округів³²⁹. Нарешті, у 1908 р. Рада Міністрів виробила постанову, затверджену імператором, «Про порядок закриття батьківський нарад та комітетів», яка дозволяла міністру народної освіти припиняти діяльність комітетів, якщо вона набуде «небажаного напрямку». Останнє, звісно, могло тлумачитися вельми широко в контексті «яких-небудь порушень порядку, несумісного з правильним ходом навчального життя»³³⁰. Себто батьківські органи при ЗСО були позбавлені можливості порушувати питання про істотні зміни в організації шкільного життя, обговорювати правильність чи неправильність урядових, міністерських, окружних рішень тощо. Також у розпорядженні від 15 жовтня 1906 р. особливо наголошувалося на неприпустимість самих освітян брати участь у діяльності протиурядових організацій («не лише явно революційних»), оскільки «прямий обов'язок службовців в урядових організаціях сумлінно дотримуватися Государевої волі та старанно виконувати обов'язки по службі, накладені на них законом». І навіть у тому випадку, коли викладач належав до проурядової організації, міністерство забороняло йому займати керівні посади в ній. У випадку порушення даних правил, освітянина мало негайно звільнити найближче начальство³³¹.

Піднесення демократичного руху в 1917 року не залишало байдужими до виявлення громадянської позиції й учениць СЖГ. Зокрема, Віра Бирченко згадувала, що старшокласниці

³²⁹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, февраль. №2. С. 12, 32–34, 36; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, апрель. №4. С. 22.

³³⁰ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, июль. №7. С. 5–8.

³³¹ Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, декабрь. №12. С. 13–18.

гімназії відкрито виходили на мітинги та маніфестації в розбурханому поваленням царату місті. Разом із ними з червоними бантами дефілювали й педагоги навчального закладу, у тому числі, О. П. Чурилова, яку авторка спогадів усе ж таки змальовувала в образі переконаної монархістки³³².

Улітку 1917 р. деякі з гімназисток разом із учнями старших класів інших ЗСО міста об'єдналися в Союз самоосвіти, що ставив перед собою на меті організацію гуртожитку для учнів за сприяння спонсорської допомоги, а також випуск учнівського журналу. Утім, ані перше, ані друге так і не було реалізоване. Тоді ж у Сумах почала формуватися громада національно свідомих учнів середніх шкіл. Припустимо в її складі були також і сумські гімназистки. Улітку 1917 р. конституювався й гурток фізкультури молоді, зібрання якого відбувалися також у приміщенні СЖГ. З молодих членів на користь гуртка стягувалися внески в розмірі 1 руб. за спортивний сезон, або 4 руб. на рік³³³.

Саме приміщення гімназії стало відкритим для громадськості. В її стінах нерідко відбувалися засідання різних організацій. Зокрема, 25 лютого 1918 р. тут відбулося засідання Товариства піклування про бідних в м. Суми, де обговорювалося майбутнє існування належного йому притулку³³⁴.

Недоліки освітньої системи викликали опозиційність педагогів і учнів до влади. Вона проявлялася у відкритому виступі проти порядків, що панували в стінах навчальних закладів і державі в цілому, участі в діяльності громадських антиурядових організацій і партій, в акціях, які вони проводили, в публіцистичній і агітаційній діяльності. Виступи

³³² Манько М. О. Суми та сумчани у документах сучасників. Книга третя (1655–2010). Суми: видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2010. С. 432–433.

³³³ Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917, 11 июля. С. 3; По нашему краю. Сумы. *Харьковский вестник*. 1917, 1 августа. С. 4.

³³⁴ Объявление. *Наш голос*. 1918, 25 февраля. С. 2.

сумських учнів, попри звинувачення поліції в підбуренні до них соціал-демократів, насамперед, зумовлювалися загальними і місцевими суворими дисциплінарними умовами навчання, кризою гуманності у виховній системі середньої школи. Протести вихованців хоча і мали певний відгук у громаді Сум і вплинули на поведінку адміністрації, але по суті поставленої мети не досягли — надмірні вимоги дисципліни, втручання в особисте життя, суворе ставлення з боку частини педагогічного колективу до учнів і учениць зберігалися. Бодай часткове покращення ситуації, коли у листопаді-грудні 1905 р. місто фактично опинилося в руках революційної і ліберальної опозиції, не відбулося через другорядність «шкільного питання» в повістці лівих партій. Революційним лідерам просто бракувало часу для з'ясування конфліктних ситуацій у школі. Як наслідок, не отримуючи достатньої підтримки з боку політичної опозиції, учнівські страйки залишилися безрезультатними. Що стосується вчителів середніх навчальних закладів, то ніхто з них так і не наважився на відкриту опозиційну діяльність, хоча молоді педагоги гімназій співчутливо ставилися до кадетів. Вільний вияв громадської активності і освітян і вихованців спостерігався після Лютневої революції до моменту ствердження радянської влади.

ПІСЛЯМОВА

Сумська І жіноча гімназія стала одним із перших жіночих навчальних закладів середньої освіти на території нинішньої Сумської області. В її становленні простежуємо наступну етапність: жіноче училище 2-го розряду (1863/64) — жіноча прогімназія (1870) — жіноча гімназія (1873), яка з відкриттям нового подібного закладу освіти в Сумах від 1907 р. почала йменуватися як Сумська І жіноча гімназія. Верхня межа її існування визначається часом кінцевого перетворення СЖГ на радянську школу №2 наприкінці листопада 1919 р., коли в Сумах втретє й востаннє була встановлена радянська влада. Нинішнім спадкоємцем жіночої гімназії є Сумський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів №2 Сумської міської ради. Ураховуючи початок навчання в Сумському жіночому училищі 2-го розряду в 1864 р., нинішня сумська школа в 2024 році відзначає 160-річчя з моменту свого заснування, що робить її одним із найстаріших понині діючих закладів освіти області.

Загальний період історії Сумської І жіночої гімназії охоплює 55 років — це досить солідний термін, за який у навчальному закладі склалися свої норми та правила, яких дотримувалися як відносно постійний за складом педагогічний колектив, так і керівництво установи. Деякі гімназійні традиції простежуються й в більш пізній час існування вже радянської школи. Вочевидь, до них можемо віднести негласні правила, що діяли серед її педагогів ще в 1960-ті роки. Вони зверталися на «ви» у спілкуванні з учнями, які переходили до старших класів, підкреслено ввічливо, співчутливо та по-доброму ставилися до вихованців, не порушуючи твердої дисципліни, вимогливості до зовнішнього вигляду підопічних. На високому рівні проводилися тематичні загальношкільні та класні заходи. Традиційно висока вимогливість зберіга-

лася в школі до педагогічних працівників, орієнтованих на передачу ґрунтовних і систематизованих знань дітям. За спогадами старожилів, учителі другої школи вирізнялися високим рівнем культури поведінки та ерудованістю. Результатом впливу таких осіб на школярів ставав високий відсоток випускників школи, які поступали до престижних вишів країни. Ураховуючи те, що довгий час в закладі працювали викладачі СЖГ або її випускниці, а в приміщенні школи навіть тимчасово надавалися квартири для педагогів-ветеранів, які спілкувалися з молодим поколінням учителів, нарешті, зважаючи на сталість педагогічного колективу, зазначене вище можемо віднести саме до перейнятих уже радянською школою перевічених часом норм і професійної культури спілкування, при-таманних ще гімназії.

Чималий термін існування останньої не залишився непоміченим дослідниками історії м. Суми. Утім, у своїх доробках краєзнавці не змогли достатньо повно й узагальнено зобразити діяльність школи в різних її проявах. Очевидним є й розрив між історіографією історії освіти в Російській Імперії та історико-регіоналістичними розвідками, фрагментарність добору джерел як дослідниками глобальних історичних процесів, так і любителами сумської старовини. Власне, поєднання історіографічних джерел та ресурсу різних груп джерел уможливує поглиблене вивчення обраної теми, спираючись на перевірені спеціальні історичні наукові методи.

Заснована в 1860-ті роки нова жіноча школа суттєво контрастувала з діючими до цього часу навчальними закладами для дівчат. На відміну від пансіонів, де переважно навчалися дітлахи з дворянських родин, Сумське жіноче училище відзначалося більшим демократизмом. Її відкриття стало проєктом і водночас демонстрацією сили сумської буржуазії, яка відкрито пішла на конфлікт із місцевим дворянством, котре, у свою чергу, посідало ключові адміністративні позиції в регіо-

ні. Цей акт унаочнив зміну суспільних відносин на тлі реформ модернізації та зафіксував той факт, що відтепер не походження, а гаманець почали відігравати більшу роль. Надалі ми не вбачаємо подібних розбіжностей в середовищі старих і нових еліт, але саме за останніми закріпилася провідна роль у комплектуванні попечительної ради школи. З моменту її відкриття значна увага приділялася підбору висококваліфікованих кадрів, у тому числі, запрошених за межами Сумського повіту, контролю за якістю навчання. Це полегшило вирішення наступного завдання — трансформації училища в прогімназію, а через короткий термін останньої — в гімназію.

Участь підприємців у житті гімназії позначилася на рівні її матеріального забезпечення. З тісного будинку школи доволі швидко перебралася у власне подібне до казкового палацу приміщення в центрі міста. Послідовно вирішувалися й питання нагального ремонту, розширення площі закладу, проведення водогону, електропостачання та телефону, устаткування класних приміщень і кабінетів. Утім, адресна грошова допомога не перетворювалася на систему. Тож фінансову складову функціонування гімназії слід визначити як стабільно дефіцитну — установа навіть у найкращі роки грошових надходжень виявилася неспроможною вийти не лише на рівень самозабезпечення, але й досягнути низького коефіцієнту браку коштів. Як раз тут бюджетні «дірки» й перекривалися допомогою благодійників. Однією з причин виникнення дефіциту можна указати намагання керівництва гімназії запобігти різкому зростанню вартості навчання. Із цим пов'язана наступна відмінність стратегії розвитку школи — бажання її адміністрації та «батьків міста» надати їй більш соціального характеру.

Більшу частину доходів гімназії складала плата за «правонавчання», але ці кошти не перекривали всіх нагальних потреб навчального закладу, особливо в період, коли

він потребував значних інвестицій у розбудову та оснащення. Тож протягом всього свого існування СЖГ користувалася, по-перше, суттєвою підтримку з боку органів місцевого самоврядування (фінансова участь земства та думи корелювала з прибутками й капіталами останніх), а по-друге, допомогою з боку благодійників, паче від родини Харитоненків, котра, що правда, зменшилася в останнє десятиліття існування гімназії, що можна пояснити фінансовими труднощами «Торгового дому І. Г. Харитоненко з сином». Фінансове сприяння з боку держави було незначним. Ситуація із забезпеченням гімназії погіршилася в роки Першої світової війни та під час революційного лихоліття, що зумовило пошук нестандартних рішень для поповнення бюджету школи.

Система управління гімназією відповідала міністерському «Положенню про жіночі гімназії та прогімназії Міністерства народної освіти», що регламентувало повноваження попечительної та педагогічної рад, а також начальниці. «Купецький» характер жіночого училища передався його наступниці. Саме міська буржуазія домінувала в складі попечительної ради. Якщо училище не мало попечительки, то гімназія опікувалася представницями місцевих відомих фамілій — М. С. Кондратьєвою, вибір якої був, вочевидь, компромісом у відносинах між сумським дворянством, до якого вона належала, та купецтвом, а також В. А. Харитоненко. Саме Віра Андріївна брала найжвавішу участь у житті СЖГ, допомагаючи значними сумами як самій школі, так і нужденним ученицям. Вочевидь, її вплив поширювався й на рішення голови педагогічної ради, а також начальниці. Компетенції останніх зводилися переважно до управління поточними освітніми справами гімназії, дотриманням загального порядку та дисциплінарного нагляду за вихованками. У цьому відношенні очільниці гімназії проявляли певний авторитаризм, що не подобалося окремим ученицям, батькам (на це вказують вимоги

лібералізувати школу з боку земців і батьків у другій половині 1905 року) і навіть стороннім педагогам (свідчення П. А. Ляхова та В. В. Бирченко). Новим від 1907 року інститутом виявився батьківський комітет. Утім, до 1917 року, на відміну від приватних навчальних закладів, він себе не проявляв як реальний орган громадського контролю. Лютнева революція змінила ситуацію й оновлений комітет заповзято взявся вирішувати нагальні проблеми школи, фактично потіснивши на цій арені попечительну раду. Отже, в управлінні гімназією існував певний поділ повноважень і потреба досягати взаємоприйнятних рішень між містом, земством, керівництвом навчального округу. При цьому шкільне начальство зберігало за собою повноту повноважень власне в царині педагогічної роботи. На мій погляд, важливим актором у житті гімназії виступала В. А. Харитоненко, котра, послуговуючись і високим становищем свого чоловіка, і фінансовою залежністю гімназії від її допомоги, могла впливати на рішення водночас попечительної та педагогічної рад, заявляючи про себе в моменті справжньою господаркою в гімназійних справах. Ця комбінація була порушена спочатку її звільненням з посади в зв'язку із втратою колишнього фінансового благополуччя родини цукрозаводчиків, а також через загострення ситуації з матеріальним забезпеченням СЖГ під час Великої війни, коли владні повноваження суттєво були перерозподілені на користь батьківського врядування.

Автономія гімназійного керівництва в кадровій політиці позитивно позначилася на залученні педагогів-фахівців. Від 1880-х років установився більш-менш стабільний склад педагогічного колективу, в якому спочатку домінували чоловіки з університетською освітою, здебільшого, сумісники. У наступні десятиліття спостерігаймо зростання жіночих учительських кадрів і укомплектування штату переважно постійними працівниками. Ми обмежені в даних, які б засвідчили

високий рівень фахової підготовки викладачів протягом усього періоду існування гімназії. Певне роз'яснення з цього питання вніс П. В. Ляхов, який позитивно оцінив професійність більшості своїх колег, котрі працювали в СЖГ у 1910-ті роки. Серед якостей педагогів учнями, колегами й керівництвом цінувалися не лише знання й методика викладання, але й вміння творчо підійти до предмету, віднайти нестандартні дидактичні рішення. При цьому гімназію ні в якому разі не можна визнати в якості демократичної за педагогічною практикою установою. Розвиваючись у загальній течії шкільного життя, вона все ж таки зберігала помірковано консервативний дух із допуском лише незначних відступів від правил (наприклад, можливість, заводити «товариські відносини» між учителем і ученицями, як у випадку з П. В. Ляховим чи А. Д. Праведніковою при сусідстві зовсім протилежних прикладів).

Утім, і до 1910-х років ми також можемо висновувати щодо високого рівню якості знань, які надавалися в стінах гімназії, послуговуючись наступними фактами: місцева преса в критиці шкільного життя (улюблена тема журналістики напередодні та під час Першої російської революції) обходила СЖГ стороною (на відміну від Олександрівської гімназії та реального училища), що може слугувати визнанням відносно гуманної атмосфери в школі і що непрямо підтверджується спогадами В. В. Ляхова; позитивні відгуки про діяльність окремих педагогів у ЗМІ; приклади працевлаштування в ЗСО випускниць гімназії, що було б неможливим за низької якості освіти. Позитивно на мовну підготовку дівчат впливало залучення в якості вчителів німецької та французької мов їхніх природних носіїв. З упевненістю можна говорити про те, що педагоги СЖГ мали практику приватних уроків як для своїх підопічних, так і для учнів інших шкіл.

Зростання кількості населення міста та Сумського повіту, чисельності інтелігенції (державні службовці, працівники

Сумського окружного суду, офіцери 28 (10) Новгородського драгунського полку й Сумського кадетського корпусу, інженерно-технічний штат заводів і залізничних станцій), бажання осіб, які «з народу» вибивалися «в люди», надати достойну освіту своїм нащадкам позначилися на постійному зростанні кількості учениць. До того ж змінювалася роль жінки в суспільстві, яка все більше орієнтувалася на професійну самореалізацію, що було неможливим без здобуття освіти. На зламі XIX–XX ст. усе це вилилося в проблему неспроможності СЖГ приймати багатьох охочих. Остання тимчасово була вирішена як шляхом розширення будівлі закладу, так і відкриттям нової Сумської жіночої прогімназії. Удруге криза переповнення стала відчуватися під час Першої світової війни, що було пов'язано з прибуттям до Сум значної кількості біженців спочатку із західних регіонів імперії, а згодом і із внутрішній районів Росії після Жовтневого перевороту. Переважна більшість гімназисток належала до родин «середнього класу». На обох полюсах перебували нечисленні групи заможних і бідних дівчат. Система стипендіальної підтримки останніх, як і «заморожування» на довгий час внеску за «правонавчання» (такса 50 руб. протрималася понад 20 років) так і не вирішили проблему доступності освіти для незаможних, що, вочевидь, виливалося в запит на самоосвіту дівчат-підлітків і складання випускних іспитів без проходження самого курсу навчання в гімназії.

Зміст і характер організації навчання підпорядковувався керівним настановам, розпорядженням та програмам МНП. Утім, педагоги знаходили можливості для власної педагогічної творчості. Принаймні, у період керівництва гімназією О. П. Чурилової не зустрічаємо свідчень про які-небудь перешкоди в цій сфері. Вочевидь, навпаки, використання сучасних методик викладання заохочувалося, судячи з автобіографії П. В. Ляхова та відгуків про роботу його попередника

Ф. Ф. Горайна. Дані про відрахування чи залишення на другий рік через неуспішність указують про доволі суворе дотримання педагогами вимог до знань, умінь та навичок учнів. Подібна суворість була притаманна й організації виховного процесу, в якому провідну роль відігравали класні наглядачки, котрі мали значні повноваження щодо шкільного та позашкільного контролю за підопічними. Донесені в споминах переживання сестер Товстолужських із приводу бути поміченими в чомусь недозволеному з боку класної дами слугують підтвердженням існуванню контролю як системи. З іншого боку, вихованки не залишалися сам на сам зі складними життєвими ситуаціями й могли завжди розраховувати на підтримку педагогів. Крім того, гімназія пропанувала дівчатам можливість проявити свої здібності на шкільній сцені, а в передвоєнні роки ще й побачити світ під час екскурсійних поїздок.

Тверді правила навчання та виховання не лише плодили часті переживання памолоді, але й мали відчутний ефект. Гімназія заслужила імідж закладу, що надає ґрунтовну підготовку. Про це можна судити як з ситуацій намагання дівчат перевестися до СЖГ із інших навчальних закладів, так і за прикладами успішного продовження навчання випускницями гімназії у вітчизняних і зарубіжних вишах.

По завершенню основного курсу навчального закладу дівчата обирали для себе три стратегії: чекати на «партію» та ставати домогосподаркою під опікою чоловіка; продовжити здобувати освіту на вищих жіночих курсах чи в університеті закордоном; приступити до роботи одразу чи по завершенню педагогічного класу. На жаль, ми не володіємо соціологічними даними аби скласти портрет ким були представниці названих трьох груп. Утім, навряд чи вихідці із незаможних родин могли собі дозволити байдикувати після гімназійних років і застосовувати здобуті компетенції лише для виховання своїх дітей. У свою чергу, навчання у губерньському чи столичному

місті теж могли собі дозволити переважно забезпечені люди. Отже, перші дві стратегії обирали здебільшого впевнені в своєму фінансовому становищі дівчата. Третя була прийнятною для молодих жінок, які в дорослому житті розраховували переважно на себе. Наявні біографічні дані доводять, що більшість випускниць, які працевлаштовувалися, ставали педагогами. Така ситуація не лише зумовлювалася педагогічною спрямованістю жіночих ЗСО, але й вузькістю ринку праці для жінок в епоху модерну. Колишні гімназистки поповнювали лави учителів земських і міських початкових шкіл, закладів освіти Товариства поширення грамотності серед народу тощо. Рідкісний успіх — дістати місце в жіночій гімназії або навіть у чоловічому ЗСО. Останньому могли сприяти «зв'язки». Інший спосіб працевлаштування — позитивні відгуки про роботу в початковій школі (характерно для учительок, яких запрошували на роботу до підготовчих курсів), брак фахових викладачів іноземної мови, успішність навчання під час опанування гімназійного курсу, після чого відмінницю могли залишити на посаді виховательки або надати їй рекомендацію до роботи в гімназії в іншому місті (шанси помножувалися в невеликих містах і містечках, де відкривалися жіночі прогімназії чи гімназії).

Попри навчальне навантаження та контроль із боку педагогів і батьків гімназистки не залишалися сліпими до спалахів громадської активності в країні. Тим паче, що опозиційні настрої охоплювали переважно молодь. Теми розмов політичного характеру, які приникали в Суми з університетських міст та від політичних засланців, порушувалися на зустрічах учнівської молоді. Утім, до 1905 року ми можемо спостерігати лише поодинокі випадки уваги дівчат до політики. Поліція не виявила гімназисток у складі нелегальних гуртків саморозвитку в Сумах за участі учнів та студентів у 1870–1880-ті роки, що, однак, не обов'язково свідчить про виключно чоловічий

характер таких клубів. Достеменно відомо, що в 1890-ті роки соціалістична пропаганда захопила сестер Гаврилович, а в 1900-ті роки кілька колишніх гімназисток загалом подалися в протиправну діяльність, будучи членkinями лівих партій. Перший масовий виступ гімназисток — приєднання їх до страйкового руху у жовтні 1905 року, що було не лише виявом солідарності та наслідком сторонньої агітації, але й, судячи з вимог страйкарки, бажанням послабити контроль за їхнім приватним життям із боку адміністрації гімназії. Припустимо окремі дівчата долучалися й до діяльності Спілки сумських учнів. Подальший виявив громадської самодіяльності був перерваний як установленням військового стану в Сумському повіті, так і заходами з нормалізації шкільного життя вжити ми начальницею О. М. Штрик. Вочевидь, остання налаштувала проти себе не лише гімназисток, але й багатьох батьків і викладачів, що, зрештою, могло посприяти її звільненню в 1908 році. Консервативно була налаштована й її наступниця, що, однак, не завадило їй зрештою приєднатися до заходів з нагоди повалення монархії.

У цілому, Сумська I жіноча гімназія складає враження досить солідної установи, що забезпечувала ґрунтовну підготовку для своїх вихованок. Школа була своєрідним осередком академічної та моральної чистоти, суворого виховання та ретельного виконання своїх обов'язків гімназистками, що заклало певні риси їхнього характеру й формувало принципи професійного кодексу при виборі випускницями педагогічної спеціальності. У такому ракурсі СЖГ можна впевнено віднести до категорії зразкових провінційних закладів середньої освіти пореформеного періоду, досвід яких достойний для вивчення представниками історичної та педагогічної наук.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. **Анищенко Г.** История одной семьи. Архангельские. [Электронный ресурс]. URL: www.golos-epochi.ru/?ELEMENT_ID=14601.
2. **Білик М.** Листування старої вчительки. *Більшовицька зброя*. 1939, 28 квітня. С. 4.
3. В редакцію газети «Сумской голос». *Сумской голос*. 1905, 29 ноября. С. 1.
4. В учебных заведениях. *Сумской вестник*. 1913, 12 июня. С. 3.
5. **Верменич Я. В.** Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень. *Український історичний журнал*. 2010. №4. С. 156–169.
6. **Воронцов А.** Учебные заведения в г. Сумах. СПб.: тип. Ф. С. Сущинского, 1865. 91 с.
7. Воспоминания бывшего учителя истории о работе в Сумской I-й женской гимназии в 1912–1916 гг. Ляхова Павла Васильевича: рукопись. 66 л.
8. **Ганелин Ш. И.** Очерки по истории средней школы в России второй половины XIX века. М.: Учпедгиз, 1954. 304 с.
9. **Геттлер А. Е.** Попередники 1905 року в м. Сумах. *1905 рік на Сумщині / За заг. ред. С. П. Потімкова*. Суми: Плуг і молот, 1930. С. 28–37.
10. **Гинзбург К.** Мифы-эмблемы-приметы: Морфология и история. Сборник статей. М.: Новое издательство, 2004. 348 с.
11. **Григорьев С. С.** Средняя школа по нашим законам: Исторический очерк. СПб.: Тип. В. Киришбаума, 1900. 96 с.
12. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 233. Спр. 4. Ч. 53. 201 арк.
13. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 235. Спр. 7. Ч. 27. 32 арк.
14. ДАРФ. Ф. 102. Оп. 234. Спр. 20. Ч. 88. 18 арк.
15. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 21. 51 арк.
16. ДАСО. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 95. 94 арк.
17. ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 2. 566 арк.
18. ДАСО. Ф. 2. Оп. 1. Спр. 27. 119 арк.
19. ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 1. 17 арк.
20. ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 2. 55 арк.
21. ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 3. 15 арк.
22. ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 5. 10 арк.
23. ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 6. 82 арк.
24. ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 12. 96 арк.
25. ДАСО. Ф. 354. Оп. 1. Спр. 46. 115 арк.
26. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 2. 262 арк.
27. ДАСО. Ф. П-9. Оп. 1. Спр. 5. 254 арк.
28. ДАСО. Ф. Р-6. Оп. 1. Спр. 849. 16 арк.
29. ДАСО. Ф. Р-6. Оп. 6. Спр. 33. 178 арк.

30. ДАСО. Ф. Р-33. Оп. 1. Спр. 22. 6 арк.
31. ДАСО. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 7. 18 арк.
32. ДАСО. Ф. Р-2340. Оп. 2. Спр. 18. 49 арк.
33. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 4. 147 арк.
34. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 6. 156 арк.
35. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 10. 22 арк.
36. ДАСО. Ф. Р-2362. Оп. 1. Спр. 11. 304 арк.
37. ДАСО. Ф. Р-3552. Оп. 1. Спр. 38. 651 арк.
38. ДАСО. Ф. Р-3552. Оп. 1. Спр. 47. 582 арк.
39. ДАСО. Ф. Р-7802. Оп. 1. Спр. 237. 20 арк.
40. ДАСО. Ф. Р-7802. Оп. 1. Спр. 305. 55 арк.
41. ДАСО. Ф. Р-7802. Оп. 1. Спр. 478. 11 арк.
42. ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 2569. 20 арк.
43. ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 483. 2 арк.
44. ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 540. 3 арк.
45. ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 814. 27 арк.
46. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 70. 25 арк.
47. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 115. 30 арк.
48. ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 535. 7 арк.
49. **Дейнека А. И.** Памятники архитектуры Сумщины: Путеводитель. Харьков: Прапор, 1989. 199 с.
50. Детский сад и Новая школа. Г. Сумы. 1911–1922 гг. «Воспоминания» Иры Литкевич-Лаврентьевой: рукопись. Харьков, 1988. 18 лл.
51. Деятели революционного движения в России: библиографический словарь / Сост. Э. А. Корольчук, Ш. М. Левин; под ред. В. И. Невского. М.: Всесоюзн. общ-во политкаторжан и ссыльпоселенцев, 1933. Т. 5: Социал-демократы. Вып. II.: В–Гм. 1310 стлб., XXXIV с.
52. **Добровольский Ю.** Мой дед Евгений Андреевич Добровольский и его окружение. Сумы: [самиздат], 2015. 125 с.
53. **Добровольська Н.** Радісні зміни. *Ленінська правда*. 1957, 14 вересня. С. 3.
54. **Елисеев В.** Программы и правила всех классов мужских гимназий и прогимназий Министерства народного просвещения (С приложением последних дополнений и разъяснений Министерства народного просвещения) / Издание 8-е (исправленное и дополненное). Одесса: Родное слово, 1910. 64 с.
55. Женские гимназии и прогимназии Министерства народного просвещения: 1858–1905. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. 139 с.
56. Журнал Сумской городской думы. Заседание 13 февраля 1873 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1873, 18 марта. С. 1.
57. Журнал Сумской городской думы. Заседание 18 июля 1874 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1874, 3 августа. С. 2.
58. Журнал Сумской городской думы. Заседание 5 февраля 1875 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1875, 1 марта. С. 1.

59. Журнал Сумської городской думы. Заседание 2 мая 1883 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1883, 5 августа. С. 1.
60. Журнал Сумської городской думы. Заседание 16 августа 1883 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1883, 24 сентября. С. 1.
61. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания, бывшего 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21 и 22-го сентября 1877 года. Сумы: Тип. К. М. Пашкова, 1878. 302 с.
62. Журналы очередного и чрезвычайного Сумских уездных земских собраний, бывших 10, 11, 12, 13, 14, 15 и 16 сентября, 7, 8 и 9 октября 1878 года и 22 апреля 1879 года: С прил. Харьков: Тип. Окружн. штаба, 1879. 523 с.
63. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 20, 21, 22, 23 и 24 сентября 1884 года и чрезвычайного 20 октября 1884 года: С прил. Харьков: Тип. Губ. правл., 1885. IV, 198 с.
64. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 5, 6, 7, 8 и 9 сентября 1887 года: С прил. Харьков: Тип. Губ. правл., 1888. VI, 233 с.
65. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1890 года: С прил. Харьков: Тип. И. М. Варшавчика, 1891. VII, 212 с.
66. Журналы очередного Сумского уездного земского собрания 15, 16, 17, 18 и 19 сентября 1892 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1893. VI, 358 с.
67. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2, 3, 4, 5 и 6 октября 1896 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1897. XII, 476 с.
68. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 13, 14, 15, 16 и 17 сентября 1898 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1899. VIII, 284 с.
69. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 4, 5, 6, 7 и 8 октября 1899 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1900. IX, 314 с.
70. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 21–24 сентября 1900 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1901. VIII, 290 с.
71. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 2–6 октября 1901 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1902. X, 327 с.
72. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 9, 10, 11 и 12 сентября 1903 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1904. VIII, 323 с.
73. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания 30 сентября, 1, 2, 3 и 4 октября 1904 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1905. VIII, 389 с.

74. Журнали Сумского очередного уездного земского собрания 27, 28, 29, 30 ноября и 2 декабря 1905 года [и чрезвычайных 4 января, 15, 16, 17 февраля, 12 апреля и 8 июля 1906 года]: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1906. XV, 466 с.
75. Журнал чрезвычайного Сумского уездного земского собрания 20 мая 1907 года: С прил. Сумы: Тип. П. Вертикова, 1907. IV, 74 с.
76. Журналы Сумского очередного уездного земского собрания с 10 по 14 октября 1907 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. К. М. Пашкова, 1908. XV, 379 с.
77. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 25–29 сентября 1908 года: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1909. XVI, 342 с.
78. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 30 сентября – 4 октября 1909 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. 402 с.
79. Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 апреля 1910 г.: С прил. Сумы: Тип. И. Г. Ильченко, 1910. VI, 83 с.
80. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 28–30 сентября 2–4-го октября 1911 года: С прил. Сумы: Тип. В. Ильченко, 1912. 616 с.
81. Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 29 ноября 1911 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1912. III, 56 с.
82. Журналы Сумского уездного земского собрания чрезвычайной сессии 30 апреля 1912 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1912. VI, 127 с.
83. Журналы Сумского уездного земского собрания очередной сессии 23–28 октября 1912 года: С прил. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1913. 89 с.
84. **Иванова Т. М.** Воспоминания о приюте. URL: <http://bulatovichclub.org/2013/12/19/1497/>.
85. **Илларионов С.** Поездка преосвященного Амфросия в г. Сумы. *Харьковские епархиальные ведомости*. 1883. № 3. С. 37–40.
86. К столетию со дня рождения И. С. Тургенева. *Сумской вестник*. 1918, 6 ноября. С. 3.
87. К учащейся молодежи! *Сумской голос*. 1905, 18 декабря. С. 3.
88. **Карелина В.** На Заре рабочего движения в С.-Петербурге. *Красная летопись*. 1922. №4. С. 12–20.
89. КЗ СОШПО. Оп. 2. Спр. 12. 99 арк.
90. **Ключко О. М.** Організаційно-змістові аспекти підготовки домашніх вчительок в жіночих гімназіях Північного Сходу України (друга половина XIX — початок XX століття). *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. Issue: 129. V (57). С. 18–21.

91. **Клочко О. М.** Релігійна та світська спрямованість навчання у жіночих гімназіях другої половини ХІХ — початку ХХ століття (на прикладі жіночих гімназій Сумщини). *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 5 листопада 2020 р.)* / Редкол.: Д. В. Кудінов (відповідальний редактор), О. М. Клочко, М. А. Михайліченко, В. О. Оліцький, Н. В. Сидоренко. Суми: ФОП Цьома С. П., 2020. С. 222–229.
92. **Клочко О. М.** Розвиток жіночої гімназійної освіти Північного Сходу України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Суми, 2018. 288 арк.
93. **Клочко О.** Становлення та розвиток жіночої гімназійної освіти в Сумщині (друга половина ХІХ — початок ХХ століття). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Сер. Педагогіка*. 2017. №1. С. 6–12.
94. **Константинов Н. А.** Очерки по истории средней школы: Гимназии и реальные училища с конца ХІХ в. до февр. революции 1917 г. М.: Учпедгиз, 1956. 247 с.
95. Корреспонденції. Суми. *Харьковские губернские ведомости*. 1888, 17 марта. С. 2.
96. Корреспонденції. *Утро*. 1910, 1 декабря. С. 7.
97. **Кудинов Д.** Две жизни Владимира Бояровского: «Семь лет кумир своих кадет» и «Тринадцать лет честной службы советской власти». *Ваш шанс*. 2020. №30. С. 14а–15а.
98. **Кудинов Д.** «Душа учителя должна всегда оставаться молодой»: из воспоминаний педагога Павла Ляхова о работе в Сумской І-й женской гимназии. *Ваш шанс*. 2016. №13. С. 16а–17а.
99. **Кудинов Д.** «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №5. С. 18 а.
100. **Кудинов Д.** «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №6. С. 18 а.
101. **Кудинов Д.** «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №7. С. 18 а.
102. **Кудинов Д.** «Корни его горьки, да плоды сладки»: как учились в Сумах столетие назад. *Ваш шанс*. 2009. №8. С. 18 а.
103. **Кудинов Д.** Краткий очерк истории Сумской І-й женской гимназии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 2016. №3. С. 103–132.
104. **Кудинов Д. В.** Крестьянская школа: очерк истории Миропольской частной женской гимназии. *Журнал Министерства народного просвещения*. 2018. №5(1). С. 41–52.
105. **Кудинов Д.** Професіональний склад педагогов Сумської І-й жіночої гімназії. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: матеріали ІІІ Міжнародної науково-практичної конференції, 8 грудня 2016 року: у 3 ч.* Суми: ФОП Цьома С. П., 2016. Ч. 3. С. 27–34.

106. **Кудинов Д. В.** Сумские либералы в российском освободительном движении, 1901–1906 гг.: региональное измерение: монография. Сумы: ООО «Печатный дом «Папирус», 2013. 160 с.
107. **Кудинов Д.** Сумчане графского достоинства: от белой лилии к двуглавному орлу, от шпаги — к острому перу. *Ваш шанс*. 2021. №15. С. 226–236.
108. **Кудинов Д.** Театромания Михаила Бабичева. *Ваш шанс*. 2019. №27. С. 17а.
109. **Кудинов Д.** Четвертая власть: сто лет назад. «Сумской листок»: жизнь города на страницах старой газеты. *Ваш шанс*. 2012. №31. С. 20а.
110. **Кудинов Д. В.** Дисциплінарні вимоги до учнів середньої школи в пореформений період. *Інноваційні освітньо-виховні стратегії в сучасному світі: змістовний та технологічний аспект. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (17–18 листопада 2010 року, м. Суми)*. Суми: РВВ СОІППО, 2010. С. 67–69.
111. **Кудинов Д. В.** «І букети, і солоні огірки»: до історії першого стаціонарного театру в м. Суми. *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (Суми, 8–9 грудня 2023 р.)*. У 2 ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С.П., 2024. С. 156–161.
112. **Кудинов Д.** Історичні дисципліни у навчальному процесі середніх шкіл Російської імперії пореформеного періоду. *Науковий вісник Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича: зб. наук. праць. Сер. Педагогіка та психологія*. 2012. Вип. 617. С. 72–83.
113. **Кудинов Д. В.** Миропільська приватна жіноча гімназія: нотатки до історії навчального закладу. *Освітні інновації: філософія, психологія, педагогіка: збірник наукових статей у 2 частинах / За заг. ред. О. В. Зосименко*. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. Ч. 2. С. 190–195.
114. **Кудинов Д. В.** Пансіон Ганни Іванової в Сумах: нотатки до історії жіночої освіти. *Суспільно-політичні процеси в Україні та світі: історія, проблеми, перспективи: матер. XI Всеукр. наук.-практ. конф. (Суми, 28 травня 2024 р.) / ред. колегія: В. М. Власенко, А. В. Гончаренко, С. І. Дегтярьов та ін.* Суми: Сумський державний університет, 2024. С. 167–173.
115. **Кудинов Д.** Приватна чоловіча гімназія Ізмайлова в Сумах: історичний нарис. *Старожитності Лукомор'я*. 2023. № 6. С. 43–60.
116. **Кудинов Д. В.** «Сумська революційна група» («Факел»): нарис історії першої соціал-демократичної організації у Сумах. *Сумська старовина: Науковий журнал*. 2011. № XXXIII–XXXIV. С. 123–136.
117. **Кудинов Д. В.** Суспільно-політична діяльність вчителів і учнів у Сумах під час революції 1905–1907 років. *Сумська старовина: Науковий журнал*. 2009. № XXVI–XVII. С. 129–143.
118. **Кудинов Д. В.** Творчий автопортрет педагога за спогадами вчителя Сумської 1-ї жіночої гімназії П. Ляхова. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення: матер. II Міжнар.*

- наук.-практ. конф.: у 2 част. (Суми, 18 квітня 2016 р.) / Ред. колегія: В. М. Власенко, С. І. Дегтярьов, Р. Камберова та ін. Суми: СумДУ, 2016. Ч. 1. С. 63–70.
119. **Ларский И.** По поводу (Из жизни в провинции). *Мир Божий*. 1905. №4. С. 48–64.
120. **Леунов М.** 45 років педагогічної праці. *Більшовицька зброя*. 1947, 10 вересня. С. 4.
121. **Лихачева Е.** Материалы для истории женского образования в России. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. Т. 4: 1856–1880. XI, 647 с.
122. **Луценко В. П.** Из истории среднего женского образования на Сумщине в начале XX в. *Матеріали п'ятої Сумської наукової історико-краєзнавчої конференції. Ч. II*. Суми: СДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. С. 52–57.
123. **Лябах Н. И., Капуста В. Л.** От «Искры» пламенеет «Факел». Киев: Молодь, 1987. 173 с.
124. **Манько М. О.** Суми та сумчани у документах сучасників. Суми: ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2005. Кн. 1. 388 с.
125. **Манько М. О.** Суми та сумчани у документах сучасників. Суми: ВВП «Мрія-1», 2010. Книга 3. 516 с.
126. **Медик Х.** Микроистория. *Thesis*. 1994. Вып. 4. С. 193–202.
127. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 3 августа. С. 3–4.
128. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 13 августа. С. 3–4.
129. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 19 сентября. С. 3–4.
130. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 5 октября. С. 4.
131. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 25 октября. С. 4.
132. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 10 ноября. С. 4.
133. Местная жизнь. *Луч*. 1918, 14 ноября. С. 3–4.
134. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 6 февраля. С. 3.
135. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 16 февраля. С. 3.
136. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 20 февраля. С. 3.
137. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 15 мая. С. 3.
138. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 11 июня. С. 3.
139. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 14 июня. С. 3.
140. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 26 июня. С. 3.
141. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 26 июля. С. 3.
142. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 1 августа. С. 3.
143. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 17 августа. С. 3.
144. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 23 августа. С. 2.
145. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 8 сентября. С. 3.
146. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 10 сентября. С. 3.
147. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 14 сентября. С. 3.
148. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1913, 20 сентября. С. 2.
149. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1915, 27 августа. С. 3–4.

150. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917, 11 июля. С. 3.
151. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1917, 16 декабря. С. 4.
152. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1918, 22 октября. С. 4.
153. Местная жизнь. *Сумской вестник*. 1918, 5 ноября. С. 4.
154. Местная жизнь. *Утро*. 1907, 16 марта. С. 4.
155. Местная хроника. *Крестьянская газета*. 1905, 14 декабря. С. 3–4.
156. Местная хроника. *Сумской листок*. 1908, 1 июня. С. 3.
157. **Мицько В. І.** Гімназії українських міст у період модернізації Російської імперії (кінець ХІХ — початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2017. Вип. 26. С. 195–209.
158. **Мицько В. І.** Компетенція і діяльність педагогічних (на)рад у системі освітніх закладів України (ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2018. Вип. 28. С. 257–270.
159. **Мицько В. І.** Нормативно-правове регулювання громадського контролю за діяльністю навчальних закладів України (друга половина ХІХ — початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2017. Вип. 27. С. 217–227.
160. **Мицько В.** Управління навчальними округами Російської імперії у 1880-х рр. *Міждисциплінарні гуманітарні студії*. 2014. № 1. С. 111–120.
161. **Мицько В. І.** Управління навчальними округами України напередодні та в роки Першої світової війни. *Проблеми історії України ХІХ — початку ХХ ст.* 2014. Вип. 23. С. 77–91.
162. Народное образование в Харьковской губернии в 1874 году. *Харьковские губернские ведомости*. 1875, 12 марта. С. 2.
163. Народное образование в Харьковской губернии в 1874 году. *Харьковские губернские ведомости*. 1875, 16 марта. С. 2–3.
164. Народное образование в Харьковской губернии в 1877 году. *Харьковские губернские ведомости*. 1878, 26 августа. С. 1–2.
165. Областная жизнь. *Труд и воля*. 1917, 8 августа. С. 4.
166. Обращение Сумской уездной земской управы. *Наш голос*. 1918, 9 февраля. С. 4.
167. Объявление. *Наш голос*. 1918, 11 февраля. С. 2.
168. Объявление. *Наш голос*. 1918, 25 февраля. С. 2.
169. Овцын В. Развитие женского образования: исторический очерк. СПб.: Тип. И. Н. Скороходова, 1887. 42 с.
170. Отчет о начальном народном образовании в Сумском уезде Харьковской губернии за 1915 год. Сумы: Тип. 1-й Сумской артели, 1916. 33 с.
171. Памятная книжка Министерства народного просвещения на 1865 год. СПб.: Тип. В. А. Рогальского и К°, 1865. [2], ХІІІ, 584, 32 с.
172. Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / Сост. Я. Голяховский. Харьков: Универ. тип., 1868. 412, 128, 90 с.
173. ПАГ. Аттестат Лидии Петровны Капустянской, 1912. 1 л.
174. ПАТ. Медицинское свидетельство Веры Смирновой, 1911. 1 л.

175. ПАТ. Програма літературно-музикального відділення годового акта Сумської першої жіночої гімназії 28 жовтня 1912 г. 1 л.
176. ПАТ. Свідчення Веры Смирнової, 1911. 1 л.
177. ПАЧ. Общие замечания об успехах и поведении ученицы Зои Товстолужской, 1914–1915. 1 л.
178. ПАЧ. Свідчення Зои Товстолужської, 1917. 1 л.
179. ПАЧ. Свідчення об успехах и поведении ученицы старшего пригтовительного класса Сумской женской гимназии Товстолужской Зои за 1908/09 у. г. 1 л.
180. ПАЧ. Свідчення об успехах и поведении ученицы VI класса Сумской I-й женской гимназии Товстолужской Зои за 1914/15 у. г. 1 л.
181. Первое десятилетие существования Сумской 2-й женской гимназии. 24-ое октября 1903 г. – 24-го октября 1913 г. Сумы: Електропечатня А. Е. Чернобрывченко, 1913. 32 с.
182. **Петрушкевич А. В.** Человеческие судьбы в истории повседневности: по материалам рода Петрушкевичей, 1613–1963 гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Курск, 2003. 221 с.
183. Письма к родителям. *Сумской голос*. 1905, 29 жовтня. С. 4.
184. По нашему краю. Сумы. *Харьковский вестник*. 1917, 1 августа. С. 4.
185. По телеграфу. *Южный край*. 1912, 8 февраля. С. 2.
186. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2. СПб.: Тип. 2 Отд-ния Собств. е. и. в. Канцелярии, 1874. Т. 46, отд. 2: 1871. 890 с., разд. паг.
187. Положение о мужских и женских гимназиях и прогимназиях Министерства народного просвещения с циркулярными разъяснениями Министерства народного просвещения / Сост. М. Ошанин. Ростов: тип. А. Х. Оппель, 1906. 47 с.
188. Постановления Феодосийского уездного земского собрания 47-й очередной сессии с 19 по 22 октября 1912 года с приложениями. Феодосия: Тип. Косенко, 1913. 173 с.
189. Правила испытания при поступлении учениц в женские гимназии и прогимназии, переводе из класса в класс и окончании курса, а равно и других потребностей учебного дела: (Утв. г. министром нар. прос. 31 авг. 1874 г.). Одесса: б. и. 1876. 40 с.
190. Прибавление к №8 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, 30 апреля 1864 года. 6 с.
191. Прибавление к №9 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, сентябрь 1906 года. 14 с.
192. Прибавление к №10 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, октябрь 1906 года. 4 с.
193. Прибавление к №3 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, март 1908 года. 8 с.
194. Приложение к №3 Циркуляра по Харьковскому учебному округу, март 1912 года. 12 с.

195. **Р. Г.** Подготовка к введению в жизнь законов 3-го июля 1916 г. о женских гимназиях. *Вестник воспитания*. 1917. №2. С. 58–68.
196. **Рижкова М. С.** Розвиток освіти жінок у Харківській губернії (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Слов'янськ, 2012. 222 арк.
197. **Рождественский С. В.** Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения: 1802–1902. СПб.: Изд. МНП. 1902. 785 с.
198. **Роков Г.** Школьные волнения 1905 года. *Вестник воспитания*. 1905. № 9. С. 105–149.
199. **Ряснянский Б.** Сумский кадетский корпус: Воспоминания. *Военная быль*. 1971. № 112. С. 6–12.
200. **Сапухіна Л.** Навчальні заклади дореволюційних Сум. Суми: Б. в., 2000. 30 с.
201. **Сапухіна Л. П.** Події Першої російської буржуазно-демократичної революції в Сумах. *Ленінська правда*. 1985, 18 червня. С. 3.
202. Смета расходов и доходов Сумского уездного земства с приложением раскладок уездного и губернского земского сбора на 1913 год. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1913. 114 с.
203. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения с последовавшими с 1870 года изменениями и дополнениями, содержащий также (в четырех частях книги): положение по отдельным женским гимназиям и прогимназиям, общие и частные программы их и правительственные распоряжения как относящиеся к этим заведениям, к служащим и учащимся в них, так и касающиеся лиц, занимающихся частной и женской педагогической деятельностью / Сост. М. Родевич. СПб.: Тип. д-ра М. А. Хана, 1884. X, 238, 88 с.
204. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870–1912 годы: (В 3 ч.) / Сост. Д. Кузьменко. М.: Юрид. кн. маг. «Правоведение» И. К. Голубева, 1912. 752 с.
205. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1865. Т. 3: Царствование императора Александра II, 1855–1864. 1434, 140, 42 стлб.
206. Свод штатов и дополнительных к ним постановлений, действующих по Министерству народного просвещения. СПб.: б. и., 1865. XIV, XXV, 177 с.
207. **Сергеев В.** От фотографии – к истории семьи и города Сумы. URL: <http://www.shans.com.ua/?m=nr&in=620&ir=399>.
208. Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. / Сост. М. А. Городенский. Сумы: Изд. Сум. уезд. зем-ва, 1895. 536 с.
209. Смета расходов и доходов Сумского уездного земства с приложением раскладок уездного и губернского земского сбора на 1913 год. Сумы: Типо-литогр. П. К. Пашкова, 1913. 114 с.

210. **Скибицька Т.** Жіноча гімназія (перша), 1877 (архіт). Вул. Соборна, 39. *Звід пам'яток історії та культури України. Сумська область / НАН України. Інститут історії України; Центр досліджень історико-культурної спадщини України. К.: б. в., 2017. С. 171.*
211. СОКМ. КП-17077. ПИ-954: Ведомость об успехах учениц III класса Сумской женской гимназии в 1906–1907 у. г. 1 л.
212. СОКМ. КН-21649. ДВ-4574: Статут Сумського товариства мистецтва та літератури. 15 арк.
213. СОКМ. КН-2205. Д-3240: Удостоверение наградной книги, данное М. Левитской. 1 л.
214. СОКМ. КН-22057. Д-3276: Свидетельство об успехах и поведении ученицы VI класса Сумской I-й женской гимназии Левитской Марии за 1909–1910 у. г. 1 л.
215. СОКМ. КН-22058. Д-3247: Щоденник учениці VI класу першої Сумської жіночої гімназії М. Левитської. 1909 р.
216. СОКМ. КН-33104. Д-6057: Билет ученицы Ахтырской женской гимназии Л. Мокренко, 1912. 23 с.
217. **Сологуб Ф.** (О требованиях учеников и родительском союзе). *Сумской голос*. 1905, 29 ноября. С. 1.
218. **Спасский В.** Число грамотных в Сумском уезде в 1866 г. *Памятная книжка Харьковской губернии на 1868 год / Сост. Я. Голяховский. Харьков: Университет. тип., 1868. С. 230–253.*
219. **Сперанский Б.** «Русская история» для средней школы. *Вестник воспитания*. 1913. № 9. С. 120–133.
220. Спогади Марії Сергіївни Косенко, записані Л. М. Євдокимчик у жовтні 1981 р.: рукопис. 10 арк.
221. **Стародубцева И. В.** Формирование педагогической интеллигенции в Харьковской губернии во второй половине XIX – начале XX в. (на примере учителей средних учебных заведений). *Матеріали шостої Сумської історико-краєзнавчої конференції / Редкол.: В. В. Турков та ін. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2005. С. 229–233.*
222. Статистический справочник по Харьковской губернии. Харьков: Тип. А. А. Либина, 1911. 106 с.
223. Сумская сельскохозяйственная выставка. *Южный край*. 1895, 20 сентября. С. 2–3.
224. Сумские злобы. *Харьковский листок*. 1903, 19 сентября. С. 4.
225. Сумские злобы. *Харьковский листок*. 1905, 16 января. С. 4.
226. Сумский кадетский корпус. 1900–1950 / Сост. С. Кремер. Сан-Франциско: самиздат, 1955. 103 с., разд. паг.
227. Сумский народный университет. *Луч*. 1918. № 100. С. 3.
228. Сумской кадетский корпус. URL: [http://ria1914.info/index.php?title=Сумской кадетский корпус](http://ria1914.info/index.php?title=Сумской_кадетский_корпус).
229. Сумы. *Харьковский листок*. 1903, 26 сентября. С. 4.

230. Сумы. *Харьковский листок*. 1903, 27 ноября. С. 3.
231. Сумы. *Харьковский листок*. 1903, 20 декабря. С. 4.
232. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 9 апреля. С. 3.
233. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 22 апреля. С. 3.
234. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 12 мая. С. 4.
235. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 30 августа. С. 3–4.
236. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 21 октября. С. 3.
237. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 29 октября. С. 3.
238. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 31 октября. С. 3.
239. Сумы. *Харьковский листок*. 1905, 8 ноября. С. 3.
240. Сумы. *Южный край*. 1894, 31 марта. С. 3.
241. Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1894, 9 апреля. С. 3.
242. Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1897, 30 марта. С. 3.
243. Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1897, 9 июня. С. 3.
244. Сумы (Корреспонденция «Южного края»). *Южный край*. 1897, 17 июня. С. 2.
245. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1901, 29 марта. С. 3.
246. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1901, 24 апреля. С. 4.
247. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1902, 1 марта. С. 4–5.
248. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1902, 18 апреля. С. 4.
249. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1902, 13 июня. С. 4.
250. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1903, 22 марта. С. 4.
251. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1903, 31 марта. С. 4.
252. Сумы (От нашего корреспондента). *Южный край*. 1909, 19 ноября. С. 6.
253. Сумы (От нашего корреспондента). «Мудрое» распоряжение. *Южный край*. 1913, 19 мая. С. 4.
254. **Сучков И. В.** Социальный и духовный облик учительства на рубеже XIX–XX веков. *Отечественная история*. 1995. № 1. С. 62–77.
255. Телеграммы. *Южный край*. 1904, 15 апреля. С. 1–2.
256. **Тоноян А. А.** Сумщина на матеріалах журналу «Основа» (1861–1862). *Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів III Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (1 грудня 2022 р., Суми)*. Суми: СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2023. С. 304–309.
257. **Тян В. В.** Политический реванш верхов в пореформенной России (Монархический радикализм во внутренней политике 80–90-х гг. XIX в.). М.: Экслибрис-Пресс, 2004. 152 с.
258. **Тронько Т. В.** Жіночі навчальні заклади Сумщини в другій половині XIX століття. *Матеріали п'ятої Сумської історико-краєзнавчої конференції (20–21 листопада 2003 р.)*. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2003. Ч. II. С. 97–100.

259. Устименко Г. Великий штурм. 1905 рік на Сумщині / За заг. ред. С. П. Потімкова. Суми: Пług і молот, 1930. С. 93–96.
260. Ученическая поездка на дачу-колонию. *Сумской вестник*. 1913. 12 мая. С. 2.
261. Училища, образованные на Юге в последнее время. *Основа*. 1861. № 6. С. 79–107.
262. Харьковский календарь на 1876 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1875. 758 с., разд. паг.
263. Харьковский календарь на 1877 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1876. 763 с., разд. паг.
264. Харьковский календарь на 1878 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1877. 772 с., разд. паг.
265. Харьковский календарь на 1879 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1878. 722 с., разд. паг.
266. Харьковский календарь на 1880 год. Х.: Харьк. губ. стат. ком., 1879. 834 с., разд. паг.
267. Харьковский календарь на 1886 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1885. 895 с., разд. паг.
268. Харьковский календарь на 1895 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1895. 802 с., разд. паг.
269. Харьковский календарь на 1906 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1905. 756 с., разд. паг.
270. Харьковский календарь на 1915 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1915. 526 с., разд. паг.
271. Харьковский календарь на 1917 год. Харьков: Харьк. губ. стат. ком., 1917. 352 с., разд. паг.
272. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 914. 357 арк.
273. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1099. 170 арк.
274. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1382. 65 арк.
275. ЦДІАК України. Ф. 1682. Оп. 1. Спр. 1. 298 арк.
276. ЦДІАК України. Ф. 336. Оп. 1. Спр. 1891. 19 арк.
277. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1861, 30 апреля. №8. 14 с.
278. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1861, 30 сентября. №18. 97 с.
279. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1862, 15 августа. №15. С. 113–129.
280. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1863, 31 декабря. №24. С. 231–251.
281. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1864, 31 марта. №6. С. 65–68.
282. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1864, 15 июля. №13. С. 125–131.
283. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1864, 15 сентября. №17. С. 151–163.

284. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1865, 30 декабря. №24. С. 223–233.
285. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1866, 15 марта. №5. С. 37–54, 1–6.
286. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1866, 15 сентября. №17. С. 157–168.
287. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1866, 15 октября. №19. С. 181–191.
288. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1867, 31 мая. №10. С. 49–58.
289. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1868, 15 сентября. №17. С. 93–99.
290. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1869, декабрь. №12. 30 с.
291. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1870, февраль. №2. 20 с.
292. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1870, ноябрь. №11. 22 с.
293. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1871, июль. №7. 48 с.
294. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1871, ноябрь. №11. 22 с.
295. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1872, февраль. №2. 36 с.
296. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1872, октябрь. №10. 40 с.
297. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1872, ноябрь. №11. 36 с.
298. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1873, март. №3. 20 с.
299. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1873, июнь. №6. 24 с.
300. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1874, январь. №1. 34 с.
301. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1874, май. №5. 28 с.
302. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1874, декабрь. №12. 28 с.
303. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1875, январь. №1. 55 с.
304. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1875, апрель. №4. 36 с.
305. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1875, октябрь. №10. 31 с.
306. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1875, ноябрь. №11. 36 с.
307. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, июль. №7. 32 с.
308. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, сентябрь. №9. 24 с.
309. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, ноябрь. №11. 36 с.
310. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1876, декабрь. №12. 34 с.
311. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1877, январь. №1. 89 с.
312. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1877, апрель. №4. 35 с.
313. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1877, декабрь. №12. 67 с.
314. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1878, август. №8. 24 с.
315. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1878, сентябрь. №9. 42 с.
316. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1878, октябрь. №10. 23 с.
317. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1879, апрель. №4. 63 с.
318. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, январь. №1. 26 с.
319. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, апрель. №4. 23 с.
320. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, май. №5. 32 с.

321. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, октябрь. №10. 32 с.
322. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1880, декабрь. №12. 76 с.
323. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1881, март. №3. 24 с.
324. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1881, май. №5. 51 с.
325. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1881, ноябрь. №11. 46 с.
326. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1883, март. №3. 36 с.
327. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1883, июнь. №6. 32 с.
328. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, июнь. №6. 69 с.
329. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, август. №8. 67 с.
330. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1884, сентябрь. №9. 47 с.
331. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, март. №3. 67 с.
332. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, сентябрь. №9. 56 с.
333. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1885, декабрь. №12. 48 с.
334. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, март. №3. 40 с.
335. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, апрель. №4. 46 с.
336. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, май. №5. 32 с.
337. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, июнь. №6. 47 с.
338. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, июль. №7. 31 с.
339. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, август. №8. 31 с.
340. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, ноябрь. №11. 55 с.
341. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1886, декабрь. №12. 42 с.
342. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, март. №3. 86 с.
343. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, май. №5. 55 с.
344. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, июнь. №6. 50 с.
345. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, август. №8. 38 с.
346. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, сентябрь. №9. 72 с.
347. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1887, декабрь. №12. 32 с.
348. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, февраль. №2. 35 с.
349. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, апрель. №4. 17 с.
350. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, август. №8. 77 с.
351. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1888, октябрь. №10. 68 с.
352. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, апрель. №4. 32 с.
353. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, май. №5. 28 с.
354. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, июль. №7. 44 с.
355. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1889, август. №8. 70 с.
356. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1890, январь. №1. 69 с.
357. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1892, январь. №1. 32 с.
358. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1892, февраль. №2. 44 с.
359. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1892, ноябрь. №11. 39 с.
360. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, январь. №1. 39 с.
361. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, март. №3. 31 с.
362. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, апрель. №4. 39 с.
363. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, октябрь. №10. 39 с.

364. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1893, ноябрь. №11. 47 с.
365. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1894, май. №5. 43 с.
366. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1894, октябрь. №10. 42 с.
367. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, февраль. №2. 55 с.
368. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, апрель. №4. 37 с.
369. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, май. №5. 36 с.
370. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, ноябрь. №11. 44 с.
371. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1895, декабрь. №12. 40 с.
372. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, январь. №1. 44 с.
373. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, февраль. №2. 66 с.
374. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, март. №3. 51 с.
375. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, май. №5. 39 с.
376. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, август. №8. 80 с.
377. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, сентябрь. №9. 45 с.
378. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1896, октябрь. №10. 45 с.
379. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1897, май. №5. 28, 88 с.,
разд. паг.
380. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, март. №3. 44 с.
381. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, апрель. №4. 48 с.
382. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, сентябрь. №9. 41 с.
383. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1898, октябрь. №10. 61 с.
384. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1899, январь. №1. С. 1–55.
385. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1899, июль. №7. С. 266–321.
386. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1899, август. №8. С. 324–389.
387. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, январь. №1. С. 1–101.
388. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, март. №3. С. 175–226.
389. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, апрель. №4.
С. 227–274.
390. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, май. №5. С. 275–324.
391. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, август. №8.
С. 417–500.
392. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, сентябрь. №9.
С. 501–581.
393. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1900, октябрь. №10.
С. 582–634.
394. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1901, август. №8.
С. 455–542.
395. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1901, октябрь. №10.
С. 627–755.
396. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1901, ноябрь. №11.
С. 756–812.
397. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, февраль. №2. 81 с.
398. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, май. №5. 56 с.

399. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, июль. №7. 77 с.
400. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1902, ноябрь. №11. 84 с.
401. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, февраль. №2. 67 с.
402. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, июль. №7. 71 с.
403. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1903, ноябрь. №11. 67 с.
404. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, февраль. №2. 90 с.
405. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, май. №5. 67 с.
406. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, июнь. №6. 64 с.
407. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, август. №8. 71 с.
408. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1904, сентябрь. №9. 87 с.
409. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, февраль. №2. 99 с.
410. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, июль. №7. 123 с.
411. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, сентябрь. №9. 96 с.
412. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, октябрь. №10. 75 с.
413. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1905, декабрь. №12. 81 с.
414. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, февраль. №2. 78 с.
415. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, март. №3. 50 с.
416. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, июнь. №6. 53 с.
417. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, сентябрь. №9. 140 с.
418. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, ноябрь. №11. 105 с.
419. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1906, декабрь. №12. 76 с.
420. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, февраль. №2. 71 с.
421. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, март. №3. 53 с.
422. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, май. №5. 48 с.
423. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, июнь. №6. 59 с.
424. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, сентябрь. №9. 58 с.
425. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, октябрь. №10. 90 с.
426. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1907, ноябрь. №11. 85 с.
427. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, январь. №1. 59 с.
428. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, февраль. №2. 80 с.
429. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, март. №3. 64 с.
430. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, апрель. №4. 90 с.
431. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, май. №5. 52 с.
432. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, июнь. №6. 54 с.
433. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, июль. №7. 56 с.
434. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, август. №8. 88 с.
435. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, сентябрь. №9. 81 с.
436. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, ноябрь. №11. 104 с.
437. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1908, декабрь. №12. 81 с.
438. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, март. №3. 68 с.
439. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, апрель. №4. 72 с.
440. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, май. №5. 62 с.
441. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, июль. №7. 51 с.

442. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, ноябрь. №11. 70 с.
443. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1909, декабрь. №12. 87 с.
444. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, январь–март. №1–3. 131 с.
445. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, август. №8. 64 с.
446. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, сентябрь. №9. 101 с.
447. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1911, ноябрь. №11. 74 с.
448. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, март. №3. 43 с.
449. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, июнь. №6. 47 с.
450. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, август. №8. 58 с.
451. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, сентябрь. №9. 66 с.
452. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1912, октябрь. №10. 62 с.
453. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913, август. №8. 94 с.
454. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913, сентябрь. №9. 40 с.
455. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1913, ноябрь. №11. 101 с.
456. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, март. №3. 41 с.
457. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, апрель. №4. 50 с.
458. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, май. №5. 58 с.
459. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, июнь. №6. 35 с.
460. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, август. №8. 40 с.
461. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, сентябрь. №9. 38 с.
462. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, ноябрь. №11. 83 с.
463. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1915, декабрь. №12. 43 с.
464. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1916, январь. №1. 32 с.
465. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1916, февраль. №2. 53 с.
466. Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1916, декабрь. №12. 108 с.
467. **Чернышева А. Ф.** Под крышей дома моего. Сумы: Издатель Панащенко И. Н., 2016. 184 с.
468. **Черутти С.** Микроистория: социальные отношения против культурных моделей? 27 с. URL: www.orbis-medievalis.ru.
469. **Шешунова І. М.** Участь учителів у революції. *Український історичний журнал*. 1985. №12. С. 57–63.
470. **Шимкевич В.** Письма о народном образовании. Средняя школа. *Право*. 1906. №23. Стлб. 2051–2058.
471. Школьный вопрос. *Сумской голос*. 1905, 18 декабря. С. 1.
472. **Энгельгардт Н.** Современная летопись. *Русский вестник*. 1905. №3. С. 279–332.

ДОДАТКИ

Додаток І. Передрук матеріалу журналу «Современная летопись» часописом «Основа» стосовно невдалої спроби відкриття в Сумах жіночого училища в 1859–1861 роках, 1861 р.

В начале 1859 г. губернское начальство предложило думе города Сум позаботиться об учреждении в Сумах женского училища, на что общество выразило полную готовность; приговором своим оно определило вносить ежегодно в течении пяти лет на содержание этого училища с купеческих капиталом 1-й гильдии по 15 р., 2-й по 10 р., 3-й по 3 р.; мещане и цеховые с каждой ревизской души должны вносить первые по 7, а вторые по 5 к. Дворяне не приняли участия в этом сборе, который составил однако же около 500 р. Кроме того, общество выбрало из среды своей почетного блюстителя для предполагаемого училища, который обязался жертвовать ежегодно в пособие этому училищу по 400 р. Независимо от этого была составлена подписка для единовременных пособий, по которой было собрано до 1000 р. Предполагая при этом плату с учащихся от 10 до 15 р., общество из предварительно составленной сметы увидело, что училище обеспечено, по крайней мере, на пять лет, а потому просило думу утвердить составленный им приговор и разрешить открытие в Сумах женского общественного училища на основаниях, изложенных в представленном им проекте, которого особенность состоит в том, что хозяйственная часть подчинялась думе и, кроме того, некоторые предметы положено проходить в уменьшенном размере против уездных училищ. При этом общество выразило желание иметь начальницей училища указанное им лицо. Прошло полтора года, а дело не подвигалось вперед, и город Сумы оставался без училища, на учреждение которого готов был принести все нужные жертвы. Вдруг, в

июле 1860 г. предводитель дворянства получает от губернского начальства предложение открыть попечительный совет женского училища, выбрать начальницу и приступить к открытию самого училища. Это предложение не упоминало ни словом о проекте, который был составлен обществом, тогда как общество выразило желание открыть училище только на основаниях, изложенных в проекте. По положению о женских училищах, вышедшему уже после начала этого дела, училищем управляет попечительный совет, в котором в числе членов состоит предводитель дворянства и два депутата от дворян. Но, так как дворяне не приняли участия в содержании училища, а между тем должны участвовать в управлении его, то градской голова донес, что без согласия общества он не приступит к открытию училища на новом основании и просил дозволить ему вновь собрать общество для обсуждения сего дела. Полгода прошло в ожидании этого дозволения. Наконец, общество было собрано и отказалось передать свои пожертвования в распоряжении лиц, не захотевших участвовать в их деле. Таким образом, учреждение сумского женского училища кончилось ничем, несмотря на полную готовность общества содействовать ему словом и делом.

Джерело: *Основа. 1861. № 6. С. 83–85.*

Додаток II. Кореспонденція про віншування панотця Василя Нікольського, 1903 р.

В понедельник, 24 ноября, в Сумах происходило чествование настоятеля местного собора протоиерея о. Василия Никольского по поводу 50-тилетия его служения в священническом сане. Юбиляр много прослужил краю свои непрерывными трудами в деле народного образования. Он был основателем первой в Сумах народной школы. Им же основана начальная школа для девочек, ныне выросшая в женскую гимназию. Чествовать юбиляра собралось духовенство со

всего уезда и представители местных общественных учреждений. Были прочитаны адреса от сумского духовенства, от городского правления, женской гимназии и др.

Джерело: Сумы. Харьковський листок. 1903, 27 ноября. С. 3.

**Додаток III. Доповідь міністра народної освіти
О. В. Головніна імператорові Олександрю II
щодо створення в Сумах жіночого училища 2-го розряду,
12 жовтня 1863 р.**

На подлинном собственною Его Императорского Величества рукою написано: «Согласен».

Доклад. Сумское городское общество Харьковской губернии, сознавая необходимость в училище для образования девиц, составило 10 июля 1863 г. приговор, коим обязалось из собственных средств своих учредить в г. Сумах женское училище второго разряда на основании Высочайше утвержденного 10 мая 1860 г. Положения о женских училищах ведомства Министерства Народного Просвещения, с тем однако же, чтобы по случаю отказа дворянства от участия в учреждении училища Попечительный Совет училища состоял только из следующих лиц: Городского Головы, Попечителя училища, Смотрителя уездного училища и Начальницы училища.

По §8 Положения о женских училищах Министерства Народного просвещения, Попечительный Совет состоит из пяти неперменных и двух выборных членов. К неперменным членам принадлежат: Попечительницы училища, уездный Предводитель дворянства, Директор училищ или штатный смотритель уездного училища, Городской Голова или бургомистр и Начальница училища. Выборные члены избираются Советом: один из сословия местных дворян или чиновников, а другой из купечества.

Принимая во внимание, что Сумское городское общество вследствие отказа тамошнего дворянства участвовать де-

нежными средствами в учреждении и содержании женского училища в г. Сумах имеет полное основание ходатайствовать о разрешении учредить училище с тем, чтобы Попечительный Совет оного составлен был не на общем основании §8 Положения о женских училищах, Высочайше утвержденного 10 мая 1860 г., я, согласно заключению Совета Министра Народного Просвещения, имею счастье испрашивать Высочайшее Вашего Императорского Величества соизволение на учреждение в г. Сумах на счет тамошнего городского общества женского училища 2-го разряда с изменением в отношении оного §8 означенного Положения, согласно с желанием Сумского городского общества, выраженным в приговоре его 10 июля сего года.

Джерело: Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. СПб.: Тип. Имп. Академии Наук, 1865. Т. 3: Царствование императора Александра II, 1855–1864. Стлб. 1076–1077.

Додаток IV. Прохання попечителю Харківського навчального округу О. А. Воскресенському про затвердження М. К. Шмідт начальницею Сумського жіночого училища, 1870 р.

Попечительный совет Сумского Женского Училища, пригласив воспитанницу Харьковской Мариинской Женской Гимназии Марию Шмидт на должность начальницы означенного училища, просит ходатайства Г. Директора Училищ об определении ее начальницей Сумского Женского Училища.

Вследствие чего, представляя при сем свидетельство г-жи Шмидт на право обучения детей чтению и письму на русском, французском и немецком языках и первым четверем действиям арифметики, выданное из Дирекции Училищ Харьковской губернии 4 ноября 1848 г. за №1860, имею честь почтительнейше просить Ваше Превосходительство об ут-

верждени Шмидт Начальницею Сумського Женского Училища.

Надпись: Испол. 3 октября. №1960.

Джерело: ДАХО. Ф. 266. Оп. 1. Спр. 540. Арк. 3.

Додаток V. Перелік педагогічних працівників Сумської жіночої прогімназії, 1870–1873 рр.

Марія Шмідт — начальница гімназії; Василь Нікольський — законовчитель, викладач; Федір Аллендорф — викладач; Микола Ткаченко — викладач; Степан Федюшин — викладач; Катерина Гіорт — викладач; Лариса Гулевич — викладач; Олена Дахневська — викладач і наглядачка; Ірина Константинович — викладач; Софія Шевченко — викладач і наглядачка.

Джерело: *Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1870, ноябрь. №11. С. 10; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1871, июнь. №6. С. 32; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1871, июль. №7. С. 46; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1871, ноябрь. №11. С. 11, 14; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1872, март. №3. С. 19; Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1872, октябрь. №10. С. 26–27.*

Додаток VI. Затвердження попечителем Харківського навчального округу О. А. Воскресенським педагогічного складу Сумської жіночої гімназії, 15 січня 1874 р.

Утверждены преподавателями и преподавательницами в Сумской женской гимназии нижепоименованные лица со дня их занятий, а именно: протоиерей Никольский — закона Божия, учитель Заринский — по русскому языку; по математике — домашняя учительница Родионова, учитель Меженинов и учитель Степанов; по географии и истории — домашняя учи-

тельница Константинович, учитель Ткаченко и учитель Кривенко; по французскому языку — учитель Барбе; по немецкому языку — домашняя учительница Гиорт и учитель Аллендорф; по чистописанию и рисованию — учитель Белоусов; по рукоделию — учительница Шевченко, и учительницею подготовительного класса — домашняя учительница Дахневская; а также допущены к преподаванию в сказанной гимназии по найму: Толиво — французского языка и Журавлев — русского языка.

Джерело: Циркуляр по Харьковскому учебному округу. 1874, январь. № 1. С. 15.

Додаток VII. Рішення Сумської міської думи щодо присвоєння міністру народної освіти Д. А. Толстому звання почесного громадянина м. Суми, 1874 р.

Городской голова доложил, что благодаря просвещенному вниманию в деле народного образования г. министра народного просвещения в гор. Сумы открыты мужская и женская гимназии, а также реальное училище. Такое высокое внимание его сиятельства, давшее возможность доставить в нашем городе молодому поколению среднее образование, делает имя его сиятельства незабвенным в памяти не только признательных граждан, но и будущего потомства. По заявлению гг. гласных я обращался к г. министру народного просвещения с предложением неблагоугодно ли будет его сиятельству принять звание почетного гражданина г. Сум, на что и получил ответ, что он с признательностью принимает предлагаемое звание. **ПОСТАНОВЛЕНО:** с приписанием сего ходатайствовать где следует о присвоении его сиятельству министру народного просвещения графу Дмитрию Андреевичу Толстому звания почетного гражданина г. Сум.

Джерело: Журнал Сумской городской думы. Заседания 18 июля 1874 г. Харьковские губернские ведомости. 1874, 3 августа. С. 2.

Додаток VIII. Відомість пропущених викладачами занять Сумської жіночої гімназії за перше півріччя 1874/75 н. р.

Фамиліи преподавателей	Учебные предметы	Сколько следовало дать лекцій в течение всего полугодия	Сколько пропущено	По какой причине
Сибилев	Русская словесность	54	2	По делам службы
Никольский	Закон Божий	181	4	1 по делам службы, 3 по болезни
Заринский	Русский язык	56	2	По болезни
Журавлев	Русский язык	116	6	По болезни
Журавлева	Русский язык	61	8	3 по домашним обстоятельствам, 5 по болезни
Меженинов	Математика	76	21	По болезни
Муретов	Математика	33	8	По болезни
Барбе	Французский язык	129	9	По домашн. обстоятельст. в отпуску
Горн	Немецкий язык	100	6	3 по делам службы, 3 по болезни
Константинович	География	190	2	По болезни
Рыбинский	Чистописание	219	2	По случ. вызова в окруж. суд в качес. эксперта
Шевченко	Рукоделие	148	2	По болезни

Примечание. Из числа пропущенных уроков преподаватели и преподавательницами занято было: Сибилевым 2, законоучителем Никольским 2 ур., а остальные начальницею и классными дамами.

Джерело: Циркуляр по Харьковському учебному округу. 1875, март. № 3. С. 39–40.

Додаток ІХ. Рішення Сумської міської думи щодо виділення ділянки для будівництва Сумської жіночої гімназії, 1875 р.

По отношению Сумской уездной земской управы от 1-го февраля с. г. за №342 об уступке земству городского пустопорожного места от спуска с горы возле соборной церкви до спуска с Покровской площади к реке Пслу, для увеличения двора при здании, имеющим быть построенным для Сумской женской гимназии Дума ПОСТАНОВИЛА: Согласно настоящему ходатайству земской управы, городское пустопорожное место от спуска с горы возле Соборной церкви до спуска с Покровской площади к реке Пслу, с точным обозначением его меры и границ, уступить в пользование Сумского земства с тем, чтобы место это находилось в пользовании земства без произведения на нем предполагаемой главной постройки для гимназии здания до тех только пор пока уступленное земству Министерством Народного Просвещения здание ему принадлежащее, занятое женскою гимназиею, будет находиться в распоряжении земства; с прекращением же права земства на распоряжение сказанным зданием или в в случае занятия того здания другим каким-либо учреждением, а не Женскою Гимназиею, или по переходе его из собственности Министерства в собственность кому бы то ни было, отдаваемое ныне в пользование городское место должно быть возвращено городу обратно в том размере, в каком оно уступается в настоящее время, и если бы земство произвело на нем какие-либо постройки, то таковые при возврате места должны быть земством сняты или поступить в распоряжении города.

Джерело: Журнал Сумской городской думы. Заседания 5 февраля 1875 г. Харьковские губернские ведомости. 1875, 1 марта. С. 1.

**Додаток Х. Положення про стипендію імені Ганни
Олександрівни Степурської при Сумській жіночій
гімназії, затверджене міністром народної освіти
І. Д. Деляновим 26 квітня 1883 р.**

1) На основани Высочайшего повеления 5 декабря 1881 г. учреждается при Сумской женской гимназии одна стипендия имени Анны Александровны Степурской на счет процентов с пожертвованного отцом ее, священником Александром Степурским, капитала в две тысячи рублей.

2) Обеспечивающий стипендию капитал, заключающийся в двух облигациях 3-го восточного займа за №№186401 и 246528 хранится в местном казначействе в числе специальных средств гимназии.

3) Стипендией пользуется одна из бедных воспитанниц Сумской женской гимназии, преимущественно из детей духовного звания, заслуживающих того по своим успехам в науках и поведению.

4) Выбор стипендиатки, а также лишение стипендии в случае неуспешности или неодобрительного поведения принадлежит педагогическому совету гимназии. Выдача стипендии прекращается также и в том случае, когда материальные средства стипендиатки настолько улучшатся, что назначение ей пособий станет ненужным.

5) Могущие образоваться почему-либо остатки от процентов присоединяются к капиталу стипендии.

6) Пользование стипендией не налагает на стипендиатку никаких обязательств.

Джерело: *Циркуляр Харьковского учебного округа. 1883, июнь. № 6. С. 7.*

**Додаток XI. Розпорядження імператора Олександра III
про призначення грошової допомоги вчительці Сумської
жіночої гімназії Олександрі Павлівні Одолламській,
1884 р.**

Государь Император по положению комитета министров в 6-й день июля 1884 года Высочайше соизволил на назначение вдове умершего на службе бывшего преподавателя русского языка и словесности Сумской Александровской мужской гимназии Одолламского Александре Одолламской усиленного единовременного пособия в размере *шестисот* рубл., т. е. полного оклада жалования, присвоенного должности старшего учителя гимназии в губернии 3-го разряда по штатам 17 апреля 1859 года.

**Джерело: Циркуляр Харьковского учебного округа.
1884, август. № 8. С. 2–3.**

**Додаток XII. Розпорядження імператора Олександра III
про призначення пенсії вдові померлого колишнього
вчителя Сумської жіночої гімназії, надвірного радника
Дмитра Матвійовича Муретова, 1886 р.**

Государь Император, по положению комитета министров, в 4-й день июля 1886 года Всемилостивейше соизволил: на назначение вдове умершего на службе бывшего учителя математики Сумской женской гимназии, надворного советника, Марии Муретовой с тремя несовершеннолетними детьми — сыновьями: Александром, род. 12 октября 1883 г., и Дмитрием, род. 3 мая 1885 г., и дочерью Мариєю, род. 5 июня 1880 г., за свыше 11-летнюю службу Муретова усиленной, вне правил пенсии по *шестисот рублей* в год, т. е. в размере полного оклада жалования, присвоенного должности старшего учителя гимназии в губерниях 3-го разряда по штатам 17 апреля 1859 г., а именно: вдове в количестве одной половины означенного оклада пенсии (600 р.) — 300 р., а детям — другой

половины того же оклада пенсии — 300 р. с производством такой пенсии со дня смерти Муретова — 29 января 1886 года.

Джерело: Циркуляр Харьковского учебного округа. 1886, август. № 8. С. 10–11.

Додаток XIII. Відомість пропущених викладачами занять Сумської жіночої гімназії за 1888 рік.

Фамилии преподавателей	Предметы преподавания	Число уроков, которые следовало дать в 1888 гражданском году	Число пропущенных уроков			Процентное отношение пропущенных уроков к общему их числу
			По болезни и другим уважительным причинам	По вызову в суд	По неуважительным причинам	
Никольский	Закон Божий	312	14	-	-	4,48
Ставровский		260	1	-	-	0,38
Борисоглебский		62	3	-	-	4,84
Архангельский	Педагогика и русский язык	318	4	-	-	1,25
Коноров	Русский язык	98	10	-	-	10,2
Одалламская		350	14	-	-	4
Новосильцев	История, география и русский язык	428	28	-	-	6,54
Константинович	История и география	168	1	-	-	0,59
Яблонский	Естественная история и математика	362	33	-	-	9,11

Лебединский	Математика	338	18	5	-	6,8
Пальшау		134	3	1	-	2,98
Седлецкий		137	4	-	-	2,92
Кудрявцева		208	4	-	-	1,92
Горн	Немецкий язык	140	10	-	-	7,14
Гиорт		372	8	-	-	2,15
Таранцова		150	1	-	-	0,67
Гершель	Немецкий и французский язык	430	1	-	-	0,23
Эггенберг	Французский язык	320	23	-	-	7,18
Рыбинский	Рисование и чистописание	514	5	7	-	2,33
Белицкая	Рукоделие	321	6	-	-	1,87
<i>Не пропустили ни одного урока</i>						
Томсен	Закон Божий (лютеранского вероисповедания)	62	-	-	-	-
Липенский	Русский язык	204	-	-	-	-
Дзелаковская	История и география	122	-	-	-	-
Посадский	Математика	60	-	-	-	-
Решетилович	Немецкий язык	48	-	-	-	-
Штрик	Французский язык	180	-	-	-	-
Селитренникова	Учительница подготовительного класса и чистописания	656	-	-	-	-

Муханова	Музыка	692	-	-	-	-
Грунская	Гимнастика и танцы	262	-	-	-	-
Доценко	Пение	66	-	-	-	-
Итого		7774	191	13	-	2,62

Примечание. Из числа пропущенных уроков были заняты: начальницей гимназии 12 и классными надзирательницами 178; на 14 последних уроках ученицы были отпущены домой.

Джерело: Прибавление к циркуляру Харьковского учебного округа. 1889, июнь. № 6. С. 57.

Додаток XIV. Повідомлення про музично-літературний вечір в Сумській жіночій гімназії, 1894 р.

Обычные концерты и литературные вечера воспитанников и воспитанниц здешних средне-учебных заведений то и дело напоминают образованной части сумчан, что не единым хлебом и «винтом» жив бывает человек. Так, недавно в местной женской гимназии состоялся музыкально-литературный вечер, доставивший приятный нравственный отдых родителям и всем тем, кому опостыла прозаическая сторона обыденной жизни с ее крохотными, грошовыми интересами и закулисным «змеиным шипением». Мне пришлось побывать на этом вечере, и с особенным удовольствием спешу сказать о нем несколько слов. Программу вечера составляли хотя и серьезные, но вполне посильные возрасту исполнительниц пьесы из Шуберта, Моцарта, Чайковского, Рубинштейна и др. первоклассных композиторов; из стихотворений гимназистки младших и старших классов прочли: «Ангел» Пушкина, «Ветка Палестины» Лермонтова, «Лесник и его внук» Никитина, «Граф Габсбургский» Шиллера в перев. Жуковско-

го, басни «Демьянова уха» и «Две собаки» дедушки Крылова. Хор гимназисток под управлением своего учителя пения Доценко исполнил: «Хор девиц» Чайковского, «Хор странников» Верди, «Хор птичек» Мендельсона и народный гимн.

Актовая зала была переполнена публикою, нетерпеливо ожидавшей появления па эстраде юных музыканш, лекторш и хористок, в свою очередь трепетно желавших поделиться плодами своих успехов, приобретенными в часы досуга. Ждать, однако, пришлось недолго. Вечер открыли музыканши на двух роялях; затем шло чтение стихотворений и басен, снова игра па роялях солисток, которых сменил хор. Восторгу слушателей и радости исполнительниц не было конца. Публика слушала исполнение с напряженным вниманием; Интересы обыденной жизни ступевались на время пред чистотою нравов дружной семьи молодежи, чуждой деланного оживления, деланного гостеприимства и приветливости, щемящей скуки и бесцельной сутолочи. Строгое исполнение музыкальных вещей, толковая передача поэтических произведений, стройное и мелодичное пение оставили в слушателях эстетическое впечатление, которого невозможно выразить словами. Нельзя было не восторгаться, глядя на серьезно настроенные, счастливые и довольные личики юных талантов, воодушевленных дружными взрывами аплодисментов публики.

Придавая громадное значение искусству для развития души в раннем возрасте, нельзя не выразить благодарности начальнице гимназии О. Н. Штрик и всем тем, кому обязаны дети своими успехами, а родители приятным впечатлением вечера, где рядом стали п примирялись в изящном ум и чувство, которого никак нельзя считать слабою опорой наших убеждений. Не надо забывать, что только люди, германизированные искусством, познают земное ничтожество, умеряют страсти и узкий утилитаризм, разъедающей человеческую природу, укрепляют веру в истинно вечное и чувствуют вечное в земном.

В заключение отмечу еще одно отрадное явление в нашей общественной жизни. Небольшой кружок членов местного комитета грамотности в лице председателя своего, преподавателя местного реального училища Новосильцева, с горячей энергией принялся за устройство народных чтений с туманными картинами, музыкой и пением. Чтения эти происходят по воскресным и праздничным дням в зале земского дома и привлекают такую массу простого народа, что многим приходится отказывать по недостатку места. Распространяться о громадной пользе этого рода развлечений, доставляющих духовную пищу людям с ограниченным развитием, было бы излишним. Пожелаю только, чтобы вопрос о насущной потребности темного люда в разумном и доступном развлечении-зрелище, все серьезнее и серьезнее сознаваемый образованной частью наших обывателей, нашел себе поддержку в городском самоуправлении и чтобы оно, если ему дороги интересы народного образования, оказало посильное содействие инициаторам благого дела.

Эмге

Джерело: Сумы (Корреспонденция «Южного края»). Южный край. 1894, 9 апреля. С. 3.

Додаток XV. Положення про стипендії імені Симеона та Пелагії Федоровських і Марфи Мельникової при Сумській жіночій гімназії (затверджено міністром народної освіти І. Д. Деляновим 8 вересня 1895 р.)

§1. На основании Высочайшего повеления 5-го декабря 1881 года, на проценты с капитала в *шесть тысяч* рублей, пожертвованного отставным полковником Ильей Федоровским, учреждается при Сумской женской гимназии три стипендии имени Симеона и Пелагеи Федоровских и Марфы Мельниковой.

§2. Означенный капитал, заключающийся в облигациях 4-го 4% внутреннего займа 1891 года за №№1387151–1387200

и государственной 4% ренты 1894 г. за №1462, серия 104, хранится в Сумской уездном казначействе в числе специальных средств названной гимназии, оставаясь навсегда неприкосновенным.

§3. Проценты с названного капитала, за удержанием из них части, подлежащей по закону 20 мая 1885 года отчисления в казну, должны быть выдаваемы в стипендии трем ученицам Сумской женской гимназии из числа круглых сирот или дочерей бедных родителей Сумского уезда, православного вероисповедания и привилегированного сословия. Исключение делается для слобод: Бишкин Лебединского уезда и Тимофеевки Сумского уезда, дочери жителей коих могут пользоваться этими стипендиями, хотя бы и не принадлежали к привилегированному сословию, и притом соискатели стипендий из этих слобод имеют преимущество.

§4. Право избрания стипендиатки принадлежит педагогическому совету, но при жизни учредитель оставляет за собою право рекомендовать совету стипендиатку от себя лично.

§5. Если внук жертвователя Иван Васильевич Басов или жена его, или дочери будут ходатайствовать о принятии дочерей, принадлежащих к их семейству, в стипендиатки, то они имеют преимущество пред всеми соискателями стипендий, хотя бы Басов жил или его дочери родились и не в Сумском уезде.

§6. Могущие по каким-либо причинам образоваться остатки от процентов со стипендиального капитала причисляются к основному капиталу для увеличения стипендий.

§7. Пользование стипендий не налагает на стипендиаток никаких обязательств.

Джерело: Циркуляр Харьковского учебного округа. 1895, ноябрь. № 11. С. 9–10.

Додаток XVI. Положення про стипендію спадкового дворянина І. Г. Харитоненка при Сумській жіночій гімназії (затверджено міністром народної освіти М. П. Боголєповим 7 лютого 1900 року)

§1. На основании Высочайшего повеления 5 декабря 1881 г. и 26 мая 1897 года при Сумской женской гимназии учреждается стипендия имени потомственного дворянина Ивана Герасимовича Харитоненко на счет процентов с капитала в *две тысячи* руб., пожертвованного служащими в конторах сахарных заводов и имениях П. И. Харитоненко.

§2. Стипендиальный капитал, заключающийся в 2-х билетах 4% государственной ренты, по 1000 руб. каждый, хранится в Сумском уездном казначействе в числе специальных средств женской гимназии, составляя ее неотъемлемую собственность, оставаясь навсегда неприкосновенным.

§3. Проценты со стипендиального капитала, за удержанием из них в казну государственного сбора по закону 20 мая 1885 года, употребляются на взнос платы за учение избранной стипендиатки, а остаток выдается на руки стипендиатке на покупки книг и учебных пособий.

§4. Стипендия выдается беднейшей ученице гимназии, отличающейся хорошим поведением и успехами в науках.

§5. Выбор стипендиатке предоставляется усмотрению заведующего главной конторой П. И. Харитоненко. В тех же случаях, когда со стороны заведующего главной конторой П. И. Харитоненко не последует указаний на выбор стипендиатки, право этого выбора предоставляется педагогическому совету гимназии с соблюдением условий, изложенных в п. 4 сего положения.

§6. Стипендиатка не лишается стипендии если переход ее в следующий класс произошел по причинам, признанным педагогическим советом гимназии уважительными, при этом, однако, стипендиатка не должна оставаться в одном и

том же классе более двух раз за все время пребывания ее в учебном заведении.

§7. Могущие образоваться по каким-либо причинам от процентов со стипендиального капитала остатки присоединяются к основному капиталу для увеличения размера стипендии.

§8. Пользование стипендией не налагает на стипендиату никаких обязательств.

Джерело: Циркуляр Харьковского учебного округа. 1900, март. № 3. С. 190–191.

Додаток XVII. Повідомлення про літературно-вокальний вечір на пошану М. В. Гоголя, влаштованого в Сумській жіночій гімназії

В память Н. В. Гоголя в актовом большом зале сумской женской гимназии состоялся литературно-вокальный вечер. Биография Гоголя, этюды о жизни и значении Гоголя в русской литературы были сообщены преподавателем П. П. Безсоновым в присутствии всех воспитанниц. Им же были выбраны, показаны и объяснены 70 световых картин, содержанием которых были гоголевские типы и сцены в лицах из его бессмертных сочинений. В антрактах стройно хором учениц исполнялись гимны и музыкальные пьесы. По окончании вечера был исполнен троекратно народный гимн. Чувствование памяти знаменитого писателя должно считать вполне хорошим и интересным для воспитанниц. На этом вечере присутствовали педагогический персонал с директором гимназии во главе и другие лица.

Джерело: Сумы (От нашего корреспондента). Южный край. 1902, 18 апреля. С. 4.

Додаток XVIII. Повідомлення про 25-річну педагогічну діяльність репетитора А. І. Тигель

На нашей педагогической ниве работает немало тружеников, скромные имена которых остаются совершенно неизвестными обществу. Деятельность их, обыкновенно, проходит в далеких от центра уголках, среди будничной, заставляющей мало говорить о себе, обстановки. Только лица, которых судьба сталкивает с такими труженниками, понимают значение их незаметной работы, и на этих невольных свидетелях, кажется нам, лежит нравственный долг сказать о них свое правдивое слово. Пусть послужит настоящая заметка посильным выражением нашего чувства уважения к скромной, но многоплодной деятельности на педагогическом поприще одного из таких тружеников нашего города.

А. И. Тигель, сумская уроженка, окончив курс гимназии 25 лет назад, с первого же года отдала свои знания и силы подготовке детей горожан в местные средне-учебные. Ее любовь к делу и детям скоро обратили на себя внимание родителей, так что число ее воспитанников росло из года в год. Результаты ее 25-летней деятельности пред нами теперь на лицо. Более трехсот человек обязаны ей предварительной подготовкой; многие из ее питомцев теперь уже самостоятельные люди, окончившие курс высших учебных заведений, и свыше ста человек в данное время — ученики гимназий и реального училища.

15 мая, именно в день исполнившегося 25-летия своей педагогической деятельности, почтенная А. И. Тигель выразила желание помолиться с теми, кому она отдала лучшие годы и силы, и на ее призыв откликнулось более ста человек детей — ее питомцев. Умилительную картину представлял этот великий и малый учащийся люд, окружавший свою учительницу во время молебствия в ее квартире. Перед началом молитвы приходской священник о. Неделька в прочувствован-

ных выражениях выяснил присутствующим значение этого дня в жизни А. И. и в заключение призвал детей с особенным усердием помолиться о продлении сил и здоровья почтенной юбилярши для продолжения многоплодной ее деятельности. Принимая поздравления детей, глубоко растроганная А. И., в свою очередь, благодарила питомцев за их память о своей учительнице, находила каждому сказать доброе, приветливое слово и в заключение предложила детям скромные подарки для воспоминания об этом дне.

Джерело: Сумы (От нашего корреспондента). Южный край. 1903, 23 мая. С. 4.

Додаток XIX. Клопотання Харківської губернської земської управи щодо введення до складу педагогічної ради Сумської жіночої гімназії членів попечительної ради, обраних від земства, 1903 р.

Его превосходительству господину харьковскому губернатору.

Сумское Очередное Уездное Земское Собрание в заседании 5-го октября 1901 г., выслушав доклад уездной управы по ходатайству Попечительного Совета Сумской женской гимназии относительно возбуждения пред правительством ходатайства о предоставлении членам Попечительного совета в числе трех лиц права участия в педагогическом совете, единогласно постановило доклад уездной земской правы утвердить.

Доклад уездной земской управы заключается в следующем:

«Попечительный совет Сумской женской гимназии в заседании 27 сентября 1901 г. решил просить Сумское уездное земское собрание возбудить пред правительством ходатайство о предоставлении трем лицам из членов попечительного совета от земства права участия в педагогическом совете гимназии наравне с членами последнего. В настоящее время, когда

высшее правительство, признавая нежелательною рознь между школой и семьей, озабочено единением их и пересматривает устав средне-учебных заведений, было бы современным, по мнению Попечительного совета, возбудить ходатайство о предоставлении Попечительному совету права избрания из своих членов трех лиц для участия в заседаниях педагогического совета. Попечительный совет глубоко убежден, что подобное изменение устава будет значительно содействовать той живой и крепкой связи семьи и школы, столь необходимой для успешного воспитания будущих основательниц семьи. Кроме того, настоящий порядок обсуждения ходатайств педагогического совета при случайном отсутствии в заседании Попечительного совета представителей первого (председателя педагогического совета или начальницы гимназии), Попечительный совет, не будучи осведомлен с подробными основаниями таких ходатайств, вынужден бывает откладывать рассмотрение их, а иногда даже отказывать в просимых ассигновках, или уменьшать размеры их; равно и педагогический совет, не зная средств гимназии, находящихся в ведении Попечительного совета, не был бы поставлен в необходимость сокращать свои требования, стесняясь спросить даже о необходимом.

Земская управа, вполне разделяя изложенное мнение Попечительного совета Сумской женской гимназии о необходимости участия по крайней мере трех членов его в заседаниях педагогического совета той же гимназии, имеет честь просить земское собрание возбудить пред правительством ходатайство о предоставлении трем лицам их членов Попечительного совета от земства права участия в педагогическом совете наравне с членами последнего».

Ходатайство сумского Собрания затрагивает очень важную сторону отношений к средне-учебным заведениям земства и общества. То замкнутое от общества существование этих

заведений, которое возбуждало так много беспокойства в семьях за судьбы своих младших членов, в конце концов было признано и правительством несоответствующим ни целям школы, ни интересам общества. До сих пор в педагогические советы допускались лишь почетные попечители, избираемые земскими собраниями только для тех средне-учебных заведений, которые содержались при помощи средств земства. Попечитель, согласно закону, хотя и занимает в педагогическом совете или в хозяйственном комитете «первое место, но не председательствует в них» (ст. 1434 и 1541). Единственно, что ему предоставлено — это сообщать «словесно или письменно и негласным образом непосредственному начальству сих заведений о замеченным им каких-либо беспорядках».

Само собой разумеется, что этого слишком недостаточно для ознакомления общества с внутренней жизнью средне-учебных заведений, без чего не может существовать и доверие общества к ним. Без доверия нельзя рассчитывать и на сближение школы с семьей. Такой порядок создал то, что наши учебные заведения сразу должны были стать, и стали, чуждыми настоящей текущей жизни и ее интересам, преподавание в них стало формальным и схоластичным, учителя — иностранцами в родной стране. Замечательно, что на этой почве школы, чуждой обществу, и на самом деле иностранцы — преподаватели классических языков — явились наиболее ее типичными выразителями.

Несомненно, сближение состава педагогических советов с представителями общества на почве педагогических интересов средне-учебного заведения даст возможность преподавателям ближе ознакомиться с теми требованиями, какие семья предъявляет им, внесет в бездушное и часто рутинное ведение дела живую струю любви, признанными носителями которой по отношению к своим детям являются именно родители.

Ввиду изложенных соображений, Харьковское Губернское Земское Собрание в заседании 2-го декабря 1902 г. постановило: поддержать ходатайство Сумского уездного земства о допущении в состав педагогического совета Сумской женской гимназии членов Попечительного совета оной, избираемых уездным земством и, кроме того, возбудить общее ходатайство о допущении представителей земства к участию с правом решающего голоса в педагогических советах всех общеобразовательных средних учебных заведениях губернии.

Представляя настоящее ходатайство, Харьковская Губернская Управа имеет честь покорнейше просить Ваше Превосходительство направить его установленным в законе порядком и о последующем не оставить уведомлением.

Джерело: ДАХО. Ф. 304. Оп. 1. Спр. 535. Арк. 6–7.

Додаток ХХ. Оголошення подяки педагогам та ученицям Сумської жіночої гімназії за допомогу армії під час Російсько-японської війни, 1905 р.

Ее Величество Государыня Императрица Александра Федоровна повелела объявить дамскому кружку при Сумской женской гимназии, ученицам и начальствующим лицам благодарность от Имени Ее Величества за пожертвование в склад Ее Величества в пользу воинов на Дальнем Востоке подарков, пакетов с содержимым, теплых вещей, сигар, мыла и риса.

(14 января 1905 г., № 805)

Джерело: Циркуляр Харьковского учебного округа. 1905, февраль. № 2. С. 12.

Додаток ХХІ. Повідомлення про підготовку відкриття «зразкової школи» при Сумській жіночій гімназії в 1905 році

Открытие при Сумской женской гимназии земской начальной школы для практических занятий учениц специаль-

ного класса, по слухам, вопрос уже решенный и состоится уже в половине сентября текущего года. Школа будет представлять лишь отделение существующей здесь начальной школы для девочек и будет заключать только первый год обучения. Проект организации школы и порядок практических работ в ней учениц гимназии, выработанные попечительским советом, представлены на утверждение окружного начальства.

Сумская гимназия, таким образом, одна из первых откликнулась на потребность в лучшей подготовке начальных учительниц, заявленную в прошлогоднем собрании харьковского губернского земства.

Джерело: Сумы. Харьковский листок. 1905, 30 августа. С. 4.

Додаток XXII. Положення про стипендію імені вдови купця Олександрі Іванівни Ткаченко при Сумській жіночій гімназії, 1905 р.

На основании Высочайшего повеления 19 апреля 1904 года, утверждаю. За попечителя Харьковского учебного округа С. Раевский. 5 января 1905 г.

§1. На проценты с завещанного вдовою сумского купца Александрой Ивановной Ткаченко капитал в одну тысячу пятьсот рублей учреждается при Сумской женской гимназии стипендия имени завещательницы.

§2. Стипендиальный капитал, заключающейся в 4% государственной ренте, хранится в местном казначействе, составляя собственной Сумской женской гимназии и оставаясь всегда неприкосновенным.

§3. Проценты со стипендиального капитала, за удержанием из них государственного 5% сбора (по закону 20 мая 1885 года), употребляются на выдачу одной стипендии, которая назначается попечительным советом женской гимназии одной из кандидаток, указанных педагогическим советом,

при чем и преимущественно отдается беднейшей ученице православного вероисповедания, уроженке города Сум, отличающейся хорошим поведением и успехами в науках.

§4. Выдача стипендии производится за четверть года вперед на руки родителям или воспитателям ученицы и может быть прекращена лишь за выбытием ее из учебного заведения или вследствие благоприятно изменившегося семейного или имущественного положения ученицы или в случае ее дурного поведения и произошедшей по неуважительным причинам неуспешности в занятиях.

§5. Могущие образоваться по какой-либо причине остатки от процентных денег присоединяются к основному капиталу для увеличения размера стипендии.

§6. Пользование стипендией А. И. Ткаченко не налагает на стипендиатку никаких обязательств.

§7. В случае закрытия Сумской женской гимназии или преобразования ее, стипендия переходит в преобразованное учебное заведение или передается в другое, находящееся в городе Сумах женское учебное заведение. Разрешение этих, а равно и других могущих отсюда возникнуть вопросов, предоставляется усмотрению Сумской городской думы.

Правитель канцелярии И. Порошин.

(5 января 1906 г., № 143)

Джерело: Циркуляр Харьковского учебного округа. 1906, февраль. № 2. С. 55–56.

**Додаток XXIII. Протест учнів старших класів закладів середньої освіти м. Суми проти збирання підписів на підтримку начальниці Сумської жіночої гімназії
О. М. Штрик, 1905 р.**

В редакцию газеты «Сумской Голос»

Некоторые родители учениц Сумской женской гимназии получили в течение прошлой недели какую-то бумагу, в

которой насильственно, пользуясь положением родителей скрытое «бюро» отбирало их подписи в пользу начальницы.

Мы, учащиеся 5, 6, 7 и 8-го классов мужской и женской гимназии и 5, 6 и 7-го классов реального училища протестуем против подобного ведения дела. Мы требуем, чтобы «скрытое бюро» открыло свое существование и заявило бы о своих целях более прямым и честным способом. Ведь теперь, когда объявлена свобода слова, собраний и союзов, мы полагаем, что это «бюро» может заявить не боясь ничего о своем существовании и протестовать открыто против постановления собрания... [часть текста утрачена — авт.]

Впрочем, вероятно боязнь общественного осуждения не позволяет членам «бюро» или одному лицу, которое рассылает бумагу, открыть свое имя.

Учащиеся старших классов Сумских ср.-учебных заведений.

Джерело: В редакцию газеты «Сумской голос». Сумской голос. 1905, 29 ноября. С. 1.

МВД. Сумского уездного исправника. 11 ноября 1907 г. № 876. В Канцелярию Господина Харьковского Губернатора.

Конфиденциально

На отношение от 3 октября с. г. за №16234 имею честь уведомить, что домашняя учительница Антонина Никифорова Литвинова имеет от роду 20 л., судимости не подвергалась, но, проживая в г. Сумах со дня рождения, в 1905 году агитировала среди гимназисток 1-й Сумской женской гимназии, где в то время сама состояла воспитанницей; затем способствовала своей сестре в распространении прокламаций между учащейся молодежью; кроме того, имеет знакомство с лицами политически неблагонадежными и принимает их у себя.

Исправник И. Д. Крыжановский

Джерело: ДАХО. Ф. 3. Оп. 287. Спр. 2569. Арк. 8.

Додаток XXV. Перелік перевідних іспитів для учениць жіночих гімназій і прогімназій, відповідно розпорядження МНП від 2 березня 1908 р.

А) Письмові: в III класі — з російської мови (диктант) і арифметики (задача); в IV класі — з російської мови (диктант) і арифметики (задача); в V класі — з російської мови (твір); в VI класі — з алгебри (задача);

Б) Усні: в III класі — з історії та географії; в IV класі — з російської мови, арифметики й історії; в V класі — із Закону Божого (з курсу IV і V класів — катехізис), історії й природознавства (з курсу IV і V класів); в VI класі — із Закону Божого та географії (якщо порівняльний курс географії вивчається в цьому класі).

Джерело: Циркуляр Харківського учебного округа. 1908, апрель. № 4. С. 40.

Додаток XXVI. Повідомлення про проведення благодійної акції на підтримку малозабезпечених учениць гімназії, 1909 р.

В помещении сумского Общества искусства и литературы, в субботу, 14 ноября, был устроен спектакль и танцевальный вечер в пользу недостаточных учениц 1-й сумской женской гимназии. Любителями драматического искусства была представлена комедия в 3-х действиях Сабурова «Кавалерийская атака». Не касаясь игры любителей, должно отдать справедливость некоторым членам Общества, которые действительно приложили много труда и старания для такого симпатичного дела. Помещения были хорошо декорированы, прекрасно была устроена электрическая иллюминация под личным руководством Э. Л. Кайданского и киоск, где продавались цветы, конфетти, серпантин и проч. После спектакля состоялся танцевальный вечер, во время которого играл хор трубачей 10 Новгородского полка. Особенную признатель-

ность следует выразить ответственной распорядительнице А. Г. Науменко, благодаря энергии которой многие ученицы гимназии не останутся за стенами учебного заведения. Нам известно, что родители 21 ученицы 1-й гимназии не имеют положительно средств не только на уплату за права учения, но и на приобретение учебников, и на удовлетворение даже других жизненных потребностей. Не имея под руками точных цифровых данных, приблизительно можем сообщить, что спектакль дал валового дохода свыше 450 рублей, и за исключением расхода в сумме около 100 рублей, более трехсот рублей останется для уплаты за правоучение. В общем, вечер был интересный и носит семейный характер.

Джерело: Сумы (От нашего корреспондента). Южный край. 1909, 19 ноября. С. 6.

Додаток XXVII. Положення про стипендію імені померлого генерала-майора Івана Максимовича Карпова при Сумській І-й жіночій гімназії, 1911 рік

§1. По духовному заповітанню умершего генерал-майора Ивана Максимовича Карпова Сумской 1-й женской гимназии оставлен капитал на воспитание и содержание в ней беднейших из воспитанниц, по преимуществу детей дворян Ахтырского уезда из фамилии Карповых.

§2. Завещанный капитал заключается в билете Сумского городского общественного банка за № 4326 на сумму 3575 руб. в 4% Государственной ренты по номинальной стоимости на сумму 100 руб. и по книжке сберегательной кассы № 756900 на сумму 66 руб. 33 коп., составляя неотъемлемую собственность Сумской 1-й женской гимназии и оставаясь навсегда неприкосновенным.

§3. Проценты с означенного в §2 капитала, образуя одну стипендию, назначаются на воспитание и содержание беднейшей из воспитанниц Сумской 1-й женской гимназии, по пре-

имуществу дворян Ахтырского уезда из фамилии Карповых; в случае отсутствия в гимназии детей Карповых Ахтырского уезда стипендия назначается беднейшей воспитаннице Сумской 1-й женской гимназии без различия фамилии и сословия.

§4. Выбор и назначение стипендиатки предоставляется Педагогическому Совету Сумской 1-й женской гимназии.

§5. Стипендиатка пользуется стипендией во все время учения в гимназии, но, в случае малоуспешности ли неодобрительного поведения, она может быть лишена стипендии Педагогическим Советом гимназии.

§6. Пользование стипендией не налагает на стипендиатку никаких обязательств.

§7. Если стипендия на некоторое время по каким-либо причинам остается незамещенной, то образовавшийся вследствие этого остаток, а равно и наросшие %% на этот остаток, причисляются к основному капиталу для увеличения суммы стипендии.

§8. В случае преобразования Сумской 1-й женской гимназии в другое учебное заведение стипендия с указанным в §§1 и 3 назначением переходит в это преобразованное учебное заведение, а в случае упразднения — в одно из женских учебных заведений города Сум ведомства министерства народного просвещения.

Правитель канцелярии (скреп.). Н. Ляйнвебер. (29 марта 1911 г. № 5707).

Джерело: Циркуляр Харьковского учебного округа. 1911, апрель. № 4. С. 68–69.

**Додаток XXVIII. Положення про стипендію імені
дворянина Володимира Івановича Краснянського при
Сумській І-й жіночій гімназії, 1911 рік**

§1. Для увековечивания признательности к общественной деятельности Владимира Ивановича Краснянского обра-

зуються при Сумській 1-й жіночій гімназії стипендіальний капітал із засобів товариства взаємного страхування імушества від вогню в г. Сумах, згідно постановленню Загального Зібрання 24 вересня 1910 року.

§2. Стипендіальний капітал заключається в свідетельствах 4% державної ренти на номінальну суму дві тисячі шістьсот рублів (2 листи за №№0924 і 1575 по 1000 р., 1 лист №0369 — в 500 р. і 1 лист №00583 в 100 р.).

Примечание. В случає конверсії или реалізації названих бумаг капітал повинен бути поміщений в другіє найбільш дохідні державні процентні бумаги.

§3. Стипендіальний капітал повинен знаходитися на зберіганні в Сумському відділенні Державного Банку в числі спеціальних засобів гімназії і складати неотъемлемую її власність, залишаючись завжди неприкосновенним.

§4. Проценти со стипендіального капітала повинні видаватися учениці Сумській 1-й жіночій гімназії, дочки мешканця г. Сум, православної віросповідання, переважно тих батьків, котріє страхують или страхували від вогню своє імушество в Сумській Товаристві взаємного кредита.

§5. Вибір стипендіатки надається Володиміру Івановичу Краснянському, а після його смерті — Загальному Зібранню членів Товариства взаємного страхування від вогню імушества в г. Сумах, а якщо назване Товариство когдالیбо припинить своє існування, то право призначати стипендіатку імені В. І. Краснянського переходить Сумській міській думі.

§6. Раз призначена стипендіатка користується стипендією во все время навчання в гімназії. Но в случає малоуспешності или неодобрительного поведіння вона може бути позбавлена стипендії тим юридическим лицем, котрому в данне время належить право вибирати стипендіатку.

§7. Пользование стипендией не налагает на стипендиату никаких обязательств.

§8. Если бы вследствие временного назначения стипендиатки или по другой причине образовался остаток средств, назначенных для стипендии, то таковой причисляется к основному капиталу.

§9. В случае преобразования Сумской 1-й женской гимназии в другое учебное заведение, стипендия имени В. И. Краснянского переходит в преобразованное или в другое женское среднее учебное заведение министерства народного просвещения согласно постановлению Общего Собрания Общества взаимного страхования имущества от огня в г. Сумах или городской думы в случае предусмотренном §5.

За правителя канцелярии (скреп.) В. Корнильев. (10/11 августа 1911 года, № 16164).

Джерело: *Циркуляр Харьковского учебного округа. 1911, август. № 8. С. 30–31.*

Додаток XXIX. Перелік випускниць VII класу Сумської І жіночої гімназії в 1913 році

Окончили 7 основных классов следующие ученицы: Алексеева Софья, Басова Елена, Бегельфер Бронислава (золотая медаль), Бибикова Александра, Бураченко Валентина, Горяистова Апполиария (золотая медаль), Грек Мария, Данилецкая Александра (золотая медаль), Дитмар Ксения (золотая медаль), Де-Коннор Елена (золотая медаль), Желудковская Елена (золотая медаль), Иванченко Таисия (золотая медаль), Извекова Анна, Капустянская Лидия (золотая медаль), Карасик Софья (золотая медаль), Кизивальтер Клавдия, Кисликова Зинаида, Криворотова Клавдия, Катькалова Зинаида, Линтварева Наталия, Лисянская Лидия, Макашова Наталия, Медведева Клавдия (золотая медаль), Мосейкина Александра, Мозговая Прасковья, Неннингер Ольга (золотая медаль),

Обухова Нина, Подлущкая Любовь, Петрова Лидия (золотая медаль), Сухомлинова Евдокия, Сухомлинова Александра, Саранчева Елизавета (золотая медаль), Столбина Ольга, Середа Евгения (золотая медаль), Таранцова Валентина, Тихонова Мария, Троицкая Ольга, Цвалон Наталия, Черняева Нина (золотая медаль), Швачунова Вера, Щиблетова Зоя, Шияновская Елена. Всего удостоено золотых медалей 15 учениц.

Джерело: В учебных заведениях. Сумской вестник. 1913, 12 июня. С. 3.

Додаток XXX. Перелік випускниць VIII класу Сумської I жіночої гімназії в 1913 році

9-го июня в 1-й женской гимназии были выданы свидетельства об окончании VIII специального класса со званием домашних учительниц следующим ученицам: Алемцадова Вера (по географии), Береговая Ефросиния (по истории), Богатырева Ольга (по географии), Булгакова Клавдия (математика), Булгакова Олимпиада (русский язык), Ведринская Антонина (русский язык), Вовк-Росоха Надежда (русский язык), Горяистова Зинаида (история), Грицай Ирина (французский язык), Дудко Анна (история), Катасонова Ольга (математика), Кононенко Антонина (география), Костюкова Людмила (история), Котляревская Людмила (математика), Крячкова Фаина (география), Кривошеенко (география), Кучеренко Дарья (математика), Мосягина Антонина (русский язык), Мостовенченко Екатерина (русский язык), Овчаренко Екатерина (история), Овчинникова Антонина (история), Оробченко Лидия (французский язык), Переверзева Маргарита (французский язык), Павленко Мария (география), Прокофьева Елена (география), Праведникова Ольга (французский язык), Соколова Елена (математика), Соколова Христина (русский язык), Смирнова Людмила (география), Терехова Антонина (история), Фронтковская Марыся (география), Фомичева Людмила (география),

Цыбульник Мария (математика), Черновецкая Валентина (география).

Джерело: *Местная жизнь. Сумской вестник. 1913, 14 июня. С. 3.*

Додаток XXXI. Склад учениць VII класу (основного й паралельного) в 1915–1916 н. р. за списком успішності з дисциплін «географія» та «алгебра».

1. Анджейхович Янина (выбыла); 2. Котляровская Нина; 3. Котляровская Ольга; 4. Басенко Неонила; 5. Будкова Наталья; 6. Беляева Анна; 7. Витковская Филомена; 8. Высоцкая Евгения (выбыла); 9. Гершинфельд Фаиса; 10. Григорьева Надежда; 11. Грицаенко Анна; 12. Домбровская (выбыла); 13. Дейнихович Анна; 14. Дельцова Ольга; 15. Желудковская Ольга; 16. Заславская Кристина; 17. Иванченко Валентина; 18. Ильяш Екатерина; 19. Калинская Надежда (выбыла); 20. Каневцова Евгения; 21. Катасонова Татьяна; 22. Каурова Татьяна (выбыла); 23. Коломейцева Елена; 24. Костина Вера; 25. Крамаренко Зинаида; 26. Крячкова Лариса; 27. Кузьминская Минадора (выбыла); 28. Куркина Елена; 29. Левитская Ксения; 30. Лисянская Людмила; 31. Лунина Ольга; 32. Мурзина Ольга (выбыла); 33. Пушкарская Лидия; 34. Радченко Екатерина; 35. Руденко Мария; 36. Рудченко Анна; 37. Сачок Надежда (выбыла); 38. Свенцицкая Александра (выбыла); 39. Собина-Овчарова Екатерина; 40. Сорокина Анна; 41. Стеннковская (выбыла); 42. Столбина Клавдия; 43. Стужнева Мария (выбыла); 44. Сухова Надежда; 45. Снеховская (выбыла); 46. Талантова София; 47. Толстолужская Л.; 48. Толстолужская З.; 49. Усватова Мария; 50. Филиппова (выбыла); 51. Хотянцева; 52. Чемарева; 53. Черепова; 54. Чикина; 55. Шаповалова; 56. Ярополова; 57. Федорова.

Джерело: *ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 2–4.*

**Додаток XXXII. Свідोцтво Малецької Ядвіги Іванівні,
1919 р.**

Дано это свидетельство Малецкой Ядвиге Ивановне, родившейся 15-го февраля 1901 г., в том, что она успешно окончила курс наук второй ступени единой трудовой школы в Сумской Советской школе №2 (преобразованной в 1919 году из Сумской 1-й женской гимназии), в каковом учебном заведении обучалась с августа месяца 1915 года и успешно сдала зачеты по следующим предметам: русскому языку, математике, физике, космографии, истории, географии, природоведению, немецкому языку, французскому языку, что удостоверяется подписями членов Школьного Совета и приложением печати Сумского Отдела Народного Образования.

г. Сумы, 7 июня 1919 г.

Джерело: ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 12.

**Додаток XXXIII. Свідоцтво Галкіной Наталії Андріївні,
1919 р.**

Дано это бывшей ученице восьмого класса Сумской первой женской гимназии Галкиной Наталии Андреевне, родившейся 8-го сентября 1900 года, в том, что она состоит ученицей названной гимназии, в которую поступила по успешном окончании курсов семи классов Ялтинской гимназии и выбыла из восьмого класса в феврале 1919 г., согласно Декрету Укр. Врем. Рабоче-Крест. Правительства о закрытии восьмых классов, при преобразовании названной выше гимназии в Советскую школу второй ступени № 2, что подписями и удостоверяется.

г. Сумы, 28 мая 1919 г.

Председатель Школьного Совета *Е. Семейкин*

Товарищ Председателя *М. Леонтович*

Секретарь Совета *Е. Дорошенко*

Делопроизводитель *И. Юшкевич*

Джерело: ДАСО. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 3.

Додаток XXXIV. Заява на дозвіл проходження вступних випробувань.

В Педагогический Совет Сумской
Первой Женской Гимназии
Александра Евграфьевича Роденко, проживающего по
Николаевскому Лужку в собственном доме
Прошение.

Желаю дать среднее образование дочери моей Параске-
ве Роденко, покорнейше прошу Педагогический Совет под-
вергнуть ее испытанию в первый класс в сентябре месяце
сего года. При сем прилагаю метрическое свидетельство.

Проситель А. Роденко

Сумы. IX.VII.1919 года

Джерело: ДАСО. Ф. Р-416. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 15.

Додаток XXXV. Відомість по посадовим особам Сумської жіночої гімназії, які мають на основі Закону 3-го липня 1916 року право на отримання п'ятирічних прибавок в 1918 р., і про розмір витрат, потрібних на цей предмет в тому ж році

Сумма потребная на прибавки каждому лицу		800 руб.
Число выслуженных прибавок		4 по 200 руб.
Дополнительных		
Параллельных		
Основных уроков		3
Поурочное вознаграждение или годовой оклад		1200
Сколько лет из прежней службы подлежит зачету		14 лет, 5 мес., 9 дней. С 19 сентября 1885 г. по 22 января 1892 г. в Курской женской гимназии Красовской. С 19 октября 1892 г. по 20 апреля 1897 г. в Курской Мариинской гимназии. С 28 августа 1905 г. по 12 января 1907 г. в Одесском институте Императора Николая I. С 12 января 1907 г. по 28 апреля 1909 г. в Курской гимназии Камневой. Служба засчитывается на основании п. 1 отдела II Закона 3 июня 1916 г.
С какого времени утвержден в должности		8 апреля 1909 г.
С какого времени на службе в данном учебном заведении		8 апреля 1909 г.
Предметы преподавания		Французский язык
Учительское звание		Домашняя наставница
Образование		Институт благородных девиц
Поименный перечень должностных лиц, имеющих право на прибавки (ФИО)		Начальница гимназии Александра Павловна Чурилова
Классы	приготовительные	1
	дополнительные	1
	параллельные	
	основные	7
Число классов		Число лиц, имеющих право на надбавки: начальница гимназии, 4 классных надзирательницы, 8 учителей

1600 руб.	800 руб.	360 руб.	270 руб.
4 по 400	4 по 200	4 по 90	3 по 90
2			
10			
75 руб. за урок (600 до підвищення з\п)	1200 (640 до підвищення з\п)	1200 (500 до підвищення з\п)	1200 (500 до підвищення з\п)
16 лет, 1 мес., 22 дня. С 1 января 1887 г. по 8 июля 1890 г. в министерском 2-х классном училище. С 1 декабря 1890 г. по 15 августа 1903 г. в церковно-приходских школах.	16 лет, 1 мес., 22 дня. С 1 ноября 1883 г. по 22 декабря 1899 г. в Славянской женской прогимназии		4 года, 4 мес., 14 дней. С 28 марта 1888 г. по 11 августа 1892 г. в Новооскольской женской гимназии
15 августа 1903 г.	1 ноября 1883 г.	12 февраля 1880 г.	19 июня 1908 г.
15 августа 1903 г.	22 декабря 1899 г.	12 февраля 1880 г.	13 ноября 1906 г.
Закон Божий			
	Домашняя учительница	Домашняя учительница	Домашняя учительница
Духовная семинария	8 классов женской гимназии	8 классов женской гимназии	8 классов женской гимназии
Законоучитель протоиерей Симеон Трофимович Неделька	Учительница подготовительного класса Неонила Гавриловна Комлищенская	Сысоева Анна Михайловна	Праведникова Анна Дмитриевна
Число лиц, имеющих право на надбавки: начальница гимназии, 4 классных надзирательницы, 8 учителей		Поименный список классных надзирательниц, имеющих право на прибавки	

90 руб.	180 руб.	1200 руб.
1 по 90	2 по 90	3 по 400
		4
		12
1200 (500 до повышения з\п)	1200 (500 до повышения з\п)	75 за урок (60 до повышения з\п)
	3 года, 9 мес., 10 дней. С 5 декабря 1889 г. по 15 сентября 1893 г. в Сумской 1-й женской гимназии с платой по найму (была в то время иностранной подданой)	8 лет, 11 мес., 14 дней. С 9 ноября 1899 г. по 23 октября 1908 г. в Козловской женской гимназии
26 апреля 1913 г.	17 июля 1900 г.	17 июля 1900 г.
27 сентября 1911 г.	6 октября 1908 г.	16 декабря 1908 г.
		Русский язык
Домашняя учительница	Домашняя наставница	Учительница женских средних учебных заведений
8 классов женской гимназии	Институт благородных девиц	Высшие женские курсы
Капустянская Евгения Петровна	Гармсен Франциска Карловна	Кошлакова Антонина Васильевна
Поименный список классных надзирательниц, имеющих право на прибавки		

733,33 руб.	1161,10 руб.	800 руб.	533,33 руб.
4 по 200	2 по 400	4 по 200	4 по 200
	4		
11	13	12	8
60 за урок (50 підвищення з/п)	75 за урок (60 до підвищення з/п)	50 за урок	60 за урок (50 підвищення з/п)
	7 лет, 7 мес., 7 дней. С 23 октября 1901 г. по 1 июня 1902 г. в Харьковском уездном училище		
11 марта 1885 г.	14 февраля 1904 г.	18 марта 1888 г.	3 декабря 1893 г.
11 марта 1885 г.	12 сентября 1903 г.	18 марта 1888 г.	30 октября 1892 г.
Русский язык	Математика и физика	Арифметика	История и география
Домашняя наставница	Учитель средних учебных заведений	Домашняя наставница	Домашняя учительница
8 классов женской гимназии	Императорский университет	Институт благородных девиц	8 классов женской гимназии
Эдельман Вера Андреевна	Семейкин Евгений Иванович	Кудрявцева Мария Гавриловна	Краузе Елена Алексеевна
Поименный список учителей и учительниц наук и языков, имеющих право на прибавки			

800 руб.	800 руб.	800 руб.
4 по 200	4 по 200	2 по 400
26	12	26
60 за урок (50 повышения з/п)	50 за урок	60 за урок
	15 лет, 10 мес., 20 дней. С 20 сентября 1890 г. по 10 июня 1893 г. в Киевской частной гимназии Госйтель. С 1 октября 1894 г. по 1 декабря 1907 г. в Киевской Фундуклеевской гимназии	9 лет, 29 дней. С 1 сентября 1905 г. по 20 августа 1907 г. в Сумском женском 2-х классном училище. С 20 сентября 1907 г. по 29 октября 1914 г. в Сумской 2-й женской гимназии
15 октября 1874 г.	8 июля 1910 г.	9 декабря 1916 г.
1 ноября 1873 г.	7 октября 1909 г.	11 января 1916 г.
Немецкий язык	Французский язык	Французский язык
Домашняя учительница	Домашняя наставница	Учительница средних учебных заведений
Домашнее	Московское училище ордена Св. Екатерины	8 классов женской гимназии
Гиорт Екатерина Герасимовна	Котрохова Екатерина Андреевна	Грабовская Мария Александровна (6–8)
Поименный список учителей и учительниц наук и языков, имеющих право на прибавки		

50 руб.
1 по 60
14
60 за урок
4 октября 1915 г.
27 февраля 1913 г.
Рукоделие
Домашняя учительница и учительница рукоделия
8 классов женской гимназии и специализированные курсы по рукоделию
Леонтович Елизавета Александровна (8–9)
Поименный список учителей и учитель- ниц наук и языков, имеющих право на прибавки

Джерело: ДАСО. Ф. 347. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2–6.

Додаток XXXVI. Спогади колишнього вчителя історії про роботу в Сумській І-й жіночій гімназії (нині школи №2) в 1912–1916 рр. Ляхова Павла Васильовича

Город Бобруйск, где я работал по окончании Харьковского университета в 1911–1912 учебном году, был в то время захолустным, пыльным, грязным городишком. Украшали его только знаменитая историческая река Березина, да старая крепость³³⁵ с прекрасной березовой рощей. Работа в частной мужской гимназии Годыцкого-Цвирко³³⁶ была очень напряженной. Все было подчинено одной цели: провести в сохранности достойных учеников через дебри «депутатских экзаменов»; подготовить учеников к ответам на самые разные каверзные вопросы, которые так любили задавать на экзаменах «депутаты» с целью сбить с толку, поставить быстро в тупик ученика, чтобы поставить ему неудовлетворительную оценку.

С первого же дня приезда в Бобруйск меня не покидала мысль о моей мечте — попасть на работу в г. Сумы, который так пришелся мне по душе и который находился всего лишь в 50 километрах от дома, родной семьи, которую я очень любил.

Во время зимних каникул мне удалось вместе с отцом побывать еще раз в Сумах. Этот приезд был, пожалуй, решающим шагом к моему переходу на работу в Сумы.

³³⁵ У битві на річці Березині 26–29 листопада 1812 р. «Велика армія» імператора Наполеона понесла великі втрати (за оцінкою фельдмаршала М. І. Кутузова, 29 тис. осіб); Бобруйська фортеця (будувалася в 1810–1836 рр.) відіграла значну роль у забезпеченні організованого відступу 2-ї Західної армії (командувач — генерал від інфантерії П. І. Багратіон) і витримала чотиримісячну облогу польського корпусу генерала Я. Г. Домбровського (у складі «Великої армії»).

³³⁶ Приватна гімназія спадкового дворянина, викладача латинської мови, російської словесності та історії І. Р. Годицького-Цвирко (1856–1942) заснована в 1907 році. Попри думку П. В. Ляхова існують і позитивні відгуки як про педагогічний колектив даної установи, так і про методи викладання в ній. У 1918 р. в гімназії курси російської мови та латині вів відомий білоруський філолог І. В. Волк-Леванович (1891 — після 1937).

Через посередство Наума Івановича Шелудковського, рабoтавшoго тогдa інспекторoм Сумськoгo вищoгo нaчaльнoгo училищa, я пoзнaкoмилcя c А. П. Вeрeтeнникoвим³³⁷, пpeдceдaтeлeм Пeдaгoгичecкoгo Сoвeтa Сумськoї І-ї жeнськoї гiмнaзiї. Очевидно, я произвел на него неплохое впечатление, и он пообещал, а потом и действительно устроил меня учителем истории Сумской І-й женской гимназии. С сентября месяца 1912 года я приступил к исполнению своих обязанностей в гимназии³³⁸.

Само здание гимназии, находившееся в глубине сквера, построенное в интересном стиле³³⁹, как-то невольно привлекало, манило к себе, и я с большим удовольствием и немалым волнением переступил порог этого здания в первый раз. Был воскресный вечер. В гимназии не было ни учителей, ни учащихся. Первым, кто встретил меня, был швейцар Михаил, одетый в форму швейцара. Он проводил меня в кабинет начальницы гимназии Александры Павловны Чуриловой. К ней в своих воспоминаниях мне придется не раз возвращаться,

---

³³⁷ Помилково вказані ініціали — правильно Порфирій Прокопович Веретеніков.

³³⁸ Згідно з призначенням попечителя ХНО, П. О. Соколовського, П. В. Ляхов був «тимчасово допущений до викладання історії й географії в Сумській І-й жіночій гімназії» 20 серпня (2 вересня за Григоріанським календарем) 1912 року. Одночасно з цієї посади «згідно прохання» був звільнений його попередник — Ф. Ф. Горайн. П. В. Ляхов був затверджений на посаді учителя історії в гімназії попечителем ХНО 30 жовтня 1913 р.

³³⁹ Сумський архітектор А. І. Дейнека зовнішні якості споруди колишньої Сумської І жіночої гімназії описав наступним чином: «Пластична за архітектурою, двоповерхова цегляна, потинькована споруда розміщена паралельно вулиці Леніна [нині вул. Соборна — авт.], на гребні схилу. Таке становище дозволяє оглядати його як з боку центру (сприймається як затишний парковий палац), так і зі сторони вулиці Героїв Сталінграда [нині вул. Героїв Сумщини — авт.]: бовваніючи на схилі, вона панує над площею біля Харківського мосту. Корпус складається з симетричної частини, зорієнтованої головним входом на вісь скверу, і продовженого правого крила, що порушує симетрію. Фасади будівлі мають палацовий характер. Незважаючи на суттєву протяжність (понад 60 метрів), вона не виглядає одноманітною: мур розчленований розкріповками, пілястрами, що чергуються віконними проймами різної форми».

а потому сейчас я только скажу о первом впечатлении, которое она произвела на меня.

Это была солидная, выдержанная дама лет 45. Аккуратная, подтянутая, любезная, с большой, как видно, силой воли, настойчивая женщина. Она приняла меня очень любезно. Мы договорились о днях и часах моей работы.

Что бросалось в глаза при первой встрече с Александрой Павловной Чуриловой — это ее слабый слух, и она уже в то время пользовалась ушным протезом. Этот недостаток в учителе, а тем более в руководителе учебным заведением, является убийственным для педагогической работы при необходимости непосредственного общения с детьми. Снижается ценность педагогического труда. Я лично считаю этот недостаток нетерпимым в педагоге и потому, забегая несколько вперед, скажу о себе: когда я почувствовал необратимое ослабление своего слуха от остеосклероза, я решил в 1920 году оставить педагогическую деятельность и переквалифицировался на другую специальность, где не требовалось постоянное напряжение слуха. А. П. Чурилова придерживалась другого мнения и работала с ослабленным слухом начальницей гимназии и преподавательницей французского языка.

Что представляла из себя в то время Сумская I-я женская гимназия? Двухэтажное здание выходило фасадом на тихую улицу позади красивого сквера, а по другую сторону здания раскинулся большой тенистый гимназический сад с широкими аллеями и просторной гимназической площадкой. Все ученицы гимназии должны были в обязательном порядке во время большой перемены, длившейся полчаса, выходить в этот сад, а в каждом классе на это время открывалось большое окно для проветривания помещения. В полуподвальном помещении здания находились квартиры обслуживающего персонала и кухня для приготовления горячих завтраков. На первом этаже по коридору, налево от парадного входа, нахо-

дился большой кабинет начальницы гимназии, примыкавший непосредственно к ее квартире из 2-х больших светлых комнат. Напротив кабинета расположен был класс, в котором занимался старший приготовительный класс. Вправо от входа располагались I, II, III и IV классы, так что нижний этаж как бы предоставлен был для четырехклассной прогимназии, а на втором этаже размещались старшие классы: V, VI, VII и VIII специальный педагогический класс. На первом этаже занимался также младший приготовительный класс.

Парадным входом пользовались учителя, родители учащихся и все посторонние посетители, а для учащихся был отдельный вход в конце правого крыла здания, и на обоих этажах были расположены две раздевалки, где учащиеся снимали свою верхнюю одежду и галоши. Здесь же был и санузел.

Прямо против парадной входной двери расположена широкая лестница, ведущая на второй этаж. Наверху — такой же сквозной коридор вдоль всего здания, как и внизу. Налево по коридору расположены были V, VI, VII и VIII классы, направо помещался довольно приличный по тому времени физический кабинет, рядом с ним — музыкальная комната, в которой стоял рояль. Уроки музыки вела молодая учительница Елена Николаевна Дубянская. За музыкальной комнатой находилось приемная школьного врача Александры Филипповны Одарченко. Она систематически проводила медицинские осмотры учащихся, посещала заболевших учениц на дому, преподавала гигиену. Посредине коридора большая дверь, выходящая на лестничную площадку, вела в большой и светлый актовый зал, он же и спортивный зал; здесь проводились также уроки танцев, спевки большого гимназического хора под руководством учителя пения Василия Моисеевича Посельского. Здесь проводились музыкально-вокально-литературные вечера, литературные чтения с показом туманных

картин с помощью «волшебного» фонаря³⁴⁰. Слева к актовому залу примыкало помещение VII класса с раскрывающимися в актальный зал дверями во время гимназических вечеров и балов. Эта комната отводилась под буфет, что было очень удобно. Справа к актовому залу примыкала небольшая классная комната, соединенная с ним открывающейся дверью, что было очень удобно для всякого рода подготовок к выступлениям во время литературных вечеров и школьных спектаклей, концертов.

За этой небольшой комнатой находилась учительская, где на переменах собирались учителя. Здесь они обменивались мнениями, впечатлениями. Здесь же на большой перемене за длинным столом, на который подавался большой кипящий самовар, собирались педагоги и классные дамы³⁴¹ для небольшой передышки за стаканом чая. Здесь всегда было шумно, оживленно, много разговоров и споров, пока звонок не звал их на следующий урок.

К учительской примыкало небольшое помещение, где хранились наглядные пособия.

Сумская I-я женская гимназия состояла из восьми основных классов и двух приготовительных. В каждом классе было, как правило, по 40 человек. Следовательно, всего уча-

³⁴⁰ Магічний ліхтар (laterna magica) або фантаскоп — апарат для проєкції зображення на екран чи на іншу поверхню, що добре відбиває світло та складається з корпусу із джерелом світла всередині та об'єктиву. Перший у світі проєкційний апарат був пристроєм, в якому світло лампи чи свічки збиралося увігнутим люстерком і звідти спрямовувався на складну лінзу. Ця лінза кріпилася на кінці трубки довжиною близько футу (30,48 см) та містилася навпроти дзеркала. На шляху променів розміщували який-небудь малюнок, виконаний на склі, а на білій стіні темного приміщення отримували перевернуте та збільшене його зображення. На основі магічного ліхтаря були створені знімальний апарат та кінопроектор.

³⁴¹ Класна дама або офіційно класна наглядачка — вихователька в жіночих гімназіях і прогімназіях дореволюційної Росії, яка наглядала за моральністю підопічних. Посада введена в 1870 р. і відповідає статусу класного наставника у чоловічих гімназіях. Класна дама, котра мала свідоцтво домашньої вчительки, могла викладати один із предметів у гімназії.

щихся было в восьми классах 320 человек, а с приготовительными — 400. Занятия проводились в одну смену, лишь практические занятия по иностранным языкам проводились вечером после пяти часов.

Каков же был контингент учащихся? В основном это были дети зажиточных или богатых родителей, в первую очередь, дворян, помещиков, купцов; далее идут дети чиновников и дети родителей разных интеллигентных профессий, как-то: врачей, адвокатов, учителей, а также лиц духовного звания³⁴². Немало было и детей, чьи родители работали в качестве служащих на сахарных заводах бывшего Сумского уезда; они проживали в общезитии, которое занимало двухэтажный дом (теперь это Дом пионеров); часть первого этажа занимал магазин готового платья³⁴³.

Что касается детей рабочих и крестьян, то они были, как исключение, в единичных случаях, т. к. содержание детей в гимназии обходилось дорого. Помимо платы за правоучение, нужна была форма, учебники, приличная верхняя одежда, обувь, галоши; иногородним учащимся надо было подыскать квартиру со столом, что обходилось дорого³⁴⁴.

Вот почему так мало было в гимназии детей из сел, хотя в последних не было никаких учебных заведений, кроме начальных школ с трех или четырехклассным курсом обучения.

---

³⁴² У VI класі гімназії в 1918/19 н. р. перебувало дітей дворян 7, чиновників і офіцерів — 6, осіб духовного звання — 2, купців і почесних громадян — 3, міщан — 16, селян — 12, решти — 6 чол.

³⁴³ Вочевидь, П. В. Ляхов має на увазі старий корпус Миського палацу дітей та юнацтва (вул. Соборна, 37). Красназвача традиція визнає інше призначення цієї будівлі: «казначейський банк» (А. Дейнека), «земський банк», «представництво і склад фірми “Мітчелл”» під керівництвом Е. Кайданського (П. Нікітенко), «Олександрівський селянський сільськогосподарський банк», «Товариство взаємного кредиту Сумського повітового земства», «відділення казначейства» (М. Сергієнко, С. Тихенко, В. Токареві).

³⁴⁴ Згідно звіту директора Сумського реального училища, в 1902 р. утримання приїжджого учня обходилося його батькам в 300 руб. Містяни в 1890-х роках щорічно отримували від іногородніх школярів прибуток у 42 тис. руб.

Таким образом, если детям городских рабочих трудно было обучаться в гимназии из-за дороговизны, то для детей крестьян, мелких служащих и рабочих из сел эта тяжесть увеличивалась в несколько раз. И дети из села в большинстве своем обречены были оставаться без среднего образования. Только редким счастливицам из села удавалось получить среднее, а потом, в еще более редких случаях, и высшее образование. Заочного обучения в то время не было.

Такова была горькая действительность для детей из села в предреволюционный период в великом русском государстве. Могу привести в доказательство своих слов такой пример. На моей родине в с. Снагость Курской губернии Рыльского уезда³⁴⁵ жил мелкий служащий, некто Янголенко, наш сосед. Работал он в конторе имени князя Бяратинского³⁴⁶ ключником и получал 25 руб. жалованья в месяц. У него была большая семья. Старший его сын Василий был очень способным механиком, и отец решил дать ему образование, хотя это было нелегко для семьи. Вася с большим трудом пробивался сквозь все экономические трудности и был уже студентом-медиком Харьковского университета. Ему приходилось заниматься репетиторством, давая уроки детям зажиточных родителей, что отразилось на его слабом здоровье. Будучи уже студентом пятого курса, мой дорогой старший друг Вася умер от истощения.

Такова, к сожалению, была судьба многих молодых людей из сел, стремившихся в то время получить среднее и высшее образование. Вечная Вам память, великие труженики,

---

³⁴⁵ Нині село в складі Кореневського району Курської області Російської Федерації.

³⁴⁶ Бяратинські — князівський рід, котрий веде свій початок від князя Михайла Чернігівського. Маєток у с. Снагость належало Бяратинським починаючи від 1767 р. (посаг принцеси Катерини Петрівни Голштейн-Бекській, яка вийшла заміж за полковника, дипломата Іван Сергійовича Бяратинського). У час, який описує П. В. Ляхов, Снагоський винокурний завод та Снагоський маєток належали князям Олександровим Володимировичу (1870–1910) і Володимировичу Анатолійовичу (1843–1914) Бяратинським.

энтузиасты учебы! Хотя Вы и погибли преждевременно, но Вы открыли пути доступа к высшему образованию. Вы зародили у нас, молодых селян, высокие стремления к борьбе за высшее образование. В условиях того времени Вы совершили подвиг, показали пример молодым, хотя сами и погибли под тяжестью экономических трудностей! Но обратимся к истории Сумской I-й женской гимназии.

Первым долгом после представления начальнице гимназии я решил познакомиться с моим предшественником, учителем истории гимназии Федором Федоровичем Горяином³⁴⁷. Я пошел к нему на квартиру, и после первых нескольких фраз у нас сразу установились хорошие товарищеские отношения. Несмотря на то, что Федор Федорович был значительно старше меня, в вопросах о преподавании истории у нас сразу же появился общий язык. Федор Федорович был одновременно учителем духовного училища и одним из учредителей Сумской частной мужской гимназии, называвшейся тогда «гимназией Измайлова»³⁴⁸.

Хотя Федор Федорович и не оканчивал исторического факультета (он окончил курс духовной академии), но он хоро-

---

³⁴⁷ Горайн Федір Федорович — син священника, випускник Чернігівської духовної семінарії і Санкт-Петербурзької духовної академії (1902), кандидат богослов'я, колезький радник (станом на 1914 р.), учитель чистописання, російської та церковнослов'янської мов у Сумському духовному училищі (1901 — не раніше 1916 р.), історії та географії в Сумській I жіночій гімназії (не пізніше 1905 р. і до 1912 р.), учитель Сумської II жіночої гімназії (не пізніше 1907 р. — не раніше 1915 р.), один із засновників приватної Сумської чоловічої гімназії та її директор від 1916 р., голова педагогічної ради Сумської жіночої гімназії Н. Г. Кудрявцевої (від 1916 р.).

³⁴⁸ Школа в якості «приватного чоловічого навчального закладу I-го розряду з курсом чоловічих гімназій відомства Міністерства народної освіти» була заснована восени 1907 р. Її завідувачем та головою попечительної ради став один із співзасновників закладу учитель Микола Ілліч Измайлов. У березні 1911 р. училище було перетворене на приватну гімназію «з правами казенних гімназій для учнів». «Усі права урядових гімназій» заклад дістав лише в грудні 1916 р. Від 1913 р. гімназія розміщувалася в просторовому двоповерховому будинку; нині — офісний центр (вул. Петропавлівська, 62).

шо знал историю, как видно, любил свой предмет и, главное, сумел зародить у учащихся Сумской I-й женской гимназии интерес и любовь к истории.

О работе моего предшественника, преподавателе истории Сумской I-й женской гимназии Федоре Федоровиче Горяине я предоставляю слово моей бывшей ученице, ныне учительнице-пенсионерке Ольге Анисимовне Коровкиной (по мужу Гайдуковой). Вот что она мне написала о преподавателе истории Федоре Федоровиче Горяине: «Это был прекрасный учитель и добрейший человек. Он, как нам казалось, очень любил свой предмет, потому что рассказывал всегда увлекательно, привлекая в обязательном порядке дополнительный материал. Перед уроком он выдавал дежурной ученице картины на тему урока, помимо карт. Наглядность в преподавании истории очень облегчала нам изучение всех разделов истории.

После окончания каждого раздела на стенах класса вывешивались все картины и карты по данному разделу, и Федор Федорович вызывал нас для обобщения материала, требуя рассказывать не только материал учебника, но и то, о чем он нам рассказывал в дополнение к учебнику. И сейчас, спустя более полувека, я хорошо помню многие уроки истории, например, обобщающий урок из истории средних веков: на стенах большие красочные картины — здесь и рыцарский замок, как и общий вид его, так и внутренние покои; моменты осады замка во время войны; домики простолюдинов; менестрель с лютней в руках у ручья под развесистым дубом; рыцарский турнир. И кажется, что я слышу спокойный ровный голос Федора Федоровича, вижу его сидящим на кафедре класса, или переходящим с указкой в руках от картины к картине. Речь его лилась всегда гладко, и класс, затаив дыхание, слушал его объяснения. Помню с каким увлечением читали мы рекомендованную им художественную литературу, например, чудес-

ний роман «Айвенго»³⁴⁹. В клас Федор Федорович приходив лише з класним журналом і маленькою записною книжечкою».

Якими вражаючими були уроки Федора Федоровича, якщо його учениця через 50 років після них могла так красочно їх описати! Так ось, після такого вчителя Сумської І-ї жіночої гімназії мені предстояло продовжити його справу, не допустивши спада інтереса до історії і ще більше зацікавити її учениць.

Хто був помічником мені в цьому нелегкому справі? Должен тут сказати, що на історичному відділенні університету студенти вивчали тоді історії народів від давніх часів до новітніх, але ось про те, як викладати історію в середніх навчальних закладах їм ніхто ні слова не говорив. Серед вивчених в університеті дисциплін не було ні педагогіки, ні дидактики; не давали студенти і пробних уроків, не було і ніякої практики, хоча пряма дорога по закінченні історико-філологічного факультету університету вела до педагогічної роботи в гімназії.

У мене особисто цей проміжок був кілька разів заповнений тим, що в духовній семінарії, яку я закінчив перед вступом до університету, педагогічним дисциплінам відводилося достатньо уваги. Так, учні двох старших класів, випускного і передвипускного, повинні були присутні на пробних уроках і їх обговоренні в зразковій школі, а в останній рік вони самі давали пробні уроки по двічі на рік по основним предметам. Ці уроки обговорювалися потім на уроці вчителем дидактики. Це, безсумнівно, давало певну педагогічну підготовку. Крім того, як я вже раніше сказав, мені довелося одразу після закінчення університету працювати в Бобруйській приватній чоловічій гімназії

³⁴⁹ Історико-пригодницький роман британського письменника Вальтера Скотта, виданий вперше в 1819 році.

в течение одного учебного года, что было для меня большей школой. Но особенную роль сыграла в подготовке меня, как учителя истории, вышедшая в то время книга Покотило «О преподавании истории в среднем учебном заведении»³⁵⁰.

³⁵⁰ Викривлені П. В. Ляховим ім'я автора та назва видання. Правильно: Покотило Н. П. Практическое руководство для начинающего преподавателя истории. СПб.: И. В. Казначеев, 1912. 459 с.; Покотило Н. П. Практическое руководство для начинающего преподавателя истории. 2-е изд., испр. и доп. СПб.: т-во А. С. Суворина «Новое время», 1914. 569 с.

У період педагогічної діяльності П. В. Ляхова методика учителя Олександрівського (колишнього Царкосельського) ліцею Миколи Петровича Покотило (1864–1916) у науковому середовищі не визнавалася ані передовою, ані скільки-небудь значущою. Показово, що відомий російський учений, автор популярного підручника з історії для середньої школи І. М. Катаєв у детальній доповіді «Новітні течії у викладанні історії», прочитаній 28 листопада 1914 р., не тільки обійшов стороною педагогічні погляди М. П. Покотило, але навіть словом не згадав про нього. У низці книг з методики викладання історії погляди М. П. Покотило розглядалися побіжно, нерідко в критичному сенсі. Однак описані петербурзьким методистом певні прийоми, позбавлені академічного теоретизування, користувалися популярністю саме в учительському середовищі (завдання свого методичного керівництва автор обмежував наступним колом питань: як розпочати справу та як ознайомити з прийомами викладання, що вироблені практикою в багатьох навчальних закладах). Показовою в цьому відношенні є попит на «Практичне керівництво» — буквально через два роки книга була перевидана знов.

У новітній період історико-методичних досліджень ставлення до творчого спадку М. П. Покотило змінилося на краще. Його стаття «Прийоми викладання» була републікована в № 2 за 1993 рік у журналі «Преподавание истории в школе». Позитивно пропозиції М. П. Покотило оцінюються низкою сучасним учених в ключі історичного огляду російської педагогічної думки. Професор Б. М. Бім-Бад навіть відніс Миколу Петровича до «плеяди видатних істориків».

Як правило, до сильних боків концепції М. П. Покотило відносять висвітлення питань взаємозалежності змісту історичних курсів і засобів навчання, прийомів діяльності вчителя та роботи учнів, розробку методу реферування, установку на залучення додаткового матеріалу у вивченні історії, тоді як підручнику відводилася роль довідкової книги, організацію самостійної роботи учнів («При опитуванні уроку я надаю учневі право вільно розповідати запропонований відділ: він повинен навчитися висловлювати свої думки; якщо він помилився, або упустив що-небудь істотне, чи розповів надто стисло та блідо, я викликаю кого-небудь із класу виправити чи доповнити»). На думку М. П. Покотило, учні можуть набути знання, слухаючи лекцію та вивчаючи підручник, але, запитував він, «чи варте чогось таке навчання історії? Адже як би добре не розповідав свій предмет викладач, як би добре не готувалися учні, усі вони будуть повторювати те, що їм дав учитель, оскільки

С первых же шагов моей преподавательской деятельности эта книга стала моим верным другом, учителем; она была в полном смысле слова моей настольной книгой. Она трактовала о формах и методах преподавания истории в средних школах, и я во многом ей следовал.

Моим девизом в преподавании истории были: яркость впечатления у учащихся от урока, отсюда обязательная по возможности наглядность преподавания — без картин, без знания географии, без впечатляющих наглядных пособий, картин я не мыслил себе преподавания истории. В этом отношении я был истым продолжателем метода Федора Федоровича Горяина.

Но под влиянием книги Покатило я стремился еще к тому, чтобы уже с пятого класса приучить учениц к самостоятельной работе над книгой, над картиной, над темой для небольших сначала рефератов без оппонентов, а в старших классах — для больших рефератов с оппонентами. В старших классах я предлагал ученицам самостоятельно подготовиться и вместо учителя объяснить классу очередной урок, обязательно с привлечением дополнительного материала. Иногда эти доклады моих учениц были гораздо красочнее моих. Бла-

ки свого вони не матимуть. Але щоб досягнути такого результату, чи варто трудитися стільки років!»

Система реферування, розроблена Б. О. Влахопуловим і М. П. Покотило, виявлялася спрямованою на удосконалення процесу навчання — на цілі, основні напрямки у викладанні, способи та засоби формування історичного мислення в учнів на уроках історії, нарешті, на прищеплення їм навичок самостійної роботи. Метод реалізовувався в наступних етапах: 1) читання джерела, осмислення суті прочитаного, розбивання тексту на частини, виокремлення в них головних думок, складання конспекту (бажано з використанням термінології автора); 2) читання більш складного джерела, розробка плану реферату, виклад тексту своїми словами; 3) детальне вивчення питання, розробка плану викладу матеріалу, написання реферату на основі кількох невеликих джерел, близьких за трактуванням проблемі, що вивчається; 4) робота з кількома книгами з однієї проблеми, але із різними точками зору (передбачалося виключення аналітичної діяльності учнів); 5) аналіз «сирого» матеріалу джерел. Етапність у реферуванні дозволяла старшокласникам оволодіти зв'язним і послідовним викладом думок.

годаря тому, что мне в Бобруйске пришлось хорошо познакомиться с историей литературы, в особенности древней и средней, я на уроках истории с большой любовью касался таких памятников старины, как летописи, «Поучение Владимира Мономаха»³⁵¹, «Слово о полку Игореве»³⁵² и многих других. Уроки истории, благодаря этому, были тесно связаны с историей литературы. Будучи по природе живым, жизнерадостным человеком, я не выносил в классе мертвящей тишины и спокойного, сонливого состояния учащихся. Я стремился к тому, чтобы класс был всегда в рабочем состоянии, чтобы учащиеся следили всегда не только за словами и объяснениями учителя, но и за каждым словом отвечающей ученицы. Я всегда работал со всем классом, а не с одной ученицей. Моим девизом в отношениях с учащимися было — добиться хороших, простых, товарищеских отношений, а если можно, то и дружеских. Я стремился к тому, чтобы мои ученицы видели во мне своего товарища, учителя и друга.

Подходя в коридоре к учителю с каким-либо вопросом, ученица, по существовавшему тогда правилам, должна была сделать глубокий реверанс³⁵³, прежде чем спросить его о чем-либо. Учитель, в большинстве случаев, едва кивнув ей головой, спрашивал девушку «с высоты своего величия», что ей

³⁵¹ Або «Повчання Володимира Мономаха дітям» — пам'ятка давньоруської літератури, датована філологом і мистецтвознавцем Д. С. Лихачовим 1117 роком. Зберіглася в «Лаврентьєвському літописному зводі». Автор — Володимир Всеволодович Мономах (1053–1125), князь чернігівський, переяславський, великий князь київський в 1113–1125 рр. У «Повчанні» і «Посланні двюрідному брату князю Олегу Святославичу» висвітлюються найважливіші питання часу — виховання молоді, необхідність мирно вирішувати спірні питання князівських взаємовідносин, поведінка князя в побуті та військових походах. Твір Володимира Мономаха є першою в історії вітчизняної літератури світською проповіддю.

³⁵² Середньовічний епос, героїчна поема кінця XII ст., основу сюжету якої склали реальні історичні події — похід сіверських князів на чолі з новгород-сіверським правителем Ігорем Святославичем проти половців у 1185 р.

³⁵³ Реверанс (від лат. reverentia — шанування) — шанобливий дамський уклін, з відступом назад і присіданням.

надобно. Мне же хотелось, чтобы ученицы, подходя ко мне с вопросом, если это было уже после урока, не видели во мне какое-то божество, к которому страшно подступиться, а просто человека, старшего товарища. Поэтому, я нарушил установившееся правило и начал запросто подавать руку ученице и говорить с нею как бы на равной ноге. Этот простой прием, заимствованный мною у одного моего молодого учителя еще по духовному училищу, очень помогал, если можно так выразиться, очеловечить учителя того времени и низвести его с пьедестала божества на землю. Правда, этот мой прием в обращении с ученицами вызывал много косых взглядов со стороны классных дам, и не раз я слышал от них порицание моего приема в обращении с ученицами, но я твердо держался своего правила. В результате этого у меня установились с учащимися очень хорошие отношения. И, откровенно говоря, я был очень счастлив, когда в адресах учениц, преподнесенных мне и от целых классов, и от отдельных учениц, последние называли меня своим старшим товарищем и другом.

Это было в 1916 году, когда я переходил из женской гимназии на работу преподавателем истории в Сумское реальное училище. Эти адреса были зачитаны на торжественном вечере проводов меня и Кинашевского Евгения Васильевича, преподавателя естествознания³⁵⁴. Присутствовал весь Педагогический совет гимназии, начальство и учащиеся. Я тогда выступил с ответным словом и особенно благодарил учащихся за то, что они называли меня и старшим товарищем, и другом. Это было моей победой в то довольно пасмурное время. Я шел

³⁵⁴ С. В. Кинашевський працював у СЖГ після служби в Олександрівській гімназії в 1911 р. Деякий час поєднував роботу в жіночій гімназії з виконанням обов'язків вихователя пансіону СОГ. У жовтні 1916 р. педагог розпорядженням попечителя Харківського навчального округу був призначений на посаду інспектора народних училищ Сумського повіту. Усе своє життя присвятив педагогічній справі. У другій половині 1940-х років він займав посаду викладача Сумського технологічного технікуму.

в класс без розги и линейки, которыми в древности вбивали науку учителя ученикам. Я шел в класс и без запаса саркастических слов, насмешливых улыбок и издевки над неудачными ответами учениц. Такое отношение учителя наносило учащимся еще более тяжелую психическую травму, чем физические наказания. Одна из моих учениц писала мне, что и теперь, по прошествии почти 60 лет, она иногда просыпается, вздрагивая от страшного сна: ей снится, что ее вызывает к доске учитель, насмешек которого, хотя и очень тонких, боялся весь класс.

Я шел в класс как бы с пальмовой ветвью похвалы, которой хотел наградить ученицу за лучший ответ. Я любил щедро раздавать эту награду — словесную похвалу учителя за прекрасный ответ, отмечая его и отличной оценкой в журнале. Вспоминается и такой случай: дело было в седьмом классе, где классной дамой была Анна Дмитриевна Праведникова, замечательный человек и чудесная воспитательница молодежи³⁵⁵. Она как-то умела объединить класс, дать ему нужное направление, устраивала классные чтения после уроков, проводила с ученицами интересные беседы на воспитательные и образовательные темы. Она была старшим товарищем и другом для своих учениц, а они платили ей за это уважением и любовью.

В ее класс я входил всегда с большим удовольствием. Дело было в первый год моего учительствования в Сумской I-й женской гимназии. Мы проходили раздел «Просветители-философы XVIII века — Вольтер, Дидро, Монтескье, Жан-Жак Руссо и др.» и «Причины Великой французской революции 1789 года». Для ответа я вызвал хорошую ученицу — отличницу Медведеву Клавдию. Ее ответ урока сделан был таким

---

³⁵⁵ Праведникова Анна Дмитрівна закінчила восьмий педагогічний клас жіночої гімназії й отримала звання домашньої вчительки. У 1888–1892 рр. працювала в Новооскольській гімназії; в штаті Сумської I жіночої гімназії з 1906 р.

прекрасным языком! Она суммировала не только материал учебника, но и мою перед тем лекцию о причинах Великой французской революции. Ответ Медведевой был так прекрасен, что я невольно заслушался ее ответом, как заслушиваются пением соловья. Я не только поставил ей в журнале 5+ (отметка редкая!), но и сказал так: «Вчера я был на концерте Вяльцевой³⁵⁶, и я, как большой любитель пения, получил огромное удовольствие на этом концерте и вынес чарующее впечатление от пения этой знаменитой певицы. Ваш же сегодняшний ответ по истории, сделанный таким прекрасным языком, таким спокойным, уверенным тоном, с такими подробностями из моих лекций, произвел на меня сегодня еще более сильное впечатление, чем вчерашний концерт. Спасибо вам за него!» И это, действительно, было какая-то симфония, в которой было сочетание слов с красотой голоса, спокойствие, уверенность и твердое знание излагаемого сложного материала.

Я видел тогда мысленно Клавдию Медведеву в будущем, представлял себе ее дальнейшую судьбу. Я предполагал, что она поступит по окончании гимназии в университет и будет в дальнейшем профессором истории или литературы. Но на этот раз мои ожидания не оправдались. Из-за недостатка средств Клава не поехала дальше учиться и по окончании восьмого класса гимназии вышла замуж. Как много талантливых людей в дореволюционное время не могло развить своих талантов и зарывали их в землю из-за невозможности ввиду недостатка средств получить высшее образование!

Мне хочется вспомнить и другой эпизод из моей учительской деятельности в первый год моей работы в Сумской I-й женской гимназии. В ноябре месяце 1912 года Сумы посе-

---

³⁵⁶ Вяльцева Анастасія Дмитрівна, «Несравненная», «Чайка русской эстрады» (1871–1913) — російська естрада співачка (меццо-сопрано), артистка оперети, виконавиця російських і циганських романсів, надзвичайно популярна на російській сцені на початку ХХ ст. Концерти А. Д. Вяльцевой у Сумах, очевидно, проходили восени 1912 р.

тил попечитель Харьковського учебного округа Соколовський³⁵⁷. Это был самый высокий начальник для всего учительства Харьковського учебного округа, в который входил тогда и город Сумы. Посещая учебные заведения города Сум, попечитель особенно интересовался постановкой учебного дела у молодых учителей.

В то время я уже работал по совместительству учителем истории в Сумском реальном училище, где он был у меня на уроке в четвертом классе. В женской гимназии он пришел ко

³⁵⁷ Соколовський Павло Омелянович (Емільйович) (1860–1934) — остзейський німець, російський юрист, випускник Дерптського університету (1886), курсант російської семінарії з римського права при Берлінському університеті (1888–1890), доктор юридичних наук (1894), приват-доцент кафедри римського права в університеті св. Володимира в Києві (1891–1895), ординарний професор Харківського університету (1895–1896), професор Московського університету (1896–1906), професор Берлінського та Кенігсберзького університетів (1906–1908), попечитель дитячих притулків при Головному комітеті для збору жертв на користь притулків відомства установ імператриці Марії, попечитель Харківського навчального округу (1908–1915). Перебуваючи на цій посаді, П. О. Соколовський велику увагу приділяв підвищенню якості викладання в середній і вищій школі, запозиченню ними зарубіжного досвіду, відправленню молодих учених на стажування та навчання закордон, запрошенню іноземних спеціалістів на роботу в навчальні заклади округу, а також поширенню грамотності серед населення. Разом із губернським земством попечитель організував у Харкові педагогічний інститут.

У 1913 р. П. О. Соколовський у супроводі директора Сумського реального училища Михайла Павловича Дробязко здійснив поїздку у Східний Сибір з метою ревізії навчальних закладів і створення шкільної мережі для впровадження загальної освіти. Звіт, складений за результатами відрядження, містив широкий аналіз стану навчальної справи в краю, цілу низку рекомендацій з її удосконалення, а також численні фотодокументи. Даний рукопис є важливим джерелом із вивчення історії освіти Сибіру.

З початком Першої світової війни П. О. Соколовський брав активну участь в утворенні Центрального педагогічного комітету, котрий здійснював допомогу педагогам і службовцям ХНО, які постраждали в ході війни, у створенні санаторію в Слов'янську для реабілітації поранених учителів, у розміщенні військових замовлень у центральній ремісничій майстерні в Харкові. Однак уже в 1915 р. він вимушений був піти у відставку як через позицію міністра просвіти І. П. Ігнат'єва, так і внаслідок антинімецької кампанії, розпочатої в царині освіти.

У період педагогічної діяльності П. В. Ляхова до складу Харківського навчального округу входили Воронізька, Курська, Пензенська, Тамбовська, Харківська губернії, а також Область Війська Донського.

мне на урок в шестой класс. Класс был сильным по составу, с выдающимися по способностям и знаниям ученицами. Между ними были и мои две будущие специалистки — отличницы восьмого педагогического класса Коровкина Ольга и Яновская Евгения. Они добросовестно относились к занятиям по истории с шестого класса и до восьмого включительно, обе подавали большие надежды на будущее. Были и другие сильные ученицы в классе: Бурдюгова Елена, Жукевич Ольга, Чапиковская Мария, Тумская Зоя, Любарская Зинаида, Селегень Нина, Редлих Елизавета. Лазаренко Елена и другие (фамилии остальных позабыл).

После нескольких вопросов по новой истории, к изучению которой мы только что перешли, я предложил ученицам, с разрешения попечителя, ответить на несколько вопросов из русской истории. В то время мы проходили раздел о восстании Степана Разина³⁵⁸. Я попросил учениц рассказать о причинах восстания Разина. Ученицы не одна, а несколько из опрошенных, отвечали бойко, хорошо, уверенно, со знанием материала. Очевидно под влиянием настроения учениц попечитель начал сам задавать им вопросы и вступать в беседу с ними. Ученицы мои показали себя с очень хорошей, деловой стороны. Нисколько не смущаясь тем, что в классе присутствует большое начальство, они даже вступили в обсуждение с ним заданного мною вопроса, смело отстаивая свою точку зрения. Такое твердое знание предмета, умение отстоять свою точку зрения произвели на попечителя хорошее впечатление,

---

³⁵⁸ Селянська війна в Московському царстві в 1670–1671 рр. Причиною виступу частини козацтва та селянства стало посилення кріпацького й фіскального гніту, наступ царату на вільності козаків; соціальні суперечності посилилися голодом та чумою. Військові дії охопили територію Середнього та Нижнього Поволжя, козацькі землі на Дону та Яїку, частину Слобожанщини та Центрального Чорноземного району. Повстали козаки та селяни зазнали поразки від урядових військ, а керівник повстанців, донський козак Степан Тимофійович Разін (бл. 1630 — 1671) був зрадницьки схоплений та страчений на Болотній площі в Москві.

и он, выходя из класса после окончания урока, сказал: «Хорошо! Да у Вас тут прямо настоящие профессора истории!»

Осенью следующего года на акте при вручении ученицам похвальных грамот присутствовал попечитель Соколовский. Вручая грамоты за отличную учебу и отличное поведение ученицам Коровкиной Ольге и Яновской Евгении, попечитель, вспомнив ответы этих учениц во время прошлого года посещения им урока истории в шестом классе, снова назвал их «профессорами истории» и пожелал им стать таковыми в дальнейшем. Обе эти ученицы по окончании седьмого класса избрали в восьмом классе своей специальностью историю и были самыми лучшими историчками из всех прошедших через мое историческое отделение учениц. По окончании восьмого класса Сумской I-й женской гимназии Коровкина Ольга поступила на Московские Высшие курсы им. Герье³⁵⁹, на историческое отделение в 1915 году. Она проявила себя как студентка с самой лучшей стороны и, возможно, была бы оставлена там для научной работы, но во время гражданской войны Украина, где проживали ее пожилые родители, была оторвана от Москвы, и она должна была поступить в заводскую школу преподавательницей истории. На ее плечи легла забота о родителях и сестре, так как завод не работал в течение пяти лет, и ее учеба в Москве оборвалась. Теперь она пенсионерка-учительница; была награждена знаком отличника народного образования.

Что касается Евгении Яновской, то она по окончании восьмого класса гимназии переехала в Сибирь в связи с переездом туда родителей, и дальнейшая судьба ее мне неизвестна.

В части преподавательской работы мне еще хотелось бы особо остановиться на работе в восьмом специальном классе.

---

³⁵⁹ Московські вищі жіночі курси (первинно ця установа також називалася «курси професора В. І. Герье») — заклад вищої освіти для жінок у Росії (1872–1888, 1900–1918).

Восьмой класс в женских гимназиях был, собственно говоря, педагогическим. Он готовил будущих учительниц, которые в большинстве своем были из окончивших восьмой класс женских гимназий. Но в то предреволюционное время благодаря тем сдвигам в высшем образовании русских женщин, которых они добились в результате революции 1905 года, довольно большое количество девушек по окончании гимназии начали поступать на высшие женские курсы, а в университеты вольнослушательницами. На Высших женских курсах в Москве были отделения: естествознания, химическое, медицинское и историко-филологическое ³⁶⁰. Следовательно, восьмой класс женской гимназии как бы являлся подготовительным для поступления в высшее учебное заведение. Надо было так построить преподавание предмета на специальном отделении восьмого класса, чтобы удовлетворить эти две потребности: 1) подготовку к учительской работе и 2) подготовку к поступлению в высшее учебное заведение, чтобы, попав туда, студентка могла бы самостоятельно прорабатывать ту или иную тему по изучаемой специальности.

В Сумской I-й женской гимназии было в восьмом классе пять специальных отделений, а именно:

- 1) русского языка и литературы;
- 2) физико-математическое;
- 3) французского языка;
- 4) географии;
- 5) истории.

Это давало возможность ученицам гимназии выбрать специальность по своему влечению. Правда, иногда нажим начальницы гимназии и классной дамы сильно изменял планы учениц. Я знаю случай, когда ученица хотела идти на физико-математическое отделение, а ее уговорили подать заявление

---

³⁶⁰ Насправді, у Московських вищих жіночих курсах в 1910-ті роки існували лише історико-філологічний, фізико-математичний і медичний факультети.

на отделение французского языка, так как эта группа всегда была меньше других.

В группу входило не более 6–10 человек по каждой специальности. Были и общие для всей группы предметы: методика, педагогика, гигиена. Все ученицы восьмого класса давали пробные уроки по арифметике и русскому в подготовительном классе, кроме пробных уроков по своей специальности в третьем-четвертом классах гимназии.

Первая группа историчек, с которой мне пришлось работать, была по составу учениц слабой. Формировалась она стихийно, без знания даже того, кто в ней будет преподавать. На второй год группа подобралась уже значительно лучше. А на третий год в группу исторических пришли уже мои «профессора» из шестого класса, и работа у нас шла очень дружно и продуктивно.

В третьем классе гимназии, где мои специалистки давали пробные уроки (два урока в течение года), историю преподавала Елена Алексеевна Краузе, очень серьезная, хорошая, опытная учительница³⁶¹. Мои специалистки хорошо давали пробные уроки по истории, после которых проводился их подробный разбор. В разборе уроков принимали участие все историки группы и Елена Алексеевна Краузе; часто присутствовала начальница гимназии. Конечно, возглавлял работу по анализу пробно-показательного урока я, как руководитель группы историчек.

Для подготовки своих специалисток к самостоятельной работе я усиленно практиковал в восьмом классе рефератную форму занятий. На заданную тему и рекомендованную к ней литературу ученицы писали рефераты, каждая на избранную ею тему. По каждой теме готовились также по этому материа-

³⁶¹ Краузе Олена Олексіївна закінчила вісім класів жіночої гімназії й отримала звання домашньої вчительки. У Сумській I жіночій гімназії викладала історію та географію. У період учительства П. В. Ляхова вважалася одним із найстаріших педагогів навчального закладу — у його штаті від 1892 р.

лу два оппонента, а также и вся группа историчек. Реферат зачитывался, после докладчика выступали оппоненты, а затем и остальные ученицы группы. Тема обсуждалась, таким образом, всей группой, причем иногда с большими и жаркими спорами. Докладчику, оппонентам и наиболее активно выступавшим в обсуждении доклада ставились отметки. Эта форма работы очень нравилась учащимся и давала им прочные знания по истории.

В связи с тем, что я с октября³⁶² преподавал историю по совместительству в реальном училище, сначала в младших, а затем в старших классах, я по договоренности с директором реального училища М. П. Дробязко (он же был у нас в гимназии председателем Педагогического совета) и с начальницей гимназии А. П. Чуриловой начал устраивать чтение и обсуждение рефератов на совместном собрании старших учеников реального училища и группы историчек гимназии.

Эти открытые диспуты в присутствии начальства, педагогов и учеников выпускных классов реального училища и гимназии проходили очень оживленно, интересно. Получалось нечто вроде соревнования между гимназистками и реалистами. Каждая группа не хотела, как говорится, ударить лицом в грязь и старалась как можно лучше проработать тему реферата, прочесть как можно больше исторической литературы, чем и достигалось углубление учащимися знания истории. Темой рефератов обычно служили такие темы, которые имели много вариантов, например: «Кто был Лжедмитрий I?», «Царь Борис Годунов» и др. Иногда мы устраивали в женской гимназии исторические стилизованные вечера, которые посвящались определенной эпохе. Тогда подбирались не только исторический материал, но и музыка, и пение, соответствующие и освещающие данную эпоху. Это были очень интересные вечера. Помню, например, вечер, посвященный эпохе

³⁶² Вочевидь, мова йде про 1913/14 н. р.

Бориса Годунова, на котором история, русская литература, музыка, пение звучали в едином стройном ансамбле.

Надо сказать, что преподавание музыки, которую вела очень хорошая, серьезная, вдумчивая учительница музыки Елена Николаевна Дубянская, было поставлено очень хорошо. В том заслуга как самой преподавательницы, так и начальницы гимназии А. П. Чуриловой, которая уделяла большое внимание музыкальному образованию учениц. А прекрасный музыкант, замечательно игравший на скрипке и виолончели, Посельский Василий Моисеевич, преподававший пение в женской гимназии, организовал такой хор, что его, бывало, слушаешь с наслаждением. Поэтому музыкально-хоровые номера на вечерах в гимназии проходили на высоком художественном уровне.

Мне удалось сделать только четыре выпуска специалистов-историчек в Сумской I-й женской гимназии: в 1913, 1914, 1915, 1916 годах. Лучшим, наиболее сильным по составу учениц был выпуск 1915 года. В этом выпуске были и две девушки, очень полюбившие историю и занимающиеся ею с большим удовольствием. Это Яновская Евгения и Коровкина Ольга.

В последнем выпуске 1916 года тоже были, как бы сказать, энтузиастки истории — Лунина Ольга и Черняева Валентина. Неплохо работала и Чикина Екатерина. Но больше всех мне запомнился выпуск историчек 1915 года, когда у меня с ученицами этого выпуска установился такой редкий контакт, такое взаимопонимание, что мы понимали друг друга с полуслова. Работал я с этим выпуском прямо-таки с наслаждением.

Прощание было очень прочувствованным. Мои исторички преподнесли мне прекрасные пять томов коллективного труда ученых «Великая крестьянская реформа 1861 года»³⁶³.

³⁶³ Скоріше за все, автор мав на увазі це видання: Великая реформа: [19 февраля 1861–1911]: русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и на-

Спустя 51 год после выпуска этой группы меня разыскала, наконец, после ряда неудачных попыток найти меня в течение ряда лет, моя любимая бывшая ученица выпуска 1915 года Коровкина Ольга (по мужу Гайдукова), теперь учительница-пенсионерка.

В своем письме ко мне она напомнила мне слова из моей прощальной речи к моим специалисткам-историчкам того выпуска 1915 года: «Вы разлетитесь в разные стороны, станете сами учителями. Помните, учитель должен очень много знать, очень много читать, расширять свой кругозор, неутомимо пополняя свои знания. И еще очень важно для учителя — не стареть душой, шагать в ногу с молодежью, понимать ее, руководить ею, помогая каждому из своих питомцев найти свое место в жизни. Время неутомимо — оно наложит морщины на ваши лица, посеребрит ваши волосы, замедлит шаг, но душа учителя должна всегда оставаться молодой! Помните!»

И как же мне было приятно прочитать не только эти мои прощальные напутственные слова, которые были сказаны мною более 50 лет тому назад, но и то, что мне написала моя бывшая ученица Коровкина Ольга: «...И я помнила эти Ваши слова, и хотя старость наложила и на меня свой злой отпечаток, я, мне кажется, молодость души сохранила».

Далее в своем письме она пишет мне о той связи со своими бывшими учениками разных возрастов и положений, которая сохранилась у нее до сих пор, хотя она уже пенсионерка.

Как приятно сознавать, что посеянное тобою доброе, разумное слово упало на благодатную почву и дало такой хороший, приятный и полезный для нашей Великой социалистической Родины выход! Большинство из выпускниц восьмых классов тех далеких лет стали учителями средних

школ, продовжив педагогическое образование, и трудились на ниве народного просвещения. Многие из них еще, вероятно, живы. Они могли бы дать к юбилейной дате 2-й средней школы г. Сумы³⁶⁴ богатый материал для истории того учебного заведения, в стенах которого они получили общее среднее образование. Очень хотелось бы знать о жизненном пути своих бывших учениц.

Бывший преподаватель истории в Сумской I-й женской гимназии (ныне школа № 2) Ляхов Павел Васильевич. Г. Челябинск, 20 сентября 1966 г.

---

³⁶⁴ Навесні 1919 р. Сумська I жіноча гімназія була перетворена на Сумську радянську школу №2; нині — Сумський заклад загальної середньої освіти I-III ступенів №2 Сумської міської ради.

**Додаток XXXVII.
Сумська жіноча гімназія.
Світлина до 1902 року**

Додаток XXXVIII.
Будинок Сумської повітової земської управи.
Світлина 1903 року

**Додаток XXXIX.
Іван Герасимович
Харитоненко**

**Додаток XL.
Павло Іванович
Харитоненко.
Світлина початку XX ст.**

Додаток ХЛІ.
Віра Андріївна Харитоненко.
Портрет роботи Франсуа Фламенга, 1893 рік

Додаток ХІІ.
Павло Ляхов, Євген Кінашевський,
Володимир Бояровський.
Світлина з колекції Сергія Гуцана

Ю. Я. Зиданский
СУМЫ

Додаток XLIII.
Лідія Капустянська.
Світлина з колекції
Сергія Гуцана

Додаток XLIV.
Невідома гімназистка.
Світлина з колекції
Миколи Михайліченка

Додаток XLV.
Гімназистка
Тетяна Заховаєва.
Світлина з колекції
Миколи Михайліченка

Додаток XLVI.
Анастасія Григор'єва.
Світлина з колекції Сергія
Гуцана

Додаток XLVII.
Сумські гімназистки початку XX ст.
Світлина з колекції Сергія Гуцана

Додаток XLVIII.
Гімназистки VIII класу, 1913 або 1914 рік.
Світлина з колекції Сергія Гуцана

Додаток XLIX.
Сцена балу з кінофільму «Кондуїт»
(1935, реж. Б. Шелонцев)

Додаток Л.

Запрошення на річний публічний акт у Сумській І жіночій гімназії, 1912 рік.

Світлина з колекції Сергія Гуцана

Додаток ЛІ.
**Святкування 300-річчя Дому Романових у Сумах,
13 березня 1913 року. Світлина з колекції Сергія Гуцана**

Додаток ЛІІ.
**Сумські гімназистки на відпочинку в Старому Криму,
1912 рік. Світлина з колекції Сергія Гуцана**

Додаток LIII.
**Сумські гімназистки на екскурсії в Фінляндії,
1912 або 1913 рік. Світлина з колекції Сергія Гуцана**

Додаток LIV.
Гімназистки на екскурсії в Криму, 1914 рік.
Світлина з колекції Сергія Гуцана

Наукове видання

Кудінов Дмитро Володимирович

**Сумська І жіноча гімназія:
мікроісторичне дослідження**

Монографія

Комп'ютерний набір: Кудінов Д.В.

Коректура: Проценко І.І.

Художнє оформлення, макет, підготовка до друку: Ткачов О.О.

Технічний редактор: Мигаль В.А.

Українською мовою.

Підписано до друку 16.08.2024 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний.

Умовн.-друк. арк. 16,39. Обл.-вид. арк. 14,37

Видавець «Триторія», ТОВ
майдан Незалежності, б. 3, оф. 420,
м. Суми, 40030, Україна
+380687514803

*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції: серія ДК №5222 від 28.09.2016 р.*

100 років
СПУ 1924
2024

СУМСЬКА І ЖІНОЧА ГІМНАЗІЯ:
мікроісторичне дослідження

Дмитро Кудінов